ओ३म्

॥ सत्यमेव जयते नानृतम् ॥

आर्य्यसमाजस्य प्रवर्त्तको दयानन्दर्षि

धृती क्षमादयोऽस्तेय शौचमिन्द्रिय निग्रह· ।
धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकम् धर्मलक्षणम् ॥

CONTENTS.

English Subjects.

OM

THE MAHARSHI NUMBER

OF

The Arya Prakash.

Vol IX) BARODA SUNDAY 10 NOVEMBER 1912 (NO 31

The thirtieth year of Maharshi Swami Dayanand Saraswati.

Maharshi Dayanand Saraswati never went in for honour and never would require any memorial as long as Arya Samaj founded by him is alive to remind one of his work But time wipes out the most vivid impressions and if the day of his last breath does not revive in our minds the most cherished and holiest impressions about him, we stand the danger of forgetting the obligation he has put us under It is hence that his anniversary is observed by every Arya Samaj with due solemnity. This year is the thirtieth of the era commencing from the day he left us. At this distance of time it is better for us to do something more than what we do every year. We have therefore thought it our duty to follow in the foot-steps of our colleagues in the Punjab and issue a memorial number. On our side too other papers are issuing the Diwali the Pateti, or the Christmas numbers It is therefore natural that our Subscribers perhaps expect us to give them a Diwali number, and we cannot do better than give them an insight into the life and mission of Swami Dayanand Saraswati There is still one more reason why this number has taken its present shape It is now sufficienty long time for a calm and clear conception of the real value of the work of Maharshi Dayanand; and if any one honestly differs from his views he can still reproduce some useful facts for the historian to note Many an event may be still not noted down in

black and white and if we take no steps to remedy the defect now, time may say afterwards " too late. " Hence this time we have invited even such men, as are not members of the Arya Samaj, to join us in doing honour to his memory. At a very short notice they have responded to our invitation, which is certainly very kind of them. Our readers are requested to appreciate their kindness and to show the same toleration of honest differences of opinion which these writers have extended to us. It is to set an example of such tolerant spirit that we have thought it necessary not to criticise their opnions. If our readers will read all that is supplied in this number, we are confident they will understand fully the attitude of the Arya Samaj on points of difference. Besides we have no book in Gujrati that can give a vivid and correct idea of his life, his times, and his mission; we hope this number contains sufficient variety of stand-points from which these can be viewed. We are sorry that this project was taken up very late by us. We know our contemporaries taking about six months for the purpose. We decided upon this venture only two months ago. We must therefore crave indulgence of our readers and writers for any mistakes that might have escaped our notice. We are sorry we could not send the final proofs to our contributors for their final correction or revision. Shortness of time is also responsible for our not being able to get the contribution from the following friends, who have expressed their regret at their inability to oblige us on the present occasion. We can promise therefore that hereafter we shall not miss their sympathy by our being late. Such friends are:-Mahatma Munshi Ram Principal Haradwar Gurukul, Prof. Ramdevji B. A. Acting in his place, Lala Hansraj Principal D. A. V. college. Pandit Madan Mohan Malaviya, Pandit Toolsiram, author of SamaVeda Bhashya, Pandit Ganga Prasad M. A. Deputy Collector, Prof. Anandshankar B. Dhruva M. A. L. L. B. Gujarat college, Rao Bahadur Ramanbhai B. A. L. L. B., R. B. Hargovinddas Kantavala, Saksharshri Tansukhram B. A., Nandnath. K. Dixit Principal, Male Trainig College Baroda, and Dahyabhai P. Derasari B. A Bar-at-law and others. We also have to point out the inconvience arising from our getting this paper printed at Baroda instead of at Bombay. On the whole we are more successful than we hoped to be, and if the sympathy of our readers comes up to the expected mark we hope to do better next year. From the point of view of pracharwork, or diwali present, or collection of data for history and biography, this memorial number is expected to be highly attractive and besides we have to issue such a bulky volume at the cheapest price we can afford. Illutrations we have had some, and will have more and better next year; if our readers help us to

spread this number far and wide Lastly we beg most sincerely to thank our contributors whether within or without the Samaj for their timely contributionos notwithstanding their other engagements

A Short sketch of Swami Dayananda s life

(Pandit Ghasiramjee M A L L B of Meerut)

Of Swami Dayanand s boyhood and youth we do not know much beyond what he himself has chosen to tell us in a lecture which he delivered at Poona on the 15th August 1875, and in an auto-biographical sketch which was published in the Theosophist in 1879-1880 We are greatly beholden to the good people of Poona and the Editor of the Theosophist at whose request he consented to lift a corner of the veil that hung over his earlier life In these sketches he has carefully avoided the mention of the names of his father and mother of his own name given to him by his parents and of the name of his birth-place It is to be regretted that the workers of the Arya Samaj who have shown such a commendable zeal and self-sacrifice in carrying on his mission have not thought it worth their while to make researches into the unknown or imperfectly known portions of his life Among the Arya Samajists Pandit Lekh Ram alone did some original work in this direction but the dagger of the assassin cut short his career at a most inopportune time and we were deprived of the full fruits of his labours But, fortunately for us a Bengali admirer of the Rishi Babu Debendra Nath Mukerji has done what the Arya Samajists left undone He has devoted the best portion of his life to the collection of materials for a full and complete biography of the great Reformer and Teacher As early as 1896 he gave to the world a well-written biographical Skefch of Dayanand in Bengali It has now been translated into theArya Bhasha by the writer of this paper He has collected materials which according to his own estimate will fill three stout volumes It will be a happy day for the Arya Samaj and India when this work will see the light of the day

The researches of both Pandit Lekh Ram and Sj Debendra Nath go to show that the honour of being the birth-place of Dayanand belongs to the small village of Tankara in the small state of Morvi in Kathiawar,

and that the boy Dayanand was known by the name of Mulashankar He was born in s. 1881 (1824 A. D.). He had four brothers and sisters. The family was in opulent circumstances. His father was the executive head of the Taluq of Tankara. He belonged to the well-known Udichya section of Gujarati Brahmans. Mulashankar was the very apple of the eyes of his parents-specially so, of his mother, who simply doted on him. It is to the credit of his father that from the beginning he paid great attention to his education. When other boys of his age were playing in the streets of the village Mulashankar was being taught reading and writing and made to commit Shlokas and Vedic mantras to memory. Before he was fourteen years of age he knew the whole of the Yajurveda by heart.

His father was a devout follower of Shaivism and he was always impressing on his young son the great religious merit to be acquired by fasting in honour of Shiva. On a certain Shivaratri his father made him keep the fast. His mother remonstrated that the boy was of too tender an age to obseve such a long fast; but, the father was obdurate and he had to bow before paternal authority. Father and son repaired to a Shiva's temple outside the village at night. The devotees had to keep up the whole night and to spend it in muttering prayers and chanting hymns in presence of the idol. His father charged him not to sleep a wink, telling him in most solemn language that if he would fall asleep he would incur the greatest sin and the displeasure of Shiva the ruler, the preserver and the destroyer of the three worlds. As night advanced the devotees began to feel drowsy and at last fell fast asleep. Even his father who was a few hours before commanding him to keep wide awake began to yawn and nod. Sleep threw her spells round him and he had at last to succumb to the irresistible charms of the sweet enchamtress. In a few moments he was snoring among his brother devotees. Mulashankar alone was awake. Whenever his eyelids became heavy wth sleep he sprinkled water over them and drove drowsiness away. He was in a deadly fear of breaking his vow.

There was complete silence reigning in the temple. It was broken only by the rythmical snorings of the worshippers. Dayanand was muttering prayers before the idol, which to his unsophisticated and devout mind appeared to be the very ruler of the universe. Soon he saw a scene for which he was not prepared and which therefore, shocked him as nothing had shocked him before. He saw and seeing was amazed,

that the holy idol was being overrun by the filthy mice which with awful temerity were feasting upon the offerings made by the fasting devotees. The boy began to ask himself; can this idol be the real God the ruler and maker of the universe? If so, why does it not frighten and drive away the mice and why does it suffer itself to be polluted by them? He found no answer to these questions. He was so much troubled by them that he awakened his father, and acquainted him with what had happened. He pressed him to solve them. The father did not know what answer to make. He only chided the boy for asking such stupid questions The boy, however, was not to be put off with a stone when he wanted real bread to satisfy the hunger of his soul. He pressed on for answers. The elderly gentlemen had at last to admit that the idol was not the real Shiva. This opened the eyes of Mulashankar and his faith in idol-worship was utterly shattered. On this memorable night Mulashankar received his awakening which was later on destined to awaken the world from the sleep of ignorance Out of darkness he received light which was destined to pierce the gloom of centuries in which the world lay immersed

Mulashankar was tired and hungry. So long he had borne both hunger and fatigue in the hope of acquiring great spiritual merit but now that hope had vanished and he found his stay in the temple troublesome and unprofitable. He asked his father to allow him to go home. The father gave him the permission, but, warned him that he was not to break his fast. It is needless to say that the first thing he did on returning to his mother was taking a hearty meal.

Soon after this there occurred a sad bereavement in the family which brought home to Mulashankr the transitory nature of the world and its things and compelled him to seek a mode of deliverance from its sufferings. His 14 year old sister on whom he poured all his brotherly affection, was suddenly taken ill All that was possible was done to save her, but the malady proved fatal and she died within a few hours. This calamity fell like a thunderbolt on the house. The parents and other members and relations of the family filled the house with their cries and lamentations. But Mulashankar neither wept nor uttered a cry. He remained rooted to the spot and a silent witness of the death scene. All the mourners were shocked to see him unmoved They were thunderstruck at his heartlessness and gave him the title of stone-hearted. They did not know that a storm was raging in his breast and that while they were

weeping for the dead he was pondering over the means of deliverance for the living from the cruel hands of Death. He made a firm resolve to find out the path of salvation. A death scene has proved a turning point in the life of more than one great man. It proved so in the case of Buddha and it proved the same in the case of Dayanand.

His parents thought that he had arrived at the marriageable age and they began to make preparations for celebrating his marriage. He protested and implored them to postpone it for some time and asked them to send him to Kashi to complete his studies. He had little or no idea at that time that the Kashi, which he was then anxious to visit as a pupil, he would one day visit as a teacher and that he would engage in a disputation with the Pandits of Kashi at whose feet he desired to sit as a disciple. His wish to go to the sacred city was not gratified. He was however sent to a learned Pandit residing at a neighbouring village.

One day in course of conversation with a relation he dropped a hint that he had no intention of marrying. When this hint was conveyed to his parents, they called the wayward boy home and began to take steps to cure his waywardness. They decided that his hatred of marriage could be conquered by marriage alone and so they without a moment's loss began in right earnest to get things ready for his nuptials.

On one side the parents of Mulashankar were getting the manacles ready for confining him in the world's prison, and on the other, Mulashankar was devising means of escape from the house before they could forge the fetters and place them on his limbs. How short-sighted is man ! He will put his finger into the fire and get burnt. And yet again and again he will perform the same dangerous experiment. The nuptial tie has been tried times out of number to keep in the world a man who was bent on renouncing it and always with the same result. And yet men persist in giving it trials after trials foolishly thinking that it might have failed in the case of others, but it would not fail in their case at least. But it did fail in the case of Dayanand's parents as it was bound to fail.

One evening in S. 1903 (1846 A. D.) he left the parental roof never to return to it again. He hid himself in a temple of the monkey-god which was not far from Tankara. Before it was daybreak he was on his legs again. He avoided the main roads lest he might he overtaken by the men of his father who were sure to be sent after him,

In this world one man's loss is another's gain The parents of Dayananda lost a son but the world gained a Reformer and Saviour If Dayananda had entered the life of a house holder India would have suffered an incalculable loss The history of religious thought would not have been what it is, Indian life would decidedly have been the poorer In his way he fell in with a gang of Brahmin-mendicants who impressed on his mind the supreme merit of charity and relieved him of all the valuables he had upon his person Soon after he became a Brahmachari and took the name of Shuddha Chaitanya As ill luck would have it one day he came across a Vairagi who was known to his father The Vairagi was not a little surprised to see the son of his friend in a beggar's garb Dayananda little suspecting that whatever fell from his lips would be communicated to his father revealed to him his movements He told him that he had a mind to visit the fair at Siddhapur where he had heard that good and learned sadhus would gather in great numbers This man hastened back to his father and told him all he had heard and seen The father with a number of servants started in search of Dayananda who was listening to a religious discourse in a temple when his father descended upon him like a sudden and unforeseen calamity Dayananda was taken aback and knew not what to do His father beside himself with rage and grief snatched from him the beggar's bowl (Kamandala) and dashed it on the ground He tore his ochre coloured garments to pieces and poured on him a shower of abuse calling him a matricide Dayananda saw how futile it was to argue and protest and so he pretended to tamely yield before him He tried to pacify his enraged father by saying that he had left home under the influence of evil company and that he was ready to return home The father placed a strong guard over him lest he might escape again Dayananda had renounced the world once and for all and he was not going to re-enter it So he began to watch his watchers One night he caught them snapping He siezed that long looked for opportunity and quietly slipped away taking a lota full of water with him by way of precaution so that if he were caught he might be ready with an excuse that he was going to ease himself With a beating heart and hurried steps he left the place of his confinement The time was the small hours of the morning and the day was threatening to break He therefore, did not think it prudent to continue his journey He knew it full well that before long his father's men would be on his track and he would be recaught Consequently he began to search for a hiding place Soon he saw a big tree with a dense foliage and to it he turned for shelter, got up the tree and sought its shadiest branches which completely screened

him from the public gaze. The day dawned and he saw his father's employers running about in all directions in his search. Dayananda remained perched on his arborial seat the live-long day without food and without drink. The game of hide-and-seek ended entirely in his favour. The shades of evening began, at last, to fall and he came down from the tree. He ran and ran, as fast as his tired limbs could carry him. His father found no traces of him. With what a heavy heart he must have returned home! If he had not found his son, he would have borne his misfortune more easily. But to have found him and lost him again must certainly have broken his heart and the heart of his loving mother! What an anguish it must have caused her? But we pardon him all this and more. We pardon him even the small prevarication when he led his father to believe that he was willing to return home. It was better that his parents lost him. If they had gained him India would have lost one of her noblest sons and the world one of its greatest Teachers. The tears which his parents must have shed have proved tears of joy for the world and their sighs, sighs of relief.

From Siddhapur he went to Ahmedabad and Baroda and thence to Kashi. At this time his views inclined towards the Adwaita philosophy of Shankara. At Benares he got the information that Chanod Karnali on the banks of the Narbada was a meeting place of yogis and so he at once started for the latter place. There he came across one Sanyasi named Purmanand Saraswati who was destined to become famous in history as the giver of the name Dayanand Saraswati. Dayananda was still in the Ashrama of Brahmacharins, and was still called Shuddha chaitanya. Now he resolved to enter Sanyasa. Purmananda admitted him to this Ashrama and named him Dayananda Sarasvati. Jwalanandra Puri and Shwananda giri taught him many secrets of yoga. He paid a visit to the huge Kumbha fair at Hardwar in S. 1911 and for some time practised yoga in the jungles of Hardwar. Thence went to the hill state of Tehri. One of the state pandits invited him to dinner at his house. But when he went to his host he found him and his companions holding the head and the body of a slaughtered goat in their hands Dayananda who never touched meat in his life was greatly shocked at this sight and left the place in great disgust without partaking of the hospitality of his host. Here he had the opportunity of seeing for the first time the Tantric literature. On reading it he found out to his dismay that it sanctioned the most revolting and immoral practises and extolled them as productive of the greatest spiritual merit. For months and months he wandered among the inaccessible places and dense forests of the Himalayas in search of yogins and placed his life in

danger more than once But it proved a wild goose chase and he found no trace of yogis about whose powers he had heard so many wonderful stories

One day he lost his way in the forest and after great hardships found his way to Akhirmath The Mahant of the Math offered to make him his disciple and to nominate him as his successor, which meant that he would become the owner of a great fortune Dayanand stood the test manfully He was not who could be moved by temptations of worldly possessions and glory He simply replied that he had not left his home for the sake of wealth and pleasure The tempter failed to tempt him and rejecting the offer with contempt he moved on

Dayananda was not a man who would take anything on trust He always tried to discover the truth for himself In books on the Hatha yoga he had read of Nadichakram He wanted to know whether there was an organ in the human frame corresponding to the Nadichakram as described in those books One day he saw a dead human body floating down a stream He at once jumped into the river and fetched the corpse to the banks He opened the book placed it before him and begin to dissect the corpse and to compare the internal organs with their description in the book Out he found no organ which could be called the Nadi chakram He was greatly disappointed and he consigned the corpse and the books to the waters

The sepoy rebellion had heen quelled, although not fully when Dayananda turned his steps towards Muttra to sit at the feet of the blind Sage Virajananda little knowing that he himself was going to be transformed into a rebel against the time honoured authority of the priestcraft It was in 1858 that he came to the town where Krishna had pulled down the Rakshasa Kamsa from his throne Like Krishna he also was to dethrone and destroy the Rakshasa of ignorance, and superstition under whose yoke the world was groaning. So far he had met only rills and rivulets which did not contain water enough to quench his thirst but in Virajananda he found the very fountain head of learning and at this fountain head he drank deep and long and slaked his thirst fully Virajananda also during his long life (for he was then 81) had not found a pupil like Dayananda Virajananda told Dayananda as he used to tell all his pupils to unlearn what he had learnt and to throw into the Jamna all his books not written by Rishis Dayananda did as he was bid For full 7 years and more he fed his soul with the nourishing food provided by his guru and grew stronger and stronger every day. When he had finished his studies, he approached the teacher

to receive his benediction and offer him the gurudakshina. The sage blessed him and said that the only gurudakshina he could accept was that he should make a vow to popularise the words of the Rishis and to revive the Vedic faith even at the cost of his life. Dayananda said Tatha astu—' so be it ' and took his departure. The world has seen how he kept this vow.

The small house in which Virajananda taught and Dayananda learnt still stands. But, it is to be regretted, that the Arya Samaj has made little or no effort to acquire and preserve it.

From Muttra he went to Agra where he remained for about two years Then he journeyed to Gwalior where he preached against the Vaishnava sect. He went to Jeypur and defeated Pandit Harishchandra who had the reputation of being a very learned Vaishnava. The result of this was that the Maharaja himself became a Shaiva and his subjects began to flock to the standard of Shaivism. Every body was mad with the zeal of the new faith. Even the horses and the elephants were decorated with Rudraksha beads From Jeypur he passed on to Ajmere, but, there he began to preach against Shaivism. He had not yet arrived at certain and definite conclusions. His ideas were in a state of flux. And hence it was that now he inclined to one set of opinions and after a while towards another set. It was not fickleness. Every seeker after truth has to pass through this state. Now his inquiries lead him to believe one thing to be true, but, before long he finds out that it is not true and transfers his allegiance to another and yet again to a third thing. A mountain climber at first sees a summit which appears to him to be the highest, but, as he ascends higher & higher, one summit after another, each higher than the other, breaks in upon his vision. Even so a seeker after truth with the widening of his mental horizon sees newer & higher things, before which things seen from a lower altitude dwnidle into insginificance. At last the climber reaches the mount Everest where ' eternal sunshine rests on his head ' and nothing obstruct his vision. Even so the seeker after truth at last attains the object of his search, when all doubts are dissolved and all difficulties vanish. Dayananda also had to wander in the valleys before reaching the summit. And when he reached it, he proclaimed it in a trumpet voice which descending through the valleys and hillocks spread over the plains.

In S.1 911 he had gone to the kumbha a fair at Hardwar as a pupil in search of yogins. Twelve years after he went to the next kumbha as a teacher and unfurled his banner on which were inscribed the words

'Pashanda Mardini ' the crusher of faleasehood and hypocrisy Novelty is always attractive People flocked to the cottage of Dayananda He preached the truth he had found out, but to *his great disappointment* he saw that the seed fell on barren ground People, immersed as the they were in the ignorance of ages, were not prepared to renounce their false beliefs They had lived so long in darkness that their vision was impaired and they could not face the fierce light that Dayananda was pouring on them.

Seeing that he could not fight singlehanded against so many odds he thought of preparing co-workers With this object in view he established Vedic Schools at Farrukhabad, Kasganj, DehraDun&c. He began to deliver speches and hold discussions with his adversaries The orthodox Brahmins could not vanquish him in discussion and whenever they tried to engage with him in debate they were worsted Thus he made many enemies among the orthodox community, and several attempts were made at his life But Dayananda never relaxed his efforts in preaching against unvedic beliefs

From Allahabad he went once more to Kashi With the object of throwing the gauntlet to the orthodox Pandits to prove that idol-worship was sanctioned by the Vedas The Pandits took up the gauntlet and convened a meeting presided over by no less a person than the Maharaja of Kashi himself On the 17th November 1889 the Pandits assembled in full force at Anandabagh to give a crushing blow to this audacious Sanyasin who had dared to attack idolatry in its strong-hold There were Swami Vishuddhananda, Taracharan the State Pandit of the Maharaja and Bala Shastri and numerous other Pandits of lesser fame The discussion began It was an unequel contest in every sense except one Dayananda had to contend against great odds. All the worldly forces were arrayed against him In that huge assembly there was no one to sympathise with him But in learning and acumen he was more than a match for his adversaries After a few more or less unimportant questions Vishuddhananda taunted him that if did know all the books by heart it was useless for him to have come to Kashi Dayananda asked him if he knew everything, by heart and on Vishuddhananda s replying in the affirmative, he requested him to define Dharma accordiong to the Vedas and the smriti. Vishuddhanand was unable to do so and hung down his head On this another Pandit came forward and said that he knew all the Smritis by heart but Dayananda confounded him by asking him to d fine Adha ma After a few more questions and answers the talk centred round the question

whether the word Purana was used as an adjective or as a substantive in the Vedas. Dayananda maintained that it was used as an adjective. An obscure. Pandit placed in his hands two leaves from some book saying that they were the leaves from a Veda where the word was used as a noun. Dayananda began to look for the word and hardly two minutes had passed when the Pandits rose in a body saying that they could not wait any longer and suiting the action to the word left the meeting shouting out that Dayananda had heen defeated. Thus ended the great discussion and the Pandits by their own behaviour proclaimed their defeat.

He stayed at Kashi for a few days more and then went down to Calcutta. There he delivered several lectures. He paid a visit to B. Keshub Chandra Sen the head of the new dispensation church of the Brahmos. He attended the Brahmotsava celebrations at the house of Sj Debendra Nath Tajore—the head of the Adi Brahmo Samaj. At Hugli he held a discussion with Pandit Taracharan who was so much outwitted that in the end instead of establishing that idolatry was sanctioned by the Vedas he exclaimed that all worship was a delusion.

At Chhapra in Behar he created a most interesting and novel scene. Dayananda's visit caused a stir in the town and the people asked one Pandit Jagannath who had the reputation of being a learned man to hold a discussion with him. The Pandit, however, knew his strength and to avoid the discussion he said that he could not see the face of such an athiest (nastika) as Dayananda's; for, in that case he would incur sin. When this reached the ears of Dayananda he at once pointed out a way out of the difficulty and suggested that if a curtain were hung between him and Jagannath both purposes would be served. The discussion would be held and Jagannath would incur no sin by resting his eyes on the Nastika's face. And the discussion was actually held in this manner. It however, did not last long as Jaannath who sealed his lips after a few minutes, and try how Dayananda might, refused to speak out.

In November 1874 he visited Bombay, and soon after Ahmedabad where he delivered several speeches under the auspices of the Prarthana Samaj. He returned to Bombay and in order to give his propaganda a permanent shape established the Arya Samaj Bombay on the 1st March 1875. From Bombay he went to Poona where he delivered a series of lectures in one of which he described the events of his earlier life.

The Vedic schools established by Dayananda proved a failure. He therefore, began to think of some other method of disseminating the Vedic

teachings In the end he resolved to write a commentary on the Vedas This is his most monumental work and marks an epoch in the history of Vedic interpretation In it he has proved that the Vedas teach the strictest monotheism and that the germs of all sciences exist in them But the book, which is most popular and which contains his incisive criticism and review of all the faiths prevalent in India, is his great work in the Arya Bhasha the Satyartha Prakasha

Dayananda lived a very strenuous life He visited and lectured at almost all the important towns of the Punjab and the united Provinces establishing Samajes wherever he went He did not neglect the Rajasthan also At Ajmere he delivered a series of lectures and held a discussion with Revd Gray

We cannot here pass over an incident in the history of the Arya Samaj which has been the source of some misunderstanding It is well known that in the same year in which Dayananda established the Arya Samaj of Bombay, Madame Blavatskey and Col Olcott established the Theosophical Society in New York, America In February 1878 the officers of the Society wrote to Dayananda to treat it as a branch of the Arya Samaj and to enlighten them on spiritual matters Madame and Col landed in India and proceeded to Saharanpur to meet Dayananda For a time the two Societies worked on smoothly but, before much time had elapsed, it became evident that the union could not last much longer. Madame Blavatsky could no longer conceal her Atheistic beliefs and Col. Olcott his Buddhistic tendencies As soon as Dayananda came to know this he severed his connection with the Society

The fame of Dayananda reached Udaipur and the Maharaja invited him to his capital Maharana Sajjan Singh welcomed him most heartily and he began to preach the Dharma to him The Maharana at first did not like his speeches against idolatry and one day he proposed that he would be made a Mahant of the Eklinga temple whose revenues were more than a lac of rupees if he only gave up the crusade against idol worship But Dayananda rejected the offer with contempt and this made the Maha rana respect him more than ever While at Udaipur he established the Paropakarini Sabha and appointed it the executor of his will

From Udaipur he went to Shahpura a small state, once a part of the Udaipur State Here he received an invitation from the Maharaja of Jodhpur Some men were against his accepting the invitation, as the State of affairs there was not satisfactory But he did not pay much at-

tention to their warning. For four months all went well. But in the fifth month troubles began to appear. A theft took place in the house where he was lodged and things worth Rs 500 were stolen. One day he caught cold and went to bed without taking anything except milk. During the night he had to remit several times. There was a great pain in his abdomen. Dr. Surajmal who came to treat him expressed a suspicion that he had been made victim of some foul play. His condition grew worse day by day. The Maharaja did what he could in the matter of his treatment. But his illness went on increasing. At last Dayananda resolved to leave Jodhpur and go to Abu. The Maharaja opposed the proposal, but on Dayananda's insisting he had to give way. The Maharaja made him valuable presents and in order to show his respect for him walked on foot behind his palanquin for some distance. At Abu he got some relief; but, the doctor advised him to go to Ajmere. At Ajmere his illness assumed an alarming form. The Local Civil Surgeon was consulted, but he found no relief. The end came on the 30th October 1883. As the end approached he threw himself into a state of meditation and began to repeat the Vedic mantras. With a calm face and with the words 'O Lord! Thy will be done' he gave up the ghost and passed away.

Pandit Gurudatta was a witness of the death scene, He was an athiest upto that time. But when he saw how a believer in the existence of God could die he became a devout theist and devoted the rest of his short life to the service of the Arya Samaj.

Thus died the Regenerator of India. His death is as full of lessons as his life. Would that we could take them and remodel our lives after them!

East & West & Swami Dayanand.

(Miss albers M. A. Principal Aryan Girls' School Calcutta.)

Civilisation commenced in Asia, and the height to which it had reached, the spiritual force it represented in those times, speak to this day through its mighty monuments of literature, through the solid foundation on which it built its home-life, and through the high ideals on which the character of its races was moulded. Despite the decaying hand of ages, there things still speak of a mighty force that animated them.

This refers to the time when the Aryans had already made India their home. Here in ancient times lived men great and mighty known as Rishis (seers), men who left the world monumental works of literature, for the Vedas have been the marvel and the guide of the ages. These Aryans "were constantly at war with the black races" which, no doubt, partly refers to the continuous friction that takes place between the forces of darkness and the forces of light.

The ancestors of these Aryans inhabited Central India. They were "strong-bodied, fair-skinned and brave." But the time came when their dominions grew too small for them and they began to emigrate. Then some of their tribes went forth into the land of the West and became the ancestors of the Kelts the Teutons the Greeks and the Romans. Another branch went southward and populated Iran or Turkestan, whence later they crossed the mighty mountain range and entered the land known as Hindustan making the Northern part of it their home. These are known in history as the Indo-Aryans. They were mighty men and subjugated the aborigines of the lands they invaded. Wherever they went they spread civilisation, which from India cast its gleams over all Asia. Far back of all their science and their art there was ever the one great ideal of the union with the Infinite, until this land of India, at last, became all leavened with that one thought, it became the National ideal the very principle of national life. The spiritual force of the land burst forth with all its might later on in the life of Buddha. During the centuries that followed this great spiritual upheaval India gave to the world the best of her art productions-sculpture and architecture-and also works of science. Not satisfied with the mere reproduction of natural scenes, the spiritual artist of Asia cut into stone the reflection of the struggle of the forces on lower planes, the descent of the dragon of force into matter, the combat of life and death, which found its victory in the spiritual calm expressed on the face of their Sage.

It was Vikramaditya the Sun of Power, who encouraged spiritual living to the utmost, and from his court shone forth the Nine Jewels, whose light still helps to illumine the world. Inspired by Hindu idealism Java, China and Japan produced their greatest works of art and literature. Asoka held high the torch of spirituality in India and still beckoned Chinese scholars to its shores long after the hand that had lighted it was no more. These visited the universities and the temples and carried back into Cathay and thence to Japan the inspiration of the Hymalayas. Thus

spirituality was the channel though which India poured civilisation into distant lands. Into the West it flowed and tinged the atmosphere of Greece, later influencing her philosophy and science, and from Greece its influence entered Rome.

But the greater part of Europe was still to be made, and the message of the teacher of Galilee blended with the voice from India to lead on to greater destiny the numerous races of that continent. In course of time however, the religious forces of the West became centred in Romanism, which gradually deprived the masses of their intellectual freedom. Then occurred an all-important event. A peerless monk took up the cudgels against the oppressing force, the result of which was the Reformation. This caused the Protestant Church to come into existence, whose votaries, received intellectual freedom. It has practically made the West the centre of science. All this, not doubt, was necessary for the advance of evolution, for all passing events lead up to a greater goal. But Protestantism lacked religious ardour, and the sciences of the West are not pervaded by spirituality. They give light, bat no warmth.

In the meantime the life-wave contiuued its Westward march. Simultaneously with the reformation a new continent had been discovered and was gradually being peopled. Thither went those pilgrims who wanted more than mere freedom for the development of the intelledual powers, they called for the fire of the Spirit as well. It is these pilgrim fathers wno have practically created the *Volksgeist*, that is to say, the Soul of the Nation of America. And it is America which of all nations is most ready to mingle the fruits of its halls of learnings with the spiritual outpourings of the East.

Meanwhile let us see what had happened in India. It seems th Law of Periodicity governs the affairs of men and nations as well as th movements of the stars. After the outpouring breath comes the indrawin one, and after a great spiritual upheaval there is often a period of depression As years went by the greater teachings were gradually misunderstood, th hoof of the warhorse devastated the land, and the invading hordes, left i their tracks not only destruction, but tantrikism and superstition as well Poverty, sickness and misery were the general result. The light of th Vedas grew dim to the vision of men, and the masses tried to appease them selves by pouring libations of blood upon their sanctuaries. This continue till the people lived beneath a constant cloud of dread, aud supersition an misuse became extreme. The genius of the land lay low. The Jackals howle

over the barren plain were the court of Vikramaditya was supposed to have been Asoka's pillars lay burried in desert sand the great Universities fell into disuse, and Taxilla and Nalanda became names in history only, the sculptures of Ellora and Ganta were robbed by neglect and vandalism of their finest touches With the waning of spirituality, art and literature sank low

But during the middle of the last century there came a dawning of light The quickening forces once more stirred the hearts of men, and there arose in India those who knocked hard at the gate of the sleeping soul of the land and tried to waken the people from their long sleep Among these there was one who gave all and retired to the mountains for study and meditation Which being accomplished he returned to the world of men and taught those living in darkness This was the sage Swami Dayanand Saraswati He once more kindled the Vedic flame and by its light-pure and clear-interprated the Vedas to the many He shared the fate of most reformers, for many years he laboured amid abuse and finally died the death of a martyr But his work lives after him and multiplies Having among other blessings given back to the land that magnificent educational system of the *Gurukul these* centres of learning are now preparing men to carry the message of their great teacher further and further. From the West is coming the light of Science and to the West must be carried the flame of the spirit America as we have seen is of all Western lands the one most ready to receive Eastern wisdom Spiritual men from India have gone there and found conditions very favourable But the work is barely begun, for other lands too require the light from the East. The time is ready when the world may meet on the platform of brotherhood and deeper understanding It devolves on these sons of Dayanand, these young bramacharis to go forth and aid in the carrying out of this ideal, aid in the work of building races in which the ancient spiritual genius of the East will be blended with the best young forces of the West

Lord Buddha Gautama & Maharshi Dayananda.

(**Prof. Robertson Esq.** *alias Swami Dharmadevji.*)

The family of Shuddhodana, though prosperous and opulent, was sober and commanded respect from the Shakyas. The Principles of benevolence, truthfulness, purity of conduct and cosmopolitism, which Buddha Gautama worked up into a system with marvellous success, were instilled into his mind when he was a mere boy. He was the only son of his parents who not unnaturally were exceedingly fond of him. His education was carefully attended to. Versed in the arts of the warrior caste, and brought up under Brahmans who had specially cultivated metaphysics, Buddha Gautama early began to propose to himself and to attempt the solution of philosophical problems. From the effect produced on the mind of Buddha Gautama, it may be supposed that the Brahmanas, who instructed him, were free-thinkers of the school of Koutsa, or philosophical Sceptics, who had a leaning towards the asceticism developed by Patanjali, the author of the Yoga-System. Again, orthodox Brahmans, who abstained from a Shraddha-dinner, and who continually kept up a Sacrificial fire in their houses, would not condescend to minister to the religious wants of a Shakya family or to instruct a Shakya youth. The education given to Buddha Gautama awakened and converted his mind. This is a remarkable, though not an uncommon, phenomenon in the religious history of Aryavarta. He seriously asked the question to himself:—what is the purpose of the life of man? Born helpless, harrssed by feellings of uneasiness and discomfort, exposed to difficulties and dangers, often poor and destitute, often diseased and disabled. often depressed and discouraged often insulated and irritated often buoyed up with hopes, and often disappointed in carrying out his designs, always ignorant, and yet always pursuing knowledge, man one day is destined to breathe his last, to begin once more a career of misery-a condition at once inevitable and undesirable. Buddha Gautama was impressed with this feeling. Though in circumstances of ease and opulence, and a special object of the solicitude of his parents he became uneasy and dejected. This state of of his mind was discovered by his parents who sought to soothe him by diverting his attention. He was married to a beautiful Shakya lady, the daughter of Dandapani and her charms, it was thought would secularize

his feelings and affections The family enjoyed such happiness as opulence, social influence, and luxury can afford

Kapila-Vastu was a flourishing town The palace of Shuddhodana, worthy of his position as the prince of Kapila-Vastu, was large and magnificent, but a separate palace, specially adorned with exquisite works of art and situated in a garden was alloted to Buddha Gautama, who had within easy reach all allurements of a luxurious life Musicians and dancing girls vied with one another in diverting his mind Brahmanas of reputation and sanctity frequented the young prince and rich gifts were freely conferred upon them He had a large retinue of servants and followers who delighted in their obedience to and the pleasure of Buddha Gautama Very often, he was induced to walk about in the garden where hares would peep out of a bush, where birds warbled melodiously and where purling streams meandered in artificial meadows Chhandeka, the name of the servant whose special business it was to amuse Buddha Gautama, told pleasant stories or indulged in half jocose and half serious talk Gopa whose charms celestial damsels admired could be seen in the garden, looking at her lord with fascinating smiles of love now approaching him to draw his attention to a beautiful flowering plant and now pointing to a fish swimming briskly in a stream She was accompanied by a retinue of young maids who suggested to her how to address young Gautama whose melancholy and ascetic proclivities could be discovered as he walked alone with careless gait and down-cast eyes—a circumstance which produced in his devoted spouse feelings of anxiety So far as comforts of this life are concerned nothing was wanting a pastime succeeded a pastime Yet Buddha Gautama never smiled or enjoyed what he saw He often heaved a sigh The mind that sought the solution of transcendental problems of human destiny, was reflected in the features which glowed with the light which heavenly aspirations and contempt of the world can shed He looked up towards the heavens and stood absorbed in meditation when awakened from trance he confoundedly looked at the trees Gopa spoke to him about the pleasure the garden could afford "My dear" said she, "See how nicely the birds sing! How beautifully the plants sparkle, bathed in the soft delicious twilight But thy voice is sweeter than that of these pretty birds Thy countenance sheds a light which brightens and bewitches my mind Let us walk together under this bower and see how the sun sets" He cast a glance at her, but it was the glance of an ascetic whose affection was universal and whose appetites were subdued He then observed – '*Oh! how transient is life? To what ills it is heir!* A hawk may prey on these pretty birds before the next day

breaks;" these plants may wither; my voice is sweet; because I am youthful, but youth is fleeting. All our pleasures have a sting in them. Oh! even the sun, that appears so glorious before it sets, is liable to destruction". Gopa felt uneasy: her sensitive mind was moved: the feeling that doubts the stability of the world was touched: she burst into tears and sought to throw herself into the arms of young Gautama Her maids helped her. Gautama stood an image of serenity and moralized on life. The time of the nightfall approached. The anxious parents had placed sentinels round the palace of Buddha Gautama and had taken precautions that their beloved son might not walk out, and, alone and unaided, betake himself to mountain-fastnesses to reflect on the miseries of this life and to contrive the means of escaping them. They were alarmed; their mind often misgave them as to his plans, and their apprehensions did not prove groundless. At midnight, Gautama fled from his palace, alone and helpless, but with a mind resolute and brave. He vowed as he cast a parting glance at the palace:-- "I will not return to these pleasures. I will solve the problems of the destiny of man. Free from birth and free from death, I will realize eternal beatitude".

Buddha Gautama struggled strenuously against the influence of the flesh. He made constant efforts to overcome its pains. He felt that Mara was always opposed to him. Avarice, ambition, desire of applause, anger, lust, and envy constituted the army of Mara which often laid seige to his mind and tried as often to take it by storm, but his mind never surrendered, as its serenity and peace could not be overcome. This is the most important trait in his character. The whole system of Buddhism is, in one sense, built on the idea of such a struggle. Descended from royal perentage, and having voluntarily adopted the life of a monk, he inspired respect and produced the feeling of gravity and seriousness in those who saw him. His magnanimity, his generosity, his humanity and benevolence have passed into a proverb. Never ruffled, his mind never lost its balance. He never discussed with any body. He simply taught. He never definitely stated a metaphysical proposition. He conciliated Brahmanas by indefinitely recognising their gods and goddesses, their systems of Heavens and Hells. He secured the attachment of his followers by engaging in war against the legions of mara. He never spoke violently against caste, but constantly stated that devotion to truth, piety, and the abdication of the world, deserved more attention than mere mechanical rules of social life and conduct. He modified the doctrine of the transmigration of the soul already developed during the time of the Acharyas, and declared that

those who should overcome mara, the evil spirit, in this special life, would make continuous progress in righteousness, and could one day attain to Buddha-hood itself with power over Heaven and Hell, over gods and over the universe The recognition of the doctrince of metempsychosis (Vide the Paniniyam v 2, 92) conciliated the philosophical Brahmana, who had cultivated the principles of the Aranyaka literature Its modification satisfied his followers in whom it produced new aspirations His patience was so great that he allowed whatever he said to take root, and develop itself His moral courage was great for he gave up the luxuries of a royal palace, and entered on a life of painful asceticism His faith was extraordinary in as much as he boldly stated that he was Buddha, or one *enlightened* and *saved*, and that he delighted in saving mankind. His intellect was powerful for he eloborated a system of discipline and principles of conduct which strengthened the will and softened the heart of his followers His will was unbending, for he never retracted a statement or yielded to any opposition

Buddha's precepts and doctrines breathed peace, purity, virtue and love But he does not seem to have preached the doctrine of equal rights of the fairer sex or universal sisterhood of woman As Buddhism is now-a-days attracting considerable attention of the sages and savants of Europe and America, a brief analysis of his religion may be inseresting to truth seekers –

(I) The thirst or desire is the root of all sufferings, they are threefold viz , wordly pleasures desire for long life, and wordly prosperity.

(II) The noble truths which lead to the cessation of human sufferings are chiefly eight viz , right belief right aspiration, right speech, right conduct, right means of livelihood, right exertion, right mindedness, and right meditation (Vide Mahavansa Part 1 (6).

III) The principles of the Buddha are—

(*a*) The four earnest meditations viz., on the body, the sensations, the ideas, and the reason

(*b*) The four-fold great struggle against sin, is to prevent sinfulness, the struggle with the existing sinfulness, the struggle to produce goodness, and the struggle to increase goodness

(c) The four roads to saintship are the will, the exertion, the preparedness, and the investigation

(*d*) The five moral powers and the five organs of spiritual senses are faith, energy, thought, contemplation and wisdom.

(*e*) The seven kinds of wisdom are derivable from energy, thought, contemplation, investigation, joy, peace and serenity.

(*f*) The ten vows or commandments are not to destroy life, not to steel, to abstain from impurity, lies, and intoxicating drinks, not to eat at forbidden times, to abstain from dancing, singing and theatrical parties, not to use garlands, scents or ornaments, *not* to use high or broad bed, *not to* touch *gold* or silver; the latter five injunctions are for Bhikas or anchorite Buddhists only. (Vide Mohanagger Part I Pages 12 and 56.)

In short, the Buddhistic doctrines are Godless and Buddha preached Ethology and not Theology or the Science of religion. As a shapeless body or co'ourless flower is incomprehensible, so the paradoxical Godless *ism* of Buddha, as religion it is not, is unnatural and failed to satisfy the hunger and thirst of God-seeking souls of the Aryans. Morality divorced from *piety* is a lifeless carcase. Morality, it is true, makes man, but it is *piety* that feeds and clothes the innerselves. Dry morality cannot quench the spiritual thirst of man. The present Agnostic tendency of the rising generation is dangerous. It is the fruit of the Godless education policy of Hinduism. But thenk God, already indeed and almost at every stage of our progress, we have ever and anon halled our steps and hushed other disputants around us, that we might listen to one whose place among revivalists of religion does not really enter into controversy. It is he who has set forth in its fulness the truth of the vedas. It is he who has fully unveiled to the Hindu community the lost hidden secret contained in the vedas for 6000 years. And it is he who has placed before us the idea of religion and has revived the knowledge of knowing the supreme soul between whom and ourselves religion is a bond. He is the greatest of religious teachers. No educated man in India at least, whatever be his religion, can deny the reality, or the greatness of Maharshi Dyanand's place in the history of the world. Not to be acquainted with the life of Dyanand, it is to be insensible to the nature and claims of the most powerful force that has ever moulded the thought and swayed the destinies of civilized men in modern times.

In the year 1881, A. D. Maharshi Dayanand Saraswati was born

in a Brahmin family of the Oudichya caste in a town of the Morvi Raj When hardly 5 years old he began to study the Sanskrit language He was trained in the orthoddox style he had to learn by rote the complicated series of religious hymns and Mantras &c His *training had a religious* foundation He belonged to the Shiva sect and his father initiated his only son into the mysticism of his religion, and Dayanand was the first trained to worship the symbolical *Shiva Lingam* from an early age. At an early age he began to study Sanskrit grammar and learned the Vedas by heart. At the age of fourteen he completed his study of the Vedas. His father was a Revenue Collector and Magistrate, when the great day of fasting called Shivaratri had come he compelled his son to fast with the view to initiate him on that sacred night into Shaivism Dayananda obeyed and upto midnight kept up the vigil He observed that the priests and attendants of the temple had fallen asleep and his father was the first, leaving the poor boy to watch alone Thoughts upon thoughts crowded upon him and the one all-engrossing question that disturbed him most was " How was it possible that the *Shiva Lingam* could be the manifestation of the *Great Mahadeva* the Lord of Kailas and the Supreme Lord of the universe, the idol of a *personal* God which allows the mice to run over *its body, and thus suffers its image to be polluted without the slightest* protest ? He could not control his doubts any longer awoke his father asked him to solve the problem The old man tried to explain it away in his orthodox fashion but Dayanand's heart was not satisfied Being fatiqued with hunger and thirst he obtained permission of his father to go home and was fed by sweets by his mother His doubts were strong and he gradually abstained from his study of scriptures At the age of sixteen he lost his younger sister and this was the first bereavement and a turning point of his mediatation on the transitory state of human life He immediately resolved to find the means of mukti or salvation from death At the age of eighteen,his uncle a very learned pious man was carried away by death This incident made a deeper impression on his mind and he came to the conclusion that there was nothing stable and nothing worth living or caring for in this world of cares and anxieties His parents resolved to bind him down with the matrimonial shackle Dayanand tried to evade this bondage Arrangements were made to celebrate his marriage but young Dayanand's *adamantine resolution would not give way and at last was forced to cut* off all worldly ties for ever On a memorable night of 1864 A D he secretly quitted his home and the attachments of his beloved parents He had resolved to deal with life no longer by halves, but to work it out in its totality, beauty, and goodness and to be the future saviour of

п

Aryavarta. "Dyanand was a hero at all points." In the month of December, 1883, an appreciative obituary note from the pen of Madame H. P. Blavatskey appeared in " The Theosophist " under the heading "The death of a great man, Pandit Dyandnd Sarsawati":-

" A master spirit has passed away from India. Pandit Dayanand Saraswati, the founder and supreme chief of the Arya Samaj of Arya Varta, is gone. The irrepressible energetic Reformer whose mighty voice and passionate eloquence for the last few years raised thousands of people in India from lethargic indifference and stupor into active patriotism is no more. He has passed out of this plane of strife and suffering into a higher and more perfect state of being..................................A special telegram from Ajmere brought to the many Samajes the melancholy news that this master, Swami Dayanand breathed his last at 6 P. M. on October 30th.........All our differences have been burnt with the body and with its now sacred ashes they are for ever scattered to the four winds. We remember only the grand virtues and noble qualities of our colleague teacher and late antagon ist. We bear in mind but his life-long devotion to the Aryan regeneration, his ardent love for the grand philosophy of his forefathers, his relentless and untiring zeal in the work of the projected social and religious reforms; and it is with unfeigned sorrow that we now hasten to join the ranks of his many mourners. In him India has lost *one of her noblest sons.* A patriot in the true sense of the word, Swami Dayanand laboured from his earliest years for the recovery of the lost treasures of Indian intellect. His zeal for the reformation of his *motherland* was exceeded only by his unbounded learning. Whatever might be said as to his interpretation of the sacred writings there can be but one opinion as to his knowledge of sanskrit, and the impetus to the study of both recieved at his hands. There are few towns and one province, namely Madras—that Pandit Dayanand did not visit in furtherance of his missionary work, and fewer still where he has not left the impression of his remarkable mind behind him. He threw, as it were, a bombshell in the midst of the stagnant masses of degenerated Hinduism, and fired with love for the teachings of Rishis and Vedic learning the hearts of all who were drawn within the influence of his eloquent oratory. Certainly there was no better or grander orator in Hindu and Sanskrit than Swami Dayanand throughout the length and beadth of this land. And, if he did not always bear with noble fortitude sectarian persecution and contradiction it is only because in him, as in all other mortal men, the maxim Errare Humanum Est had been examplified in this world of imperfection . As soon

as the sad rumour was confirmed, colonel Olcott who was then at Cawnpore, paid a public tribute to the Swamis memory He said whatever might have been our rights or wrongs in the controversy and whatever other Pandits or Orientalists could say against Swamiji s scholarship there was no room for two opinions as to his energetic patriotism or the nationalizing influence he exerted upon his followers In Pandit Dayanand Saraswati there was a total absence of every thing like degrading sycophancy and toadyism towards foreigners from interested motives However, heretical and blasphemous might have appeared his religious radicalism in the sight of old orthodox Brahmanism still his teachings and Vedic doctrines were a thousand times more consonant with Shruti and even Smriti than the doctrines taught by all other native Samajees put together If he merged the old idols into one *Living Being Iswara* as being only the attributes and powers of the latter, he yet had never attempted the folly of forcing down the throats of his followers the hideous compound of a Durga Moses, Christ-and Koran, and Buddha-Chaitanya-mixture of the Modern Reformers The Arya Samaj rites make certainly the nearest approach to the real Vedic national Religion And now on the death of Swamiji there is no one we know of in India capable of taking his place The Arya Samajees as far as we could ascertain, are all conducted by men who as little fill the vacant place as a card-board tree of a dramatical stage can become a substitute for the strong cedar, the king of the Himalayan forests . .The death of Pandit Dayanand is an irreparable loss to the whole country. In the present chaotic stage, it is simply a national calamity

For the more " from the caves and jungles of Hindustan ' a book written by Madame Blavatsky she writes —

" Great Britain has in him not an enemy but rather an ally He says openly if you expel the English, then, no later than to-morrow, you and I and every one who raises his voice against idol-worship will have our throats cut like sheep ... Thundering against idol-worship the great orator fights with all his might against caste, infant-marriages and superstitions '

Maharishi Dayanand Saraswati had prepared by his profound learning meditation and travelling before he made his advent He had renounced the pleasures of this world to dvote his whole life to the study of sacred books and the worship of one Almighty God He saw how plople had swered from the right path marked with

the footsteps of their glorious ancestors. He perceived a feeling of discontent among the people and a desire of bettering their present fallen condition. He observed at the same time, men of other religions were taking advantage of these circumstances, and that Arya Varta, once a blessed country was sinking deeper and deeper in ignorance. He could not endure to see the seat of the great Rishis in this fallen state, hence his advent to guide mankind to that one God and the means of salvation, Jnananta-Bhakti was his motto. A higher power than man's protected him and his work, a magnet of superior genius binding men together, a halo surrounding him wherever he went. He had in him the divine spark of creative genius his name will ever remain immortal for he rekindled the dying embers of Hinduism with Heavenly fire, and called Arya Varta back to the Vedas. He did not invent any new dogmas he preached no new religion like Buddha Gautama. A Sanyasin who never cared either for pelf or power.

G. R.

Swami Dayanand Sarasvati and the Bhatias.

I have very great pleasure in responding to your very kind invitation to write something for the issue of your paper for the above number and I think your readers will find the subject " Swami Dayanand Sarasvati and the Bhatias" more appropriate for the occasion. The connection of the late Maharashi with the Bhatias has been the foundation-stone of the present Arya-Samaj Sanstha of the present day spread throughout the length and breadth of our Bharat Varsh. Sir, the period about which I propose to write is a period prior to my birth but the memory of the said period can well enter the imagination of a man as the records of the said period have been faithfully preserved by the publications of the faithful reports of those good times in the issues of your old contemporary the *Bombay Samachar*. As is well known the Bhatias the descendants of the mighty Krishna are, and have always remained free-thinkers and in the matters of religion while they have always worshipped their ancestor Kriashna as deity incarnate and also followed hero-worships of Gods and Goddesses, they have never for any length of period followed any principles of the new sects with a blind faith. If they tired to follow

either the doctrines or dogmas of any new sects it has been that they have found the preachers of the said Dogmas for the time being, superior to their existing preceptors The Bhatias of Cutch Mandvi have always been the enterprising pioneers in the matters political social, commercial and religious It were they who about the Sâmvat Year 1797 appointed Dikshitji of the Valabhait sect as their preceptor for the first time in Cutch Mandvi but when they found that the descendents of the said sect claimed to be Gods without being godly, the Bhatias of Cutch Mandvi were the first to ask the ruling chief of the Cutch State, to dismiss Ranchhodji of the said sect from their territories and it was a Bh[illegible] veteran named Pasoo Kamadar of the same place who took upon him[illegible] the duty of sending the said worthy preceptor in exile This took p[illegible] about 2 or 3 years prior to the rise of the New Era of religion in Bo[illegible] which culminated in the famous Maharaja liable case, and whil[illegible] Mr Karsondas Mulji was made a Hero in name of the new mov[illegible] were the Bhatias principally of Cutch Mandvi who backed him [illegible] language of Sir Joseph Arnould, one of the Honourable Judge[illegible] said famous suit in the Supreme Court it *taught some t[illegible]*

had been degenerated by the growth of the new sects, which had been founded and established not with the object of teaching the eternal truth but with the sole object of keeping the disciples, followers and devotees in utter dark, and to make them do in the name of religion what was immoral and irreligious. On being questioned as to where would his principle seat or Wada be, Swami Dayanand replied that his seat would be where there will be the true learning, and expostulations of Vedas; and on being questioned as to who his successor in office would be, his simple reply was that in case they found that he himself was going astray he himself should be denounced, and he who would learn and work out his mission of life faithfully, will be his worthy successor. What wonder there if words like these appealed to the frank-minded persons and carved a lasting impression in their pious hearts! The arguments and the reasoning of the learned Swami appeared to them so very convincing and appealing to their righteous conscience, that they arranged to have a Samiana erected on the Esplanade and there they arranged for a series of lectures and speeches to be delivered by the said learned Swami. The more the people heard the learned Sage, the more they began to think for themselves. Dayanand Swami had to pass through the ordeal of Shastrarth with numerous persons of learning, but the most important which established his eternal fame was a conference held on 12th of June 1875 in the Framji Cowasji Hall where Shri Kamalnarayan Acharaya the spiritual leader of the Ramanuj sect, who was considered the most learned preceptor of his period, challenged Dayanand Swami to enter into Shastrath with him, while the Gosai Maharajas of the Valabhait sect, the supposed preceptors of the Bhatias had taken to their heels, it was this wisest sage Kamalnarayan Acharaya who undertook to break down Swami Dayanand's crusade against idol-worship. The files of your said contemporary " the Bombay Samachar " show that on that memorable day the Framji Cowasji Hall was full to overflowing. Although the time fixed for the meeting was 3 P. M., by 2-30 the Hall was overfull. Over one hundred and fifty sacred books of the Aryans consisting of the Sanhitas of Vedas, Brahmanas, Aranayak, Upanishads, Sutras, Shikhas Kalpas Nirukta, Nighant, and Grammars were brought. Eight of the most learned Pandits of the Presidency being called to perform the duty of true and faithful reporting. His Holiness Kamalnarayan Acharya arrived at about 3-30 P. M. accompanied by a host of his Brahman, Bhatia and Lubana disciples; and the only discourse the Holy sage had, consisted of inquiry as to what sect or fraternity did the Pandits assembled there belong to, as His Holiness wanted such mediator Brahmin Pandits as did not belong to

any Hindu religious sect. I wish, in all the senate there was a heart so bold as could have said to His Holiness that he did not belong to any religious sect or fraternity, but as this was not to be, His Holiness the Acharya began to administer oaths to the Pandits assembled as if His Holiness thought that the said Pandits and Shastrees whose very existence was dependent upon idol worship would all of a sudden throw off their own sentiments, scruples and prejudices in favour of a Swami who was to give a death-blow to the fortress and strongholds of idolatery built by their ancestors But Alas ! the oath of allegience taken by the said Pandits and Shastrees could not convince His Holiness who instead of entering *into any Shastrath and without opening even either his Holy* lips or a single work out of nearly one hundred and fifty sacred books lying on the table, and after only a few words had been uttered by the late Mr Mathuradas Lowji the famous Bhatia Reformer, as a prologue requesting His Holiness to address the meeting His Holiness thought it necessary to retire rather than go in the religious squabble I really do not know, I cannot fathom it from the records of your aged contemporary, as to how this quiet elopement of his Holiness impressed his disciples but it must be certain that this elopement had a very damning effect upon the minds of those who were beginning to think Let us see how they thought of the matter It were the very same Bhatias who requested Swami Dayanand for laying the foundation-stone of the Arya-Samaj The late Swami Dayanand at first objected to the same on very valid grounds viz – that the objeet of such Samaj may be misunderstood, and he did not want that one more *wada* may be added to the lacs of religious wadas or sects that were overflowing in India and had brought about a dark cloud over Bharat Varsha and which had brought its true and ancient religion in ridicule He was then assured that such shall not be the object of their Sanstha and that they would strictly follow his instructions .The aforesaid Bhatias along with others were as you see, the pioneers, who got the first Arya–Samaj estabished in Bombay, and the Samajic movement has now spread far and wide throughout the length and breadth of India

I was simply surprised at the rigidity with which our Punjabi brethern are faithfully following the simple rules laid down by the said Maharshi of fame, but alas ! for Bombay ! does it not appear that if not at least most of the rules and principles have been shelved ? and I hop Sir, your Arya-Samajic brethern will excuse my impertinence, if impertinenc be it at all, but the question and most vital question which must face them i are

those gentlmen on this side who pose to call themselves Samajists following the rules and principles as laid down by the late Maharashi Dayanand (eternal peace to be his soul !-) Whether or not they have on this side made the Samaj a wada is a riddle which can better be solved by the Samajists; and Samajists on this side alone than by an out-side critic like myself who like a busy-body has tried to poke his nose by raising the aforesaid question in matters which do not concern him.

The aforesaid Bhatia pioneers and Swami Dayanand had to tread and pass a thorny path. They had to work against and face tremendous odds and had to carve their way through blind bigotry at a time when there was hatred and disgust for education, when the most atrocious and flagrantly immoral acts of the religious preceptors of the ;simple-minded uneducated folk were believed and taken to be the acts which would bring them salvation. There should be then no wonder if such pioneers were at the time looked upon and cast off like heretic as they always have been in the days of Yore. But have not the times changed since ? Has not the path been smoothed now ? Has not the nation grown a bit more enlightened than what it was decades ago ? Should then no continuous effort be made for expostulating the sublime truth and in the name of the great teacher of our present time, the late Swami Dayanand who tried to put the people on the path of virtue and truthfulness ? Namaste.

Vijaya Dashami.
Samvat Year 1968 } W. T. Halai.

SWAMI DAYANAND AND EDUCATION.

(Dr. Kalyandas. J. Desai. B. A., L. M. & S.)

On the eve of the Diwali, the day when there will be rejoicing in every Hindu home, when every one will be drinking in the nectar of sweet sensuality, when every merchant will be counting the gold and silver amassed by him during the year and will be offering his homage to the Goddess of Wealth; at an auspicious time, when every man, woman and child will be drowned in mirth and merriment, superb dresses and exquisite dishes, yes, on this day of Mamon and Bacchus, the Arya's mind will be

moody with reflection on the life and doings of a Great Saint the Regentrator of the Aryavarta the renowned thinker and orator the Great Soul who sacrified his life at the altar of humanity He is not a true son of India he is not a man with heart who will not on this day call back to his memory the deeds of glory wrought by this soul who gave up his mortal coil on this day as an humble token of his services to the cause of Religion and Truth A more truthful speaker or a more ardent worker sticking to the helm of duty at all costs and sacrifices in the midst of severe storms India had not for centuries past That such an august personality possessed of great moral intellectual and physical powers should have created a lasting impression and should have wrought a change in the life and ideals of India is no wonder But for Dayanand we do not know where India would have been at present It was Dayanand's mighty soul which against all odds came to the rescue of falling India at a time when the country was in the throes of a revolution by the onslaught of a new civilization and a new religion The Aryan Community which had with difficulty survived the onslaughts of the Arabs the Turks and the Moghuls which had for long given up its old pure Vedic faith and had fallen a prey to Buddhism Shaivism Vaishnavism and all varieties of numberless creeds was no longer a solid race speaking one language following one Religion and shining with the same ancient civilization

It had become a crumpled mass of heterogeneous creeds and sects, speaking diverse languages having very little in common Nay worse still the country was a hot-bed of internecine disputes and ceaseless changes There was no sympathy between Aryans as sons of India The Mahomedan invaders taking advantage of the situation have secured nine crores of converts from this community The presence of a new civilization with its ineffable charms and attractive exterior and a new religion with its active propoganda was a new danger to the integrity of the already degenerate Aryan race

A mighty hand was needed at this time to stem the tide The lifeless Hindu community was doomed to destruction if it continued in the same state Swami Dayanand with rare genius possessed of all knowledge of the Vedas and the valuable mine of learning buried in them after a life-long study devoted to them and the Vedic literature saw to what a depth the race had fallen He could not but weep with sorrow at the sad degradation He pitied that the race was quite in dark about the recondite truths of the Vedas and the Vedangas He pitied the souls wallowing in

ignorance and taking pride in their narrow sectarianism and differences. The vast mass of the sacred Sanscrit literature, the writings of Kanad, and Gautam, Vyas, Kapila, Panini and Patanjali, that had contributed to the Glory of India and had raised the Aryans high in the estimation of nations, were no more studied. Their place was taken by sordid, mythical, superstitious Puranas and Tantras. The ancient religion which taught pure monotheism, which dealt out justice to all allike neither putting down the shudra nor the woman nor giving monopoly to the Brahman was no longer believed.

Dayanand's pitying glance revealed him the disease of the body politic. He knew that superhuman effort was to be done. So under the guidance of the divine Father, in whom he had a whole-hearted faith, giving up the selfish happiness of yoga, he courted physical labour, unhappiness, misery and auguish, offered himself as a sacrifice and started with his mission. With what success he achieved his task, when there was not a single person to support him except his God within, is a matter of history. Be it said to his glory that India had not seen like him for ages.

Dauntless and supremely firm in his purpose, possessed of valour more than that in the best of soldiers, he faught his battle manfully. Any one else would have retreated his steps, meeting with the terrible opposition which he received. His life with which he played like football and which he carried in his wrist was in constant danger. Yet he swerved not, on and on he rode in the thick of orthodox fire, undefended, alone, and consumed himself a prey to orthodoxy *doing his duty* on the Diwali-day. No nobler call to duty could be made, no louder bugle could be played, than by this soul electrified with Divine energy to the dull, listless, sleeping sons and daughters of India and humanity alike to rouse and be doing. The Arya Samaj, the voice of the Revered and noble soul beats the same larum-call to sons of India and all alike, and on the eve of the Martyr's day, it could perform no more fitting duty than to present the soul of Dayanand to the public again. As an Educatlonist Swami Dayanand had characteristic ideas, all peculiar to his studies and teachings. He was filled with a happy vision of the Past. The Vedic age, the age of Equality, Justice and Truth and the age of Purity and Wisdom was ever vividl present before his mind's eye, and as a Reformer he sought revival of tha past. The institutions social and educational of that happy period had hi obeisance; and he was not tired of preaching to the materialistic presen world their beauties. In matters educational he sought revival of tha

ancient system of the Gurukalas which contributed largely to the formation of the Vedic age At a time when the best intellects of the world are considering how best to develop character or to give a moral training to young people it should be certainly worthwhile considering if this ancient Gurukula system cannot fulfill the purpose

In his monumental work the Satyarth Prakash Swami Dayanand has devoted two chapters on Education and what it ought to be Going through these chapters it will be perhaps a wonder to the puffed up highly envolved westerner to read that the idea of a free compulsory and universal education is not the latest phase of Social evolution but is a product of the hoary old Vedic age of the world when perhaps to his mind man was in a savage condition Swami Dayanand quotes chapter and verse from Manu to show that the state was responsible for the education of the young and that it was a punishable offence on the part of parents not to send their children (mark) either male or female after the age of eight to a public school called the Gurukula. It was in the Gurukula that the boy or girl after eight spent his or her period of youth receiving education observing celibacy and living plainly

That the ancients were very keen on question of education is evident from the detailed description of the Brahmcharya ashram and the rules to be observed therein, given by Manu and other law givers Swami Dayanand basing his conclusions on these writings is strong in his advocacy of education as the touchstone of true development Says he it is the prime duty of parents to see that their children are adorned with learning, character and good conduct in life mans soul never shines under the covering of silver gold pearls, rubies or jewels, the loading the body with ornaments is not only fraught with danger to life, allowing inroads to the thief but leads to the worship of the body and the slavish gratification of the senses ;-says he further ' praise be to that man or woman who is constantly devoted to studies and who does good to all by spreading Vidya '

Swami Dayanand was not a product of the western lore All through his wanderings he studied nothing but sanscrit literature and was deeply immersed in yoga practices and yet that training was no disqualification to him to hold the most general and universal views on education He can not bear education being limited to the higher classes or to the male sex alone He is a strong advocate of the cause of shudras and the weaker sex In the Satyarth Prakash the oppoent wants to prohibit

education to the Shudras and females by quoting one mantra as ते: स्त्री शूद्रौ नाधीयाताम् इति श्रुतिः ॥ Dayanand is strong in his condemnation; says he "Go sink ye in a well; this mantra which you say is of Shruti (Vedas) is a fiction, it is not to be found even in any authoritative work." Then quoting the well-known mantra of Yajur Veda यथेमां वाचं &c. he says "God himself says that he has revealed knowledge (Vedas) for being studied by and taught to all-Brahmins, Kshatriyas, Vaishyas, Shudras, women and even ati-Shudras." Should we believe what God Himself dictates or believe your fictitious Shruti? What? Does not God wish well of the shudras? Is God partial that He should prohibit knowledge (vedas) to Shudras? If it was not his desire that Shudras should learn or have learning, why should He have given them organs of speech and hearing? Like the Earth air, water &c which are His creation and are for all, so is Vedas His creation for all."

Taking up cudgels in cause of female education, the same noble soul again by an appeal to the Vedas and Shastras proves that in those golden days every girl was compulsorily trained and married after observing ब्रह्मचर्य until youth. In reply to a question if females should study the Vedas says he "certainly." Ladies used to join in yagnas and recite mantras. Ladies like Gargi and others were learned in the Vedas, so says the Shatpath Brahman.—If the husband is educated and wife foolish there will be constant unrest in the home, and where would happiness be? Look! The wives of kshatriyas in India knew military arts even. Otherwise how could Kekayi accompany Dashrath in the field of battle? Females must study at least the following subjects—Grammar-(language), religion, hygiene, anatomy, medicine, mathermatics, and physical sciences-this study alone can enable them to distinguish truth from untruth to know their duty towards husband and others, the proper method of bearing, rearing and educating children, the proper preparation of foods, water, clothing according to hygienic rules so that no one may get sick in the house. If she does not know arithmetic how she could keep accounts in the house and if she does not know religion, how she could do her duties towards God and her family.

These rather long quotations clearly prove the deep insight Swami Dayanand had in educational matters.

The efforts of Mr. Gokhale have not been crowned with success in the matter of getting even primary education free and compulsory. In Europe and America higher education is not compulsory and is not availa-

ble to all because very costly. While some European countries make education compulsory for all and provide it free till the age of 12, others make education for 7 years compulsory till the age of 14, but not beyond.

In the land of the Rishis in that period of Aryan history when the rules of Varnas and Ashramas were observed under state supervision, no son of India, high caste or low could be without education. The Brahmcharya-ashram, the first period of life's earthly journey the period of childhood and youth and growth was devoted to study, celibacy and physical exercises. The Guru became the second father of the child which was to be given away in his care by the parents, and was to be responsible for the complete developement of the little one. The ceremony of Upnayan which every Dwija child still performs is the public function for a solemn dedication of the child to the Goddess of Learning. In the Guru's home, at the Guru's feet the child used to imbibe learning, learn to control the senses, form his character and stay with him till it became perfect man or woman. In order that we may understand this system of training of which Swami Dayanand is such a zealous advocate let us consider its essential points.

(1) It is essential that a Gurukula school can not be situated in a town or village or in the midst of society-nay it must be at least 3 or 4 miles away from crowded quarters. What a contrast this presents to the present schools and Colleges which are almost all situated in the thick of city, in the midst of most dirty and often immoral surroundings and in the centre of busy, noisy, business quarters or bazars. Except in a few instances as Oxford, and Cambridge, Eton and Harrow, almost all the educational institutions are so situated that they cannot but come in the way of the developement of their students. In the midst of sewer-gas-exhalations, smoke-emitting chimnies, and hot stuffed-up atmosphere surcharged with the poisonous Co_2, totally bereft of the cooling and purifying influence of fresh vegetations and Verdure, how is it possible for the physical frame to grow? We ask if we are not destroying our race by breeding up the young ones in the midst of such unhealthy surroundings? Fresh air, vivifying natural scenery, gorgeous views of nature that should be daily enjoyments of a Gurukula student, are but a dream of the poor drudging school-boy. Why our boys' memories should not fail, why they should not turn pale and sallow when under such unfavoarable conditions, one cannot understand? But the loss of health which a town-bred school boy suffers from, is nothing in comparison to the moral degr-

adation, the want of character which is his lot under the influence of a tainted society and prostitution which is the scourge of every city. What a multitude of chances for every school or college boy to fall into evil ways ! All this the Gurukula-school avoids by keeping aloof from city and society.

(2) It is an essential condition of the Gurukula-school that its every pupil must join it at an early age of 8, before he recives any social taint and must make his home in the school, bidding good-bye to the parental home, during the whole period of his development and growth. Here the boy, hence styled the Brahmchari, (aspirant after the knowledge of Brahma the final goal of life) under the choice company of Gurus honoured for their learning and piety, stays till he finishes his first period of life.

(3) During this period he has to keep a vow of chastity and celibacy. It is a heinous sin for a Brahmchari to think of woman, talk with woman, touch a woman or dream of her. If he lets go his वीर्य in a dream he must observe a fast the next day and do penance. The question naturally arises how long the study lasted. A reference to the Chhandogya Upanishad at once informs us that three gradations of Brahmcharya existed—the best being the one that was observed till the age of 48, the ordinary being the one observed till the pupil was aged 40; and the lowest type being that observed till the age of 25. Contrast with this lowest the best observed at present ! Oh ! what a sad fall ! These very descendents of those ancients who were ashamed of entering the household at the age of 25, are now fathers of perhaps half a dozen children at this age ! What a pollution of the Brahmcharya Ashram that young boys of 15 or 20 yet growing and school-going, should join in wedlock and forgetting studies, should be entrapped in the seductive embrace of a woman ! Mother India ! Thy sons have wrought thy ruin and their own by giving up the noble system of education and by becoming home-keeping youths. No wonder that these people should turn out womanly men ! Age from birth to death under the glance of a woman how can they grow to true manhood ? So beware even now ! if there is a chance for progress, it is in giving up homes and resorting to sweet embrace of mother nature drinking pure air, water and eating her pure and simpte products, under the kind care of the fathers of wisdom and piety. It is only by the force of Brahmcharya alone that life can be prolonged. Says the sage Dayanand that a perfect Brahmchri is an Aditya who can like the sun vivify and brighten

and purify all and who can scorch away all vice and filth from himself and remain pure maintaining life till 400 years if there is no accident

(3) It is an essential condition of the Gurukula that all the pupils be treated equally Even if he be a Krishna he must eat the same peas and must cut the same wood in the jungle as the poor Sudama, Rama must live like a Bhil boy in Vashistha s villa and must partake of the same food and drink as others Here the rich man s son is not to go to school in his gharry nor has he to have the company of his Bhaiya to carry the burden of his books for him leaving his poor comrade to tread his weary way The Gurukula teaches practically universal brotherhood fellow feeling and sympathy for all Leaving the parents home and the love of his brothers and sisters, the little novice begins new lessons in brotherhood and recognises that all his fellow students of whatever caste or colour, are his brothers, they become his *Gurubhais* social service could not be better taught, social instincts could not be more practically developed than in the Gurus Home–the true Alma mater where the students from all parts must unite in a loving bond

(4) But the great charm of the Gurukul training is in the life of discipline which it enforces on its inmates as a routine Moral lectures and moral lessons are given in the schools to deaf ears What is taught during the school–hours is as easily forgotten during the rest of the day. Hardly any school-boy is up from his bed early in morning hardly does he take physical exercise hadrly is he regular in studies and hardly is he simple and unfashionable At home he is a naughty boy the fondling of the parents mannerless often abusive—no moral lessons can do the required effect Moral education is a failure with our 5 hours–a–day schools at present Put in contrast to this the Gurukul student Each one even though he be a tiny 6 years old child or a grown–up lad of 25, is punctually up from his bed is punctual in calls of nature, is punctual at prayer at school, at play, at rest He works like a clock without fail for the whole period of his studies 20 long years of practical punctuality and regularity must instil these habits in men for a whole life–time The Gurukula student by habit will be punctual and regular without compulsion It is this great charm of Gurukula education viz that it developes certain habits in its pupils which become their ingrained nature and are valuable for a life–time that is its essential feature

The ideal of plain living and high thinking is practically realised in the Gurukula The Brahmchari ever happy with his simple dress and

plain food will look down upon all show, pomp and frivolity in dress and in the rest of his life is sure to prefer simplicity to show.

The well desciplined Brahmchari always respectful to his elders, sweet and truthful in his speech is a model well worth following for our school students who will not give up mischief and idle pranks. Physical exercise is like a daily duty to him and a portion of his studies.

(5) Besides the development of morals which the Gurukul is bound to give, it is mostly for the religious and self-sacrificing tendency of mind which it engenders, that it should be most prized. The student's goal of life is clearly stated in the word *Brahmcharya* itself. Brahmchari is one who is a seeker after Brahma, i. e., God or Vidya. It must be thus an essential character of this system that its every votary must be a devotee of God. At the initiation of ceremony the first thing he is to recite and understand is the Gaytri or Guru Mantra. Now this Mantra is nothing but a supplication to the Deity, the Creator, Preservor, and Destroyer of the Universe, who is all knowledge and pure to help the initiate into His portals of learning and piety.

The student next learns Sandhya and offers prayer to the Almighty every morning and evening and as a step to the approach of the Deity and acquirement of the Vidya, he begins to control his physical self which may stand as an obstacle to his progress by Yamas, niyams, and pranayam. The Taitiriya Upnishad and Manu prescribe the rules to be observed by a Brahmchari. It should certainly form a pleasant and edifying reading for wh ch we must refer the reader again to the noble Swami's Satyarth Prakash. This method of physical and moral training consists in a process of hardening the system which is highly approved of by medical men. A Brahmchari must avoid wine and flesh, woman and sense enjoyments must keep head uncovered, must not waste time in fruitless talk and must sleep on a hard bed alone. He must tell the truth, must follow Dharma, must worship and revere elders, parents, acharya and learned men.

As a school for breeding men, firm in character and of a sound hardened physique fitted with ideas of true duties and grown to perfect manhood, the Gurukula will perhaps have no equal. On the eve of the martyr's day it is but meet that the attention of the public should be drawn towards his most cherished ideal of a free and compulsory and universal and complete education for masses and classes alike—an ideal of the ancients which he sought to revive. In its realization he saw the

future welfare of India. It is an ideal which can well serve food for reflection even to the west so that it may tell us if our fore-fathers were not the wisest men in having such institution

Swami Dayanand will be ever remembered in Indias history, nay the worlds history as *the person* who like a beacon light pointed to the goal which humanity should aim at

As an educationist his cry was, Back to the Gurukula system back to the primeval glorious past He pleaded reform in studies too which is—

6 The sixth essential point of the Gurukula We mean a revival of the study of the Vedas and Vedic literature But for him these sacred and learned writings would have been a dead literature to the world It was he who saved the oriental learning from the utter disgrace to which it had fallen The story-telling Puranas the immoral Tantras and the later degraded sanscrit works had deprived the mother-tongue of its ancient charm. A dark cloud of the latter had envelop d the sun of the Vedic lore and it was the strong arm of Dayanand which cleared up the mystery A healthy stimulus was given to Vedic studies and research was under taken in the idly lying volumes The able scholar himself translated several of the works and but for the woeful grip of death which stopped the much-desired progress we would have been possessed of a great knowledge of the Past Dayanands mission at death-bed was Revive the study of Vedas study the Vedangas the Upangas the Upnishads the Upvedas and you will know what a great Past you had and which you must bring back This was perhaps the gratest educational reform which he wished and laboured for The Gurukala aims chiefly at fulfilling this mission—No amount of western learning would suffice to give perfect insight into life and its future without the study of the Vedic lore The Arya Samaj true to the *founder* has started Gurukulas which are models of educational work It hopes to realize the ideal through them Will not the intelligent reader sympathetically read this and see for himself if Dayanand was not right ? Will he shed a tear for the great and irreparable loss done by his untimely death ? But as God's ways are inscrutable let us resign this to His will and further the cause as best as we can Amen

Swami Dayanand Sarasvati and widow-Remrriage.

In the very beginning I may be allowed to state that those who expect any learned disquisition on the Shastric authorities with reference to widow-remarriage will be disappointed. For one thing, I am not well-versed in these which I therefore leave to people better qualified; for another thing I believe that marriage being a purely social and individual question the Shastras can have no interference therein which can be called justifiable. In the case of all the religious systems but specially in the case of Hinduism marriage is surrounded by the false glamour of religion. Earl Russe has well observed in a paper recently contributed to the English Review that " the witch-doctor and the medicine-man, the curse of every savage tribe, evolve themselves in due course into the priest and the Church, who have been for centuries the curse of civilisation, and whose perversion and dogmas are responsible for giving vice all the attractiveness it has, instead of making the healthy path of virtue the natural and attractive one. " This perverting ingenuity of the priest was seen in the Hindu marriage system also, where the male sex got introduced many rules and regulations directly opposed to all the fundamental tenets of justice and humanity. The prohibition against the remarriage of widows was one of these unjust regulations which has hardened itself into a custom and a tradition defended by all the dogged obstinacy and fanaticism, a pre-eminent charecteristic of all the orthodoxy in the world. As a matter of fact if the nature of this grievance is properly analysed it will be found that it does not differ from the grievance of the women of the west in being kept back from some of the political rights and privileges. It is a social wrong, a trespass on the sacred preserve of the individual. Marriage is primarily the concern of the individual and secondarily of the society. There is no scope for interference on the part of religion. We would welcome however any theories of religion or social science which would remove the fetters from the individual and help in making him or her an useful citizen. The Hindu Society should therefore feel always deeply grateful to the Arya Samaj which took up the cause of the widows and protested against the unjust and iniquitous restrictions placed on their liberty of action by a society which is led to its present degradation by its indifference to the sense of

individual freedom—I do not believe in religious interference in individual concerns but here the Arya Samaj simply stepped in to undo the mischief which was being done by the old orthodox systems. The people were wrongly informed that the Hindu religion prohibited widow-remarriage and the Arya Samaj rightly thought it its duty to correct, at a great cost and trouble, this misimpression and thus to remove the impediments in the way of the full development of womanhood. With all the new fangled theories tending to consider men and women as mere animals and figures of the chess-board to be moved at the sweet will of the Governments, it must be said that the individual man and woman are sacred entities with whose liberty of action or thought it is neither just nor fair for any society or Government to interfere. The accumulated sins of such restrictions and interferences are sure to make their adverse influences felt sooner or later. Can we not suppose, that the Hindu Society, with its degrading weaknesses and meannesses, owes many of its evils to the original sin of which it is guilty, in debarring many of its daughters from enjoying the sacred function of womanhood?

The Arya Samaj, with its clarion call to the Hindu society, to put off its old garments and to put on new ones, and to put off its abuses and unjust customs, has stood forth as the champion of these widows; and demands from the people, sane and considerate treatment of the question. The sex question is receiving the greatest attention in the west, for it is felt that time has arrived when some re-adjustments are required in the primal foundations of the society, when some modifications are felt to be necessary in the intimate relationships of man and woman. That even at this juncture any society should be found which forbids its women from the fundamental rights of Humanity bespeaks not well for this country. The Arya Samaj is proceeding on the true path of evolution by reviving the past, and engrafting on it, the new of the west. If it had not done anything else but wiping off the tears of widows and giving back to them rights wrested unjustly by the Society, it would have earned a permanent place in the history of the country. As it is, it is the pioneer of many other movements of Justice and humanity, for example the raising up of the depressed classes, and has established itself as the clearest exponent of Hinduism

J. K. Mehta.

Swami Dayanand-The Reformer

And Maker of Modern India.

(*Mr. Maganlal Ratanji Vidyarthi B. A., B. Sc. Vernacular College*–BARODA.)

" **Old order changes yielding place to new** "—Tennyson.

Every student of History knows full well that no institutions social, religious, moral or political has ever remained free from changes that are from time to time necessary to suit the varying needs of changing times and circumstances; and also that no institution that has been unaffected by any changes, has ever remained free frem decay and consequent extinction.

Keeping these two facts in view if one begins to take a historical review, however superfluous and hasty of the social and religious history of India, he can never but be convinced of the fact that we have been constantly changing and re-changing during every epoch worthy of record in both our social and religious practices and observances, commencing from ths Vedic times down to the present momentour socio-religious history is but a record of changes and adaptations to varying circumstances, passing as we did through various phases and forms of phases of faiths and ethical and philosophic cults.

Philosophy of History and History of philosophy thus both alike tell the same tale of constant destruction and construction, rise and fall of various creeds, opinions and schools of thoughts, action and polity. It is at the same time made manifest by the study of history and philosophy that no changes worth making have ever been left out without an intiator and a leader to guide people aright through confusion and chaos. Various sects and schools have their place in history justified by the needs of the particular times. These were and still are but the efforts of struggling humanity to feel its way through darkness towards more and more of light. And it is claimed by a school of philosophers that no one has yet reached the truth and nothing but the whole truth. Truth, the whole truth is ever eluding the human grip, is ever beyond the human cognition: necessary limitations of human knowledge ever stand in the way of knowing the whole truth, always illustrating the truth of Tennyson's dictum *viz*, " *old order changes yielding place to new*".

This dictum, this truth brings us to the question of ascertaining the place of Swami Dayanand as a social and religious reformer in the history of Indian socio-religious reform. There is no need to repeat the the oft repeated expressions of admiration and wonder as regards the orginality, fertility, humanity and cosmopolitmism of the character of Indian sages' and reformers' philosophic creeds and faiths, as contrasted with the sectarian, narrow, exclusive and circumscribed character of the hellenic sects and cults

To understand correctly the place and justification of Swami Dayanand's far-reaching reforms, one must be acquainted with the contemporary history of India. Instead of giving the description of the situation in our own words, we would like to reproduce what Prof Rama Deva of the Hardwar Gurukula says in his "**Vindication of the Arya Samaj**"-

"No one can deny that the seventies of nineteenth century constitute a dark period in the relegious history of India The impact of the new-born occidental civilization with hoary oriental culture was producing its inevitable results *The old was gradually giving way before the forced marches of the new* (italics are mine). The sudden inrush of Western ideas and European ideals of life and conduct and standards of judgment and feeling inundated the slumbering East-the sovereign of the past—and the sweeping away of ancient land-marks commenced in right earnest"

× × × × × ×

"The Brahimn priest cared for little else than ceremonialism and outward conformity to caste observances and prohibitions in regard to interdining and intermarriage The English-educated cynic, while sneering and contemptuously smiling at the folly and selfishness of his portly priest, had not the courage to apply his principles into practice .... He was the embodiment of intellectuel ferment and his soul had remained quite unaffected. But the Brahmin's security was fancied and deceitful. *It was the lull before the storm.*

× × × × × ×

"..............a high caste Brahmin of the name of Mulshanker was wandering all over the country in quest of the Truth and Elixir of life eternal. In the course of his Peregrinations, he was confronted by by starvation, reproof. contumely, physical privations, mental torture and alluring temptations; but undaunted by impediments and steeling his

heart aginst dulcet music poured forth by the Siren of the Life Temporal: he traversed all seats of Shastric learning, and at last weary and footsore met a blind sage who had in his grasp the penacea which Mulshanker (now Dayanand Saraswati) sought for. "

Such was Swami Dayanand Saraswati the Gujarati Brahmin Mulshanker, about whom the ungrateful Gujarat cares very little to know, and still less to appreciate, who alone and unaided, put before the cofounded Indians his schemes of social and religious reforms, of far-reaching and cosmopolitan character, the effects of which are being felt at the present moment and which are contributing in no small measure towards the making of modern India.

Without any influence of English education at all, Swami Dayanand sought to build the whole fabric of his reforms on the basis of the ancient Indian wisdom buried deeply in the ancient Sanskrit literature of the country. The Swami's mission was pure and simple social and relegious reform as against the time-honoured abuses and deep-rooted superstitious beliefs engendered by the selfish priestly classes.

The time for his action was ripe and opportune. The priest-trodden and caste-ridden masses and classes of the Hindu population were enjoying an unparalled peace brought about by the firm and all-powerful hand of the Pax Brittanica.Hence under the benign rule of the Britainers Swami Dayanand began to explode the time-honoured social and relegious abuses with bomb-shells of his merciless and incisive logic and encyclopaedic Shastric lore. His uncompromising attitude, spotless life, wonderful energy, singleness and sincerity of purpose won him over the sympathies of the classes and the masses, to the result that we find to-day the teachings of the Samaj he founded permeating the strata of the whole Indian society.

The universal character of the church, he intended to set up in place of narrow sectarian creeds, is evidenced by the warm reception which is accorded to any person on the surface of this globe independent of caste, creed and colour. Against none, to whatever nationality and sex one may belong, are the doors, of Arya Samaj founded by Sawami Dayanand, closed. Christians and Mahomedans, Buddhists and Zorostrians are all alike at lietry to join and carry forth the principles of love and universal brotherhood. In his overflowing love for humanity he has not left any item of secular and religious progress untouched, laying down various schemes of educational and religious reform.

In conclusion, we would like to draw the attention of our readers, in order to realise and appreciate the magnitude of the work commenced by Swami Dayanand and earnestly taken up by his faithful followers to the following facts and figures

During its growth and development of the last thirty three years, the Arya Samaj can count upon more than 2 50 000 members . With the quota contributed by these members 17 orphanages with 2,000 orphans are maintained to day in India The Samaj possesses 12 printing presses and 33 periodicals It conducts 8 *gurukuls* with 700 Brahmcharies, 111 schools with 1,500 boys and 1,800 girls, 18 high-schools and one college with 3,000 students The imovable property of the Samaj is reckoned at 90 lacks of Rupees The member of Arya Samaj annually spends nine lacs of rupees for charitable purposes. The percentage of literate members in the Arya Samaj is 23, which in the Hindu Samaj is barely 3 percent ! What a contrast ! What a change ! What an amount of work done ! Before waiting long for the posterity to decide what Swami Dayanand has done, one can say with reason and pride that he was *the* Reformer and a maker of Modern India

SWAMI DAYANAND AS METAPHYSICAN AND PHILOSOPHER.

The last decade of Swami Dayanadna s life was full of unusual activity, and that activity was remarkable for its widely different aspects. That aspect of it which brought him into direct relation with the people at large was the role of religious and social reformer As was to be expected it was the most stormy part of his life - bitter and biting controversies were raised on all sides- with his own people the Hindus; with christians and Musalmans He had assumed the arduuos duty of an itinerant Preacher of what he described the " Religion of the Vedas ", and went from place to place most vehemently denouncing in no measured terms the an-Vedic doctrines and prectices of the Hindus, the professed followers of the Vedas In his days just as now, the religion of the Hindus, we mean of the masses, was idol—worship in different forms degenerating into fetishism. He took a most uncompromising attitude towards-idol—worship or worship of stocks and stones, as he called it, and the whole Hindu

India was against him. There were more than one attempt made on his life but he faltered not in the course, extremely dangerous as it was, he had chalked out for himself. "What" ! A Hindu of average intelligence and piety would exclaim, "out *Murti Puja* an impious act and onu *Deval* nonentities ? preposterous ! we cannot believe it ! Surely our ancestors were not fools; we cannot believe him (Dayananda); he is not a *Sannyasi* but a diabolical person in the pay of the Christians ". Such was the frame of the mind of the average Hindu; and as the great Swami everywhere took the offensive, delivering his frontal attacks on the citadel of popular Hinduism, it is not difficult to imagine the uproar and confusion that he created in the ranks of arthodox Hinduism; for years, in fact as long as Swami Dayonanda lived, this was the most engrossing topic of conversation whenever and whereever a few Hindus came together and talked on religion. But in this article we don't propose to deal with it, deliciously juicy as the subject is, no doubt, for popular taste, the vivid colour of ghastly war-pictures greatly appealing to their imagination of concrete realities.

Connected with his avocation as a preacher of Vedic religion, Swami Dayananda had to take up theology, and as a theologian he loomed large before the public mind. To those who feel very happy in the intricacies of theological doctrines and dogmas, and feel at home in dialectics the theology of Swami Dayananda was very fascinating. In his theology. just as in his practical preacher's work, there was considerrble room for difference of opinion not only with the Hindus, but also with Christians and Musalmans; and controvereies were raised over many points : there were no end of discussions and disputatiens. public as well as private. with *Pandits, Maulvis* and *Padris* wherever Swami Dayanada went, and the people took most lively interest in these discussions. It was a novel sight - a Hindu Sannayasi pandit taking Christian *Padris* and Musalman *Maulvis* to task for their Magical and, more or less, non-natural fictitions. Some people find fault with Swami Dayananda on account of his theology; they say -- while he professed to teach universal truths which have the support of science just as much as of common sense, he propounded doctrines and dogmas which can hardly be regarded as universal truths lacking as they are in support from science and advance philosophic thought. Some of these, it is pointed out, are local intheir origin and applicatior ccannot be assented to outside India ! within India none save the Hindus an accept them. There is no doubt some truth in this criticism, but these critics of Swami Dayananda forget that theology is not all logic and phi-

losophy There is undoubtedly a good deal of philosophy in theology and something of logic too theology In fact the more philosophical and logical and logical a theology the greater are its chances of acceptance by the cultured classes, but the fact remains that there can be no theology without doctrince and dogmas some of which from the very nature of things must lack the support of critical reason, a portion of the universe is and will perhaps for ever, remain, shrouded in mystery It is here that theological doctrines and dogmas take their rise and devolope into various forms in accordance to some extent with the thoughts and ideas of the people and the stage of development they have reached thus receiving what is described as local habitation and sectarian colouring of theology, hence we get Hindu theology Christian theology and the like With regard to the proof of the truths theology inculcates it is maintained that the doctrines and dogmas which the great teachers of the world have propounded were intuitively grasped by them and that no logical or intellectual proof of such intuitions can possibly be advanced But they point out Since actual exeperience is the best proof the most direct and surest of all the proofs the experience of these seers is the proof of the truth of their intuitions on which are based the doctrines and dogmas they teach It canot be denied that in all times and climes in the East as in the West such claims have been put forward by men whom the world knew as holy saints and pious men , that all were deluded or fraunds would not be justified making full allowance for delusions and frauds and eleminating full allowance for delusions and frauds and eleminating such elements there still remains a residue which has to be explained away reason and logic cannot accept it since it is a matter of actual experience of one whose character and antecedents are above suspicion that is its proof that it is the result of intuition a momentary flash of truth on the seers mind --is probably the true explanation If the cravings of the human heart for consolation which religion with its certainties imparts cannot be satiated with the probabilities of speculative thought theology will of necessity have a place in society but it need not be extravagant or altogether incomprehensible It is to the credit of Swami Dayananda that his theology is after all much more rational and far less mystical or dogmatic than many a theology extant in the world Howsoever grand and imposing the theological edifice that Swami Dayananda has raised, in this article we are not to deal with him as theologian our purpose is to take him as a philosopher and a metaphysician We believe it is as a metaphysician that Swami Dayananda had earned an unique position for himself in the world of advance thought

We should remember that Swami Dayananda's training, early as well as later, was in the tradditional orthodox philosophy of idealism or monism completely coloured by the thought that the phenominal world, the world of senses which we perceive, is unreal and illusory, and the one reality, whatever name and form it may take, is beyond the reach of sense and the grasp of mind. The upshot of the docrine is that the sensible world, of which we are every moment of our lives conscious, is unreal, a delusion, a momentarily changing something, the creation of our own ignorant minds and equally misleading senses. This pernicious doctrine, amplified in divesse ways and supported by illustrations and analogies and parallels which have no existence in fact and which experience every moment belies, has mystified the whole Hindu mind and made the life of an average Hindu strangely inconsistent. This doctrine has gradually acquired such strong-hold on the Hindu mind that it has permeated the very language the Hindus employ in their social and other functions, so that their proverbs, sayings of the wise, exclamations at critical moments, words expressive of various relations in life; in short their cognitions, wills sentiments and emotions, embody this doctrine and its corollaries, and has tended to mystify the whole of their national life. In spite of what the doctrine teaches, expressly or by implication, the tangible sensible realety, with which we are beset on all sides, the nearest being our own corporial bodies, susceptible as they are to pain and pleasures which cannot be ignored even by the most sophisticated intellectualist-this sensible reality which we actually experience, every moment sharply reminds us of its existence; in fact we cannot live at all, cannot exist as a living being without implicitly obeying most of its mandates: one must go and search for food when hungry and cover himself when feeling cold, or take shelter against sun and rain; and as a rational being, anticipating their *real wants*, be active and work to meet future contingencies. Yet the language and the thoughts the doctrine enlivens, particarly in religious minds, suggest the very opposite of active life, constantly reminding us of the unending change and insisting on detachment, isolation, and retirement in contemplation. These currents pulling in opposite directions have seriously affected the Hindu mind and produced a perplexingly inconsistent social phenomena subversive of truthfulness, honesty and sincerity in every many cases. Imagine a *bannia*, morning to evening busy with his business risking his honor, some time his very life for pecuniary gains, as if that was the sole end of his life, spending his wealth for worldly distinctions and name, indulging, at other times, in expressions which call lucre filthy; relatives, selfish parasites and the world a mere delusion, unre liable,

thing more to be dispised than liked—expressions sincere in their own way Now it is to be observed that tangible sensible reality cannot be ignored, nor is it possible to get extricated from the intricacies and verbosities woven in thought and language, with the result that actual social life among the Hindus has degenerated into a bundle of inconsistencies Philosophers like Shankara set to work to make the confusion worse confounded by discriminating between Vyavaharika (practical and only provisionally true) and paramarthika (highest or ideal end and intrinsically true) thus weakening the ethical foundation of social fabric by placing ethics under the first category

It was reserved for Swami Dayananda to see through this jargon of philosophy and repudiate it It required no small amount of intellectual acumen to see ones way through this haze of verbosity and logical quibbling which rendered obscure everything around us That he so completely broke off from the tradditional obscurity, the so-called philosophy of Vedanta was a wonderful intellectual feat, and brings him to the very first rank of original thinkers So far as we are aware, only two of the eminent thinkers of the West have cut through this intellectual haze which was equally extensively enveloping the Western mind in different shapes and forms, and that only very recently These eminent thin-ers are late William James and Henry Bergson

Repudiating the doctrine of *advaita* with all its modifications, Swami Dayanand has taught that the world is made up of an infinity of finite minds co-extensive with an infinity of bodies, and a infinite Divine power controlling both He has used the term infinite in qualifying Divine power but he really meants comparatively infinite, because absolutely infinite is incompatible with the existence of anything except itself Any limitation in any direction whosoever infisimal reduces to finity an infinite existence, and this limitation the Swami has clearly conceived in the shape of finite minds and finite bodies constituting the cosmos To admit and absolutely Divine power is to acknowledge *advaita*, whereas Swami Dayanand clearly admitted pluralism As regards the real existence of the sensible world he added to the tests of truth another catagory of proof, viz, the evidence of sensible experience For a proposition to be true, it must not, among other proofs contradict the natural course of sensible influx in the way in which it has actually been experienced by man-kind. These are the two cardinal principles of Swami Dayanands metaphysics Since

there are "types of thinking" extant in the philosophic world, the two points ought to enable us to designate his philosophy by one of the types. He repudiates *advita*, nor does he limit his thoughts to *dvaita*; postulating for an infinity of finite minds and an infinity of finite bodies clearly leads to pluralism. Instead of rejecting the data supplied by senses, as intellectualists and idealists have done, he bases his doctrine on actual sensible experience and elevates the natural course of that experiance to the position of a standard or criterion of judgement or canon of proof. We may call him an empericist and his doctrine emperical pluralism. It is worth of note that emperical pluralism is the doctrine advocated by the highest scientific philosophers of the day that an oriental thinker, almost wholly out of touch with the western trend of thought should have independently propounded the doctriue about 30 years ago, is very remarkabe aud proves the versatility and brilliance of Swami Dayanand's intellect and the development of his intuitive faculty.

It must not be supposed that Swami Dayananda arrived at this truth by the same process by which valgarity or common sense reach emparical pluralism. On the contrary, he had to measure swords with such world-renowned idealistic monist as Shankara, and go over the whole ground covered by *advaita* thought and tecuchently faught over every inch of it. The lucidity and clearness with which he expresses himself, and the straightforward and the natural way in which he lays bare the weak and obscure points, clothed in verbosity and intellectual unrealism of *advaita* is extremely interesting and highly instsuctive. It is highly refreshing to see him tear off the garb of technicalities and almost meaningless phraseology peculiar to *Vedanta*, and to show that, beyond words which stand for no fact, either in outside nature or in the mind itself, there is very little in suport of *advaita* in the sensible world as mankind actually experiences it; and that we have no reason to doubt the veracity of the report which our. senses make to our mind of the reality of the sensible world in which we live and move. In the words of William James: "He but restores, against the vetoes of inteliectualist philosophy, our naturally cardinal relation with sensible experience and common sense.. This service is surely only practical; but it is a service for which we may be almost immeasurably grateful. To trust our senses again with a good philosophic conscience:-Whoever conferred on us so valuable a freedom before." These words of William James refer to Professor Henry Bergson of France, but so far as *adviata*-ridden and *Maya*-enveloped India is concerned they are applicable, wholly and solely, to Swami Dayananda. He has

shown that there can be a sound and scientifically bassed philosophy and metaphysics other than the shadowy apparition, the *advaita* of Shankara and other monistic idealists

In a small articel limited to a few columns of a weekly newspaper, it is impossible to go into the details of Swami Dayananda's philosophy nor can we get space for quotations from his works, we would earnestly request our learned Hindu brethren, who feel interested in metaphysics to study the works of Swami Dayananda in their original Hindi His works have this serious draw back-that they were written to his dictation and have not the elegance and artistic finish of the literary style of an accomplished classical writer but for the closeness of reasoning and exposure of fallacies and the stern logic of facts they are a very fascinating study Whatever may be thought of his theology and sociology, the philosophy of Swami Dayananda is perhaps the best India ever had

He who reads the works of Swami Dayananda with the interest confidence and admiration of a disciple like the writer of the article, will be fully prepared to endorse the words of a disciple of his, written about Bergson, when applied to Swami Dayananda Changing one name for the other we read —

"*Dayananda claims of us first of all a certain inner catastrophe* and not every one is capable of such logical revolution But those who have once found themselves flexible enough for the execution of such a psychological change of front discover some how that they can never return again to their ancient attitude of mind They are now Dayanandis and possess the principal thoughts of the master all at *once They are understood* in the fashion in which one loves they have caught the whole medoly and thereafter admire at their liesure the originality, fecundity and the imaginative genius with which its author *develops, transposes* and varies in a thousand ways by the orchestration of his style and dialectic the original theme

In the intellectual firmament of the West this bright star of Frances is to-day shedding lustre In the intellectual firmament of India the bright star that shed lustre emitting similar philosophic light 30 years ago was Swami Dayananda Saraswati the founder of the Arya Samaj

Rularam

Dayanand as a Reformer.

(Kanaialal M Munshi B A. L. L B)

We are grossly misusing the word 'reformer We use it to denote that class of people who talk about a certain stereotyped set of changes in our social arrangement To put it shortly this is a blunder—a fertile source of mis activities for years Social reform—the reconstruction of society involves the sum and substance of every different activity that is not purely selfish This reconstruction is vast and comprehensive including every possible features of useful activity, whom narrow minded specialities alone divide into convenient classes as politics ;social reform &c Even religion itself in analysis divides into nothing but an emotional regenerative force which uplifts the man and reconstructs society on a higher basis The reason why so many have failed in the field of social reform is only their incapacity to look of problem of social construction and adaptation from a continuous and all sided stand point. Over specialization of an activity like our overspecialization of a limb results in hideous deformity And thus we see that there is no higher province of beneficent work than reform-than the re arrangement of all the forces and factors of a society for the purpose of keeping it alive and active, un hampered by the golden fetters of ancient conservatism, as well as un staggered by the onrush of thoughtless radicalism looking upon reform from this higher standpoint, I hope I will be forgiven by the more ardent of Dayanand s devotees if for what they would fil the sacreallege of putt ng forth his claim as social reformer before any other Samajists are at liberty to put any value they like upon the founder of their body, but to me an outsider studying him side by side with many of our great refor mers, he has a different and a peculiar worth of his own Whatever may have been his value as a religious teacher, as a scholar or as a leader of men the most notable feature about him was of being *the greatest the most foresighted the most constructive of reformers*

Social reconstruction thus involves every form of human energy which goes to breathe new life in a society, and is naturally the most difficult thing to be rightly understood Many standpoints create many partial opinions which narrow the vision and shut out a full view, prejudices local racial personal blunt the keenness of sight and in the short

sightednests, of our own view, make us imagine certain things to be useful which in the end turn out quite otherwise. If we review the different schools who have made social reconstruction their aim, we see so many false steps, so many feeble gospels over which time and energy are unnecessarily wasted. When a society is to be regenerated and a living nation created out of chaos three things are to be always kept in mind. The success or failure of any scheme of this kind largely depends upon:- First a clear perception of the aim, a district visnalization of the fabric which is to be reared, its strength, durability, its capacity to face the forces of decay and degeneration; secondly, realistic idea of the mass to be moveda, its sympathies and antipathies, the innate habits which will assist or oppose the new forces; thirdly, the creation of a real lever of Archimidean *magnitude*, with force and vitality enough to raise the mass. The slightest mistake in appreciating these forces, and down would tumble the boldest super-structure like a Babel though the energy put forth might be sufficient to shame the proverbial builders of that unfortunate tower.

A comparison of Swami Dayanand's attitude towards these questions with there of other schools of reform would be sufficient to give as an estimate of his worth as a reformer. The first school of reformers which deserves mention is what for conveniences sake I would call the Brahmo school: that school which Ram Mohan Roy founded and Keshub strengthened, whose high priesthood Ranade enjoyed and which we generally consider the school of social reform. The apostles and the work of this school has my unqualified admiration. I had it origin more or less in the personal rebellion of those whose Western culture could not put up with the grinding evils arround them. It was the first impulse of intellectual enthusiasts. It spread in the name of reason and justice, and dashed itself quite heroically against the dead wall of Indian *inertia*. But it was impulse; and like all impulsive movements was to a large extent without a preconceived and far-reaching plan. The whole mass of teaming population of this coun[illegible]s to be uplifted into pure Westernalism by no less powerful a[illegible]n dry, logical phillipics hurled in an unknown, foreign, tongue a fe[illegible]ours in the year! Their aim was sociologically almost; their notion of [illegible]r conservation extremely poor; their means hopelessly inefficient; their ability, their enthusiasm and their unselfishness alone cast around this struggle a halo of real granduer. They were mighty men, but the poor success which their efforts have attained testifies to the fact that they were merely intellectual rebels whom the surrounding evils

had roused into activity but they never possessed the comprehensive idea of social reconstruction indispensible for solid and lasting work

Anthor school deserves but a passing notice-the school of Theosophy Dayanand himself was invited by the then Jupister of this modern olympus to join that heavenly lost, but with a rare sacrifice refused and preferred to remain a common mortal These theosophists with their special faculty for seeing ultra mundane things more clearly than the mundane things have not vouchsafed to us the new India which they are trying to make, but as much as one can see their aim out of their mystic confusian a continent – full of absured ascetics that gape at American Mahatmas and practise silly superstitions under scientific names seems to be their end Heaven save us from our good friends !

But Dayanands mind had solved these problems with characteristic statesmanship His was reconstruction on lines which had grown into our very constitutions by centuries of Hindu civilization With him reform was never divorced from our national instincts His future India was to be a nation made whole and vigorous under the revivifying energy of our own Ideals set up before us in their pure and vigorous light He saw the folly of trying to move the stupendous mass of our stagnant country men with any other but a strong, powerful sentimental force He saw the folly of trying to create a nation by logic chopping In the name of Hinduism alone India can ever attain salvation But his Hinduism was never the Hinduism of the hopeless orthodox It had not only the morning virgin busyancy of our Vedic rituals-but also had that vigorous fanaticism which alone makes a cause aggressive and triumphant. It was also Catholic enough to possess that proseletysing propranco which all conquering faces must have as well as that democratic spirit which is the most precious asset of the modern world-that adaptivity which accepts whithout yielding and is the sole source of progress The ancient Ideals of our race were raised up not like mimmies from their mouldering tombs with prehistoric stink about them but like living men equipped with all the weapons suited to a successful struggle for existence

Those who see this ideal—who see the force of the past in the glory of our ancient civilization our innate conservatism, the various difficult racial problems before us the underlying spirit of Hindu civilization permeating all our affairs must grant that some sort of Neo Hinduism can alone solidify our nation and put it on a better and a sounder basis And to have thought out this idea to have single-handed worked for it to have

originated the regenerative force which we call Arya Samaj, was the greatest achievment of Dayanand. The success which has attended the movement evidences its verility as well as the pre-eminence of its founder among the ranks of our reformers.

Religious Reform AND Swami Dayanand.

Every great man has a page of his own in the history of those with whom he lives. So to understand the true greatness of any man we have to know well the time and place in which he lived and the influence he had on his surroundings. *Dayanand Saraswati was one of the great-men* whom history of India shall never forget. He may be said to have commenced his work as a student at about 1845 when he became a Sanyasi and was given the name of Dayanand Saraswati. His carreer as a preacher may be said to begin about 1864 at Mathura. He continued it at Benares, Agra, Bombay and in Punjab. The Arya Samaj was established in Bombay in 1875. So we have to see what the situation was in these parts before his influence was felt, and compare the same with a view to conjecture the future. Then only we shall be able to appreciate the true greatness of the movement of Arya Samaj and its founder. To begin with a general survey, let us remember the events in the History of Brahmo Samaj whose influence was much in the eastern half of India. Raja Ram Mohan Roy established Atruiya Sabha for spiritual improvement in 1815 but it was found premature and had to be given up. His second attempt was in 1830 when the Theistic Church was usered in existence in a hired house. It could not innovate a bit except a reformed mode of divine service. The influence of Ram Mohan Roy was due to his writings only, for he did not live more than three years after founding Theistic Church and even a part of this time was passed in a trip to England. The organisation of the movement was taken in by his successor Devendra Nath Tagore who introduced the Brahmo Covenant in 1843. This is really the beginning of its corporate activity. The Trustdeed of the original society provided that in conducting worship no obejct,

animate or inanimate which has been, is, or may hereafter be, an object of worship by any men or set of men, shall be reviled or contemptuously spoken of or alluded to This effectively checked any aggressive propaganda. The corporate life could not therefore have any influence outside the Samaj Between 1848 & 1850 the Samaj decided to discard the authority of Vedas as Divinely-inspired scriptures Two years later the creed was recasted and in 1858 Keshav Chandra Sen joined it In 1861 the Samaj was divided in two parties, in 1866 the progressive party started Brahmo Samaj for India In 1872 they got the Civil Marriage Act (III of 1872) On 6th March 1878, the daughter of Keshav Chandra Sen was married according to the forms and ceremonies of the idolatrous Hindoos They say that the purehearted father of the bride was duped by false promises which were broken in a way most treacherous for his reputation We would not therefore hold him responsible for the idolatrous forms that were observed but we note the fact that orthodox Hindooism was powerful enough in 1878 to have its own way even against the accredited leader Keshave Chandra Sen who was by no means a personality easy to impose upon. This event led to a further split among the Brahmos and a third *institution known as Sadharam Brahmo Samaj was started* We need not persue their history further It is evident that except the act III of 1872 they have nothing to their credit between 1830 to 1879

Turning our attention now to other influences that were attacking orthodox Hindu faith in India generally, our attention is at once directed to the Widow Remarriage Act passed in 1856 and Sati Prevention Act even earliar Mutiny in 1857 had little influence on the religious situation in India The creation of Universities soon after had a powerful influence The Vedas translated by Max Mullar appeard between 1852 and 1874 in *England Madam Blavatsky from Russia and Colonel Alcot from the United* States of America started Theosophical society at New York on 17th Nov 1875 and soon after in Bombay Mahipatram Rupram went to *England in 1860 and led to controversy about seavoyage question which* was decided as regards his case in 1869 In 1862-3 Maharaja Libel case raised the fundemental question of authority of a spiritual Guru and respect due to him A single vicious man being typical of the rest brought disgrace on Vaishnavism which could permit so gross immorality as was revealed in that case Swami Narayen (Sahajanand) died about 1830 After a long interval we had Pandit Guttalal extending the influence of his sanskrit learning in favour of Vaishnavism If this chronological data is not sufficient to give the reader a fair idea of the situation in

Bombay in 1875, I would supplement it with a page from the biography of G. M. Tripathi who at the age of twenty passed B. A. in 1875. Among the first of his writings were વિધિકુંતિ, મનોદૂત, હૃદયરુદિતશતક, and ગીરનાર પર્વત all of them in sanskrit written during years 1873/5. The titles of the lectures he delivered about the same tune were:- "Is there any Creator of this Universe," "The state of Hindu society in the Bombay Presidency," "General features of Practical asceticism." "Comparison between characters of Gujarati and Maratha Histories," "Effects of the custom of early marriage on educational progress of the natives of India. Kavi Narmad, and Kavi Dalpatram Dayabhai flourished in this age. From this data, and others that I cannot quote without verifying, I draw the conclusions as under:—

(1) India as a whole was utterly orthodox.

(2) The scattered efforts of religious and social reforms were ineffective partly because they were not shown to be favoured by our ancient scriptures, partly due to intolerance of the masses and other causes but public was more and more disposed to include these reform questions in practical politics if only our ancient scriptures would favour them. Hence the need for an inquiry, about the religious sanction for the customs appearing obnoxious, was felt to be very pressing.

(3) Publication of the translation of Vedas in England, and starting of theosophyical society created a desire to study our ancient scriptures. A similar desire was fostered by the policy of Government as shown by acts for Sati, Widow-remarriage and Civil Marriage. Still further cause was supplied by the alarming way in which the rising generation handled questions of reform with careless indifference or excessive rationalism. M. The Western system of education was some how held responsible for the vices of the first fruits of University education and it was thought highly desirable to overcome its evil by encouraging a study of our ancient scriptures with some method of interpretation that may be considered fitted for the times.

It was under such circumstances that Swami Dayanand found himself to commence his religious reform. No wonder his learning and oratory as well as feeling enthusiasm got him a large audience every where and the Theosophical society offered him a leadership. The British Theosopical society even addressed a circular in 1878 stating that " the society is in connection and sympathy with the Arya samaj of Arya

Varta, one of the objects of which is to elevate by a true spiritual education, mankind out of degenerate idolatrous and impure forms of worship now prevalent " Their council at New York decided to join the society with Arya Samaj and changed its name to " Theosophical society of Arya Samaj " But the tendency of work of the two differred in many material points and it was good the two worked separately

Now we shall see what the Swami worked Only a very brief summary can be given here He showed that (1) Idol worship was not countenanced by Vedas and was bad (2) Remariage of young widows has the support of Vedas (3) Seavoyage, intercourse with other castes including depressed classes, and similar other reforms were advisable (4) constitution of Hindu society ought to be reformed on the old style known as વર્ણાશ્રમ ધર્મ Varnashram Dharma or the doublefourfold classification according to to the profession and to the stage in life (5) Vedas were not bad as was supposed but were entitled to our respect as the earliest and the only Divine Revelation

Of these five points western India seems not much impressed. The want of recognition of the historic continuity inherent even in the implicit traditional beliefs of the masses stands in the way of our progress, Arya Samaj cannot assume to be only a liberal school working on apriori principles Had not Dayanand Saraswati s writings and speeches touched questions of social reform, Arya Samaj in Bombay presidency would have been an insignificant school of peculiar religious tenets As it is, its points of contact with the masses are numerous and earnest men with wide experience, deep learning, and a sufficient appreciation of the historic continuity of tradition are wanted to realise its mission It has to work against many forces *Prarthana samaj may in one way be viewed as a* very cunning enemy It may have its own reasons but it does not want to break with the continuity of tradition like the Brahmo Samaj. Arya Samaj on Bombay side with due credit for its enthusiastic work and recent progressive activity is yet too weak in numbers and otherwise, to clamour for a legal recognition of its relation to Hinduism and its place in Hindu community This strength we should now try to achieve

I do not think there is any need to speak much about our work in Punjab The influence of Kabir and Nanak was there since a long time, so that it had acquired the respect due to tradition Excepting the question of Divine Inspiration of Vedas and a few minor points, Sikhism is highly

favourable to the tenets of Arya Samaj. Punjab University was established several years after the incorporation of her sisters at Bombay and Calcutta Punjab was annexed to British rule only lately i. e. in 1849. Its prosperous condition was favourable to finance educational institutions. Ahmedabad the capital of Gujarat provided a feeble Gujarat College at public expense and it had to be recently handed over to Government in order that it may be enabled to satisfy present requirements. Punjab easily maintains its Dayanand Anglo Vedic college since a long time. The influence of Arya Samaj in Punjab was from the beginning allied with three movements:- (1) educational, (2) widening Hindooism and (3) purifying the community from vices &c. Idolworship, castesystem, widow remarriage foreign travel and similar other questions do not appear to me to have much agitated the minds of people in Punjab for the period under review I am open to correction when I say this. It therefore seems to me that the success of Arya Samaj in Punjab is due to the support it gave to all efforts for education, and the reclamation of men to Vedic faith.

It has also done good service to the cause of vegitarianism and temperance movement. Yet Punjab still requires a vigorous crusade proving to all that Vedas do not sanction of eating flesh or fish. This is very necessary in order that the work of Dayanand Saraswati may not be undone. If I remember rightly, one of the main reasons for the Brahmo Samaj discarding Vedas as fallible was the wrong impression that Vedas sanction flesheating and animal sacrifices. One of the most important item in the mission of the Swami, namely, prevention of slaughter of cows &c. for food or sacrifice will not be accomplished until all Hindoos give up flesheating.

To sum up, Swami Dayanand was a really great reformer in matters religious and social. He knew the requirment of the times. It is now the turn of people to recognise that greatness by realising and fulfilling his mission. If they do not do it in the liberal spirit, history will have to record that his mission though well conceived and well conducted for a time at last proved premature for the illeterate India. I have no doubt of its influence on the educated classes and can confidently hope that his mission will be soonr or later realised. Whether Arya Samaj will have the credit for such a result depends upon the efforts it puts forth to vindicate the true-greatness of its founder. Efforts like Gurukula only though immencely beneficial can form only a small part of what it has to do. Education of adult population throughth every means including

vigorous journalism ought to be attempted Though touching most of the social reform questions our work is equally concerned with religious reform Dayanand Saraswati was pre eminently a religious reformer, yet the memory of this should not blind us to the fact that religious reform finds best expression in its bearings on social reform Let no Arya Samajist forget that Swami Dayanand has left for him an aggressive mission-of vindicating truth.

S B Dave

Great Teacher and Reformer (as others saw him)

As to how the news of the Swami s death was received in different parts of Aryavarta and elsewhere, and what his countrymen and foreigners thought of him will be evident from the following —

(THE ' VOICE OF INDIA ')

The Bengalee (English Weekly) Calcutta November 3

Pandit Dayanand must be regarded as a religious teacher of no ordinary eminence We may differ from his religious views, we may not accept his interpretation of the Vedas, but he stands forth as a religious teacher of surpassing power and earnestness He was a *yogi* an ascetic who had adjured the world but he was gifted with a practical sagacity which few men of the world could pretend to possess His death is not only an irreparable loss to the religious community of which he was the life and soul but it is a loss to his countrymen at large, who will always be proud of his learning, and cherish his memory with affectionate gratitude "

The Tribune (English Weekly) Lahore, November 3 and 10

' It would be a mistake to suppose that the work set on foot by the lamented deceased is confined within the four corners of the Arya Samaj The principles he preached spread far and wide and created a revolution in men s opinions Though we do not concur in all that he said and taught, we must agree that he was a man of great abilities-a genius of higher order, who, by the superior power of his intellect rose

above the gross superstitions inculcated by his own Shastras. * * * We are very glad to observe that his admirers have resolved upon establishing an Anglo-Vedic College in this place to perpetuate his memory. It is true that a College of this kind in order that it might be permanent, would require a respectable fund, but we have every hope the zeal of his numerous admirers will render the creation of such a fund perfectly easy. We would suggest that some able disciple of the Swamiji should undertake to write an accurate account of his life—faithful biography of his—which, while avoiding an extravagance of thought and style, would present to us all his greatness in their genuine colours. "

Deen Bandhu (Anglo-Marathi Weekly), Bombay, November 4.

" Swami Dayanand was a man of great learning, and possessed great religious knowledge. His death will prove a shock to all of his relations friends and disciples, and especially to the religious world, "

Hindoo Patriot (English Weekly), Calcutta. November 5.

" We are sorry to record the death of two great Sanskritists of India, Pandit Dayanand Sarswati and Pandit Loharam Shirorutna. The first was a most eminent Vedantist. He, however, used to give new interpretations to Vedic texts, which did not often tally with those current among orthodox Pandits. He used to speak in Sanskrit, and the flow he commanded in that dead language was wonderful. He was the founder of the Arya Samaj. Pandit Loharam was an eminent grammarian. "

Regenerator of Aryavarta (English Weekly), Lahore, November 5.

" He was what might be called true reformer. He not only deeply felt for his countrymen and gave vent to his feelings, but, like a true man, he put his shoulder to the task, and bore the burden and heat of the day. Among those to whom posterity will assign a glorious niche in the temple of Fame, Swami Dayanand Saraswati will stand foremost * * * "

Indian Chronicle (English Weekly) Bankipur November 5.

" A profound Sanskrit scholar, and deeply versed in all the lore of Aryan philosophy; and eloquent speaker, and extremely courteous in

his manners, he had all the qualifications of a great religious teacher, and indeed his organisation, the Arya Samaj, as a means of religious reformation, is of no ephemeral character. It will certainly have a voice in deciding the spiritual future of India The chief aim of Dayanand Sarswati was to restore the pristine purity of the Hindu religion, and clear it of the heaps of exoteric dross under which latterday Brahmanic divines have *succeeded in interring it * * * '*

Hindu Observer (English Weekly) Madras, November 8

" He was a renowned Sanskrit scholar and an earnest worker in the sphere of reformation His death is a loss to the country '

Punjab Times (English Weekly), Rawalpindi November 10

" He was a truly and thoroughly patriotic man, which fact alone is, perhaps, enough to entitle him to the lasting gratitude of his country men But he was more To vast and profound learning and research such as very few men have been found to possess since the days of Sankaracharya and his compatriots he added an amount of energy, intelligence and perseverance, which must be admitted as too rare in mortals of this land in these degenerate days However we may differ from the principles of his creed and teachings it would perhaps, be more than churlish not to freely confess that he was one of the greatest men that India has produced and as such India might well weep for his loss

Gujrat Mitra (Anglo-Gujrati Weekly) Surat, November 11

" India has lost one of her foremost of religious reformers of the old school—a rationalistic advocate of Vedic revelation—by the close of a really usefull life of our now historical Pandit Dayanand Sarswati Swami, who breathed his last with the dying spasms of the year 1839 Difference may occur as to the preciseness or correctness of his exegetical expositions of the Vedic Scriptures yet who will not miss on our public platform the deep fervour of his language, the unopposable artillery of his forensic eloquence, the honesty of purpose the firmness of his resolve, the frankness and straightforwardness of his motives, his independence of thought and action and his genuinely patriotic ardent zeal to lift up his country from the depths of superstition and priestcraft, idolatry and unmeaning ostentatious ritualism ? * * * '

The Thinker (English Weekly) Madras, November 11.

" We are sorry to hear of the death of an eminent Sanskrit scholar Sawamiji Dayanand Sarswati * * * We send our hearty words of condolence to his personal friends and followers, to whom the news of his death would, no doubt, cause a pang in their hearts. "

Indian Messenger (English Weekly) Calcutta, November 11

" Barring some peculiarities of doctrine, which however, were secondary there never breathed a more sincere hater of the systems of idolatry and priestcraft of this country than this remarkable man and none ever opposed them with such intrepid courage and perseverance. With many of his ideas yet unfulfilled and his life-work yet unfinished this true servant of God must have left the approach of death to be rather sudden and untimely; and his last prayer was the pious resignation of this noble mission to the will of Him who had called him to the field. May the spirit of this prayer inspire all our actions ?

Indian Spectator (English Weekly) November 18.

" With all his faults we looked upon Dayanand as one of the pillars of Aryavart. And though we had occasions to differ from him on details of thought and faith, we admired his career none the less on that account. After the death of Sahajanand or Swami Narayan, Gujarat has not produced such a mighty reformer from among the indigenous population as Dayanand. And in natural aptitude and acquirements as also in the extent of influence exerted, we believe the latter to have by far surpassed Sahajanand Swami. Our contemporaries are not far out in placing him by the side of the illustrious Shankaracharya. Gifted with uncommon talents, and actuated all his life by singleness of purpose, Dayanand Saraswati has achieved enough good to entitle him to the lasting gratitude of posterity. But the benefit he has conferred on his country has been more or less of a negative character. He applied his giant's strength to denouncing idolatry; and terrible were his powers of denunciation, as will be conceded by anyone who has witnessed them even once. But the mind, otherwise so well-endowed, lacked the constructive faculty. * * * Dayanand's work must, therefore, be considered as half done until some one of his disciples rises after him not only to carry on the crusade against

Brahmanic errors but to rebuild the edifice of Vedic truth, the erection of which was the ultimate object of the deceased iconoclast May Dayanand s mantle descend on any such possible reformer among his pupils, is our fervent prayer ? "

[Most other Marathi papers write about the deceased very feelingly]

(By a Theosophist,)

" A master spirit has passed away from India Pandit Dayanand Saraswati, the founder and supreme chief of the Arya Samaj of Aryavarta is gone; the irrepressible, energetic reformer, whose mighty voice and passionate eloquence for the last few years raised thousands of people in India from lethargic indifference and stupor into active patriotism, is no more He has passed out of this plane of strife and suffering into a higher and more perfect state of being

" A special telegram from Ajmere brought to the many Samajés the melancholy news that their master Swami Dayanand Saraswati breathed his last at 6 P M on 30th October *De mortuis nil nisi bonum* All our differences have been burnt with the body, and with its now sacred ashes they are for ever scattered to the four winds We remember only the grand virtues and noble qualities of our former colleague, teacher and late antagonist We bear in mind but his life long devotion to the cause of Aryan regeneration, his ardent love for the grand philosophy of his forefathers, his relentless, untiring zeal in the work of the projected social and religious reforms, and it is with unfeigned sorrow that we now hasten to join the ranks of his many mourners In him India has lost one of her noblest sons A patriot in the true sense of the word, Swami Dayanand laboured from his earliest years for the recovery of the lost treasures of Indian intellect His zeal for the reformation of his mother land was exceeded only by his unbounded learning Whatever might be said as to his interpretation of the sacred writings, there can be but one opinion as to his knowledge of Sanskrit, and the impetus to the study of both received at his hands There are few towns and but one province we believe-namely-Madras—that Pandit Dayanand did not visit in furtherance of his missionary work, and fewer still where he has not left the impress of his remarkable mind behind him He threw, as it were a bomb-shell in the midst of the stagnant masses of degenerated Hinduism, and fired with love for the teachings of the Rishis and Vedic learning the heart of

all who were drawn within the influence of his eloquent oratory. Certainly there no was better or grander orator in Hindi and Sanskrit than Swami Dayanand throughout the length breadth of this land.

" As soon as the sad rumour was confirmed, Colonel Olcott. who was then at Cownpore, paid a public tribute to the Swami's memory. He said that whatever might have been our rights or wrongs in the controversy, and whatever other pandits or orientalists could say against the Swami there was room for no two opinions as to his energetic patriotism or of the nationalising influence exerted upon his followers. In Pandit Dayanand Saraswati there was total absence of anything like degrading sycophancy and toadyism towards foreigners from interested motives. At Bora Banki, Lucknow, our President repeated the same ideas to an immense audience in the Palace-Ground (Kaisar-bag) of the ex-king of Oudh and the sentiment was warmly acknowledged.

" Truly, however heretical and blasphemous might have appeared his religious radicalism in the sight of old orthodox Brahmanism, still the teachings and Vedic doctrines propagated by him were a thousand times more consonant with Shruti or even Smriti than the doctrines taught by by all other nativeSamajes put together. If he merged the old idols into one Living Being Ishwara, as being only the attributes and powers of the latter, he yet had never attempted the folly of forcing down the throats of his followers the hybrid *compound* of a *Durga-Moses, Christ and Koran* and *Budha Chaitanya* mixture of the modern reformers. The Arya Samaj rites certainly make the nearest approach to the real Vedic national religion And now, on the death of the Swamiji, there is no one we know of in India capable of taking his place. The Arya Samajes, as far as we could ascertain, are all conducted by men who can as little fill the vacant place as a cardbord tree of a dramatical stage can become a substitute for the strong cedar, the king of the Himalayan forests. Loving old Aryavarta, as we do, for its own sake, it is with sincere sadness and fear, and with a deep sense of sympathy for bereaved India, that we say once more—the death of Pandit Dayanand Saraswati is an irreparable loss to the whole country. At the present chaotic stage of its reformatory progress it is simply a national calamity.

" In connection with the above sad event, we may take this opportunity to make a few remarks in answer to a certain surprise expressed by several correspondents. They are at a loss to realize, they state that a *yogi* credited with some psycological powers such as Swami Daya-

nand, was unable to foresee the great loss his death would cause to India, was he then no *yogi*, no " Brama Rishi, " as the organ of the Lahore Samaj called him, that he knew it not ?

" To this we answer that we can swear that he had foreseen his death and so far back as two years ago Two copies of his will sent by him at the time to Colonel Olcott and to the editor of the *Theosophist* respectively—both of which are preserved by us as memorial of his by-gone friendship— are a good proof of it. He told us repeatedly at Meerut he would never see 1884 But even had he not foreseen his death, we do not see what bearing it can have upon the *yogi* powers of the defunct ? '

Colonel Olcott speaking of the Swami in his *Old Diary Leaves* said —

" The Swami was undoubtedly a learned Sanskrit Pandit, with immense pluck, force of will and self reliance—a leader of men '

Madame Blavatsky spoke of the Swami in her book—*From the Caves and Jungles of Hindustan*— as follows —

" For more than two years before we left America, we were in *constant correspondence with a certain learned Brahman whose glory is* great at present (1879) all over India We came to India to study, under his guidance, the ancient country of Aryas the Vedas and their difficult language. His name is Dayanand Saraswati Swami Swami is the name of learned anchorites who are initiated into many mysteries unattainable by common mortals. This Pandit is considered the greatest Sanskritist of modern India. and is an absolute enigma to everyone It is only five years since he appeared on the arena of great reforms, but till then, he lived *entirely secluded, in jungle like the encient gymnosophists mentioned by* the Greek and Latin authors At this time he was studying the chief philosophical systems of Aryavarta and the occult meaning of the Vedas with the help of mystics and anchorites

" From the very first day of his appearance Dayanand Saraswati produced an immense impression Wandering from one town to another to-day in the South to morrow in the North and transporting himself from one end of the country to another with incredible quickness, he has visited every part of India He preaches the one Deity, and Vedas in hand proves that in the ancient writings there was not a word that could justify polytheism Thundering against idol-worship, the great orator fights with all his might against castes infant marriages, and superstitions. Chastising all the evils grafted on India by centuries of casuistry and false

interpretation of the Vedas, he blames for them the Brahmans, who, as he openly says before masses of people, are al one guilty of the humiliation of their country, once great and independent, now fallen and enslaved.

" And yet Great Britain has in him not an enemy. but rather an ally. He says openly. If you expel the English, then , no later than to-morrow, you and I and every one who rises against idol-worship, will have our throats cut like mere sheep.

"Thanks to his excellent knowledge of Sanskrit, the Pandit does a great service, not only to the masses, clearing their ignorance about the monotheism of the Vedas, but to science too, showing who exactly are the Brahmans, the only cast in India. which, during centuries, had the right to study Sanskrit literature and comment on the Vedas, and which latterly used this solely for its own advantage. It is perfectly certain that India never saw a more learned Sanskrit scholar. a deeper metaphysician a more wonderful orator and more fearless denunciator of every evil than Dayanand since the times of Sankracharya.

" Wherever Dayanand appears, crowps prostrate themselves in the dust over his foot prints, but he does teach them a new religion, does not invent any new dogmas. He on y asks them to renew their half-forgotten Sanskrit studies, and having compared the doctrines of their forefathers with what they have become in the hands of Brahmans, to return to the pure conception of Deity taught by the primitive Rishi Agni, Vayu, Aditya, and Angira--the patriachs who first gave the Vedas to humanity.

" One is inclined to think that this wonderful Hindu bears a charmed life so carless is he of rousing the worst human passions, which are so dangerous in India. At Benares, a worshipper of the Shiva, feeling sure that his cobra, trained purposely for the mysteries of a Shivaite pagoda, would at once make an end of the offender's life, triumphantly exclaimed; " Let the God Vasuki himself show which of us is right ? " Dayanand jerked off the cobra twisting round his leg, and with a single vigorous movement, crushed the reptile's head. Let him do so, ' he quietly assented, ' Your god has been too slow. It is I who have decided the dispute. Now go,' added he, addressing the crowd, and 'tell every one how easily perish all false gods, ' Truly, a marble statue could not be less moved by the raging wrath of the crowd. We saw him once at work. He sent away all his followersand forbade them either to watch over him or to defend him, and stood alone before the infuriated crowd, facing calmly the monster, ready to spring upon him and tear him to pieces. "

DR ANDREW JACKSON OF AMERICA, ON THE ARYA SAMAJ AND SWAMI DAYANAND

" I behold a *fire*, that is universal,-the fire of infinite love which burneth to destroy all hate, which dissolveth all things to their purification Over the fair fields of America,—over the great land of Africa —over the everlasting mountains of Asia,—over the wide empires and kingdoms of Europe, I behold the kindling flames of the all consuming, all purifying, FIRE! It speaketh at first in all the lowest places, it is kindled by man for his own comfort and progress, for man is the only earthly creature that can originate and perpetuate *a fire*, even as he is the only being that can originate and perpetuate *words*, so he is the first to start the fires of hell in his own habitations, and the first also to seek and obtain from heaven the Promethean *fire* whereby Plutonian abodes will be purified by love and whitened with wisdom

Beholding this infinite FIRE —which is certain to melt the kingdoms and empires and governmental evils of the whole earth I rejoice exceedingly and I take hold of life with an enkindling enthusiasm All loftiest mountains will begin to burn the beautiful cities of the valleys will be consumed sweet homes and loving hearts will dissolve together, and the good and the evil interfuse and disappear like dewdrops vanishing in the sun s golden horns

" The spirit of man is on fire with the lightning of infinite progression Only the sparks thereof ascend to day into the heavens Lambent flames here and there appear in the inspiration of orators poets, writers of scriptures To restore primitive Aryan religion to its first pure state was he *fire* in the furnace called Arya Samaj " which started *and burned brightly in the bosom of that* INSPIRED SON OF GOD IN INDIA DAYANAND SARASWTI From him the fire of inspiration was transferred to many noble inflaming souls in the land of Eastern Dreams

Hindoos and Moslems ran together to extinguish the consuming fire which was flaming on all sides with a fierceness that was never dreamed of by the first kindler DAYANANDA And Christians too whose altar fires and sacred candles were originally lighted in the dreamy East joined Moslem and Hindoo in their efforts to extinguish the NEW LIGHT OF ASIA But the heavenly fire increased and propagated itself "

ओ३म्

महर्षि अंक.

आर्यप्रकाश.

पु ९ मुं] ता १० नवेंबर सने १९१२ कार्त्तिक सुदी १ रविवार [अंक ३१ मो

महर्षिस्वामी दयानन्द सरस्वती.

आज कल युरप अमरीका आदि देशोंमें अनेक पदार्थोंके गुण मालूम होनेसे अनेक प्रकार से उनका उपयोग करते हुए अनेक विधि लोग सुख बढा रहे है। परन्तु पूर्ण सुख अभी तक उन देशवासियों को नहीं मिला उनकी निरर्थकी चेष्टाएं सिद्ध कर रही है कि वह इससे भी बढिया किसी सुख के अभिलाषी है। पश्चिमीय देशोंकी वर्तमान उन्नति को हम दूसरे शब्दों में भौतिक उन्नति कह सक्ते है। जिस प्रकार एक मनुष्य फलोंके बागमें बैठा हुआभी भूखा रहे वह दृष्टान्त एक अंशोंमे इस उन्नति पर घटित हो सक्ता है। पुराने आर्यों ने भौतिक पदार्थों को पुरूषोंमें विभक्त किया था जो पञ्चभूत के नाम से प्रसिद्ध है। पश्चिमीय देशोमें प्रायः प्राप्त पुस्तकोंमें प्रकृति के तीन रूप जोकि पार्थिव, वायवीय और आप्य है उनका, अधिक दर्शन पाया जाता है। तेज तथा आकाश भूत सम्बन्धी भी बहुत कुछ चर्चा नये से नये विद्वानों के लेखोंमें पढनेमें आती है; परन्तु जिस उत्तमता के साथ पश्चिमीय विद्वान् भौतिक तत्वोंका आन्दोलन और मनुपे अन्वेषण करते हुये उनके स्तोत्र बना रहे है उससे बहुत कम उनका ध्यान अभी तक आत्म तत्वकी जिज्ञासाकी ओर गया है। हर्बर्ट स्पेन्सर और कोजिअर आदि तत्ववेत्ताओंने ईश्वर सम्बन्धी लेखनी उठाई और उसे ब्रह्माण्डको वशकर्त्री शक्तिके नामसेभी स्वीकारा; परन्तु इस ब्रह्मतत्वकी जिज्ञासा का द्वार यदि हम कहे कि पश्चिम में अभी तक बन्द है, तो अत्युक्ति न होगी।

पश्चिमीय देशोंकी दशा आत्मतत्व सम्बन्धी दिग्दर्शन मात्र हम बतला चुके। एशिया में कई प्रकार के धर्म और आत्मज्ञान के सिद्धान्त प्रचलित हैं परन्तु एशिया के आत्मज्ञानियोंने मनुष्यकी बुद्धि, तर्क और विचारशक्तिको धर्म में निरुपयोगी मान रक्खा है।

ऋषि दयानन्दका सबसे भारी उपकार मनुष्य जातिके ऊपर यह है कि उसने आत्मतत्वको उससे आगे चिन्तन करने के लिये बतलाया जहां कि योरोप के जिज्ञासुगण पहुंचकर थक चुकेथे और एशिया वालोंको अपने कर्तव्यसे आश्चर्य में डाल दिया कि धार्मिक सिद्धान्त और आत्मतत्वकी जिज्ञासा तर्कसे हो सक्ती है। जो मानसिक तुष्टि केवल योगाभ्यास और ब्रह्मतत्व के चिन्तन करनेसे प्राप्त हो सक्ती है उसके लिये अपने जीवन को उदाहरण बनाकर दिखा दिया।

लोगोंको यह बात विचित्र मालूम होतीथी कि ज्ञानी पुरुषभी ईश्वरभक्त हो सक्ता है और इससे बढ कर विचित्र बात उन्होंने अपने जीवनसे यह दर्शाई कि सन्यासी त्यागी होते हुये भी बडे भारी परोपकार के काम कर सक्ते हैं। ज्ञान, कर्म और उपासना के तीनों काण्डों में साथ उन्नति करनेसे मनुष्य पूर्ण सुख को प्राप्त हो सक्ता है यह बात उन्होंने सबके दिलों पर बिठा दी, पाश्चात्य देशोंमें ज्ञान और कर्म की वृद्धिपर भी जो मानसिक शान्ति नहीं है इसका कारण केवल यही है कि उनके हृदय उपासना तत्वसे शून्य हैं।

जिस समय स्वामी दयानन्दजीने आर्य समाज स्थापित करने और उस परम पवित्र और प्राचीन वैदिक धर्मका जिसकी एक मात्र विशेषता यह है कि वह मनुष्यको ज्ञान, कर्म और उपासना तीनों काण्डोंमें साथ साथ उन्नति करनेका उपदेश देता है, बीडा उठाया तो उनको मनमें इस बात का दृढ विश्वास था कि अन्तको सत्यकी जय अवश्य होगी। उनका मार्ग विकट और उनकी स्कीम निरालीथी। पग पग पर उनको अज्ञान, और भ्रम से सामना करनाथा। जिन रोगियोंको वह खण्डन रूपी जुलाब देकर निर्मल बनाना चाहतेथे वही उनके प्राणोंके लेनेकी चेष्टा करते थे। लोगोंको इतना धैर्य कहांथा कि जुलाब के पीछे मण्डनरूपी अमृतको उनकेही हाथोंसे पी सक्ते? गालियां खाईं, ईंटें सहीं, भूखे रहे, प्राण संकट में डाले परन्तु अपने कर्तव्यसे एक पगभी पीछे न हटे। आज महर्षि स्वामि दयानन्द सरस्वती को मुक्ति धाम पधारे २९ वर्ष होते हैं परन्तु इन

उन्तीस वर्षोंमें महर्षिके ज्ञान, कर्म और उपासनाका जो तपोबल आर्य पुरुषोंमें काम करता रहा है उसे देखकर यह कहे बिना कोई नहीं रह सक्ताकि जिन सत्य सिद्धान्तोंकी जय करानेके लिये उन्होंने उद्योग किया था उनकी बहुत कुछ जय भारतवर्ष में हो चुकी है। ब्रह्मचर्य आदि चार आश्रम भारत संतानसे लुप्त हो चुके थे, शास्त्र मन्दिरोंमें पढ़ने के लिये नहीं किन्तु दर्शनोंके लिये रक्खे जाते थे। विधवाएं अपने दुर्भाग्यको रोती हुई अपने रोगको असाध्य मान चुकीथीं; तीर्थ अशान्ति के स्थल बन चुकेथे अन्धविश्वास एक मात्र भारत सन्तानके हृदयोंपर छा चुकाथा—यह सब बातें आज परिवर्तन दशामें आती हुई अपने स्वरूपसे बोधन करा रही है कि महर्षिको ईंटें मारने वाले अब उसके नाम पर फूल वरसानेको तैयार हो गये हैं। स्त्रियोंको शूद्रों समान समजकर विद्याकी अनधिकारिणी बतलाया जाताथा आज उस विचारको कितना धक्का लगा है और लोग किस प्रकार आगेसे आगे बढते हुये चले जा रहे है। शूद्रों, अति शूद्रों और अछूत मनुष्यों सबको वेदोंके पढ़ने सुननेका अधिकार है यह सिंहनाद ऋषिने किया था और उसकी मानो जय हो रही है। ब्राह्मण माता पिताकी सन्तान काशी आदि अनेक स्थलों में जाकर संस्कृत पढ़नेके पात्र समझे जा रहेथे आज आर्य समाजके स्कूलों गुरुकुलों, और कॉलिज में विद्यादान देनेसे यह सिद्ध किया जा रहा है कि विद्या और संस्कृत केवल ब्राह्मणोंका ही दायभाग नहीं हो सक्ता। धनको व्यर्थ दानसे बचाकर विद्या वृद्धि, अनाथ रक्षा आदि शुभ कामों में लगाने का महर्षिका उद्देश्य दिन दिन सफल हो रहा है और धर्म प्रचार करनेका जो उनका महान उद्देश्य था, उसकी आवश्यकता अब भली प्रकार प्रत्येक आर्य मात्र अनुभव करने लगा है और कुछ २ काम भी आरम्भ किया जा चुका है।

आर्य पुरुषो! आपको यह विदित ही है कि महर्षि जो एक सच्चा योगी और महान् तपस्वी था वह अपने नाम और कीर्ति का डंका बजाने नहीं आयाथा उसका उद्देश्य महान था। भूगोलस्थ मनुष्योंका सुधार उसका एक मात्र लक्ष्यथा। जिन धर्मके दश लक्षणोंको वह सेवन करने का उपदेश दे गये हैं यदि उस समय हम उसकी ओर अपनी दृष्टि ले जावें और निश्चय करें कि इन लक्षणोंको जीवन में धारण करनेसे सचमुच अपूर्व आर्य जीवन उपलब्ध हो सक्ता है तो आओ हम ईश्वर से प्रार्थना करते हुये प्रतिज्ञा करें कि वह हमको धर्म के उन दश लक्षणों पर आरूढ रहने का सामर्थ्य दे तो हमारे आत्माको सच्ची शान्ति मिल सकेगी। ज्ञान, कर्म और उपासना इन तीन प्रकार के मार्ग में चलने के लिये मानो यह दस स्टेशन हैं।

काशीमें महर्षिने श्री बाल शास्त्री आदिसे यही प्रश्न किया था कि धर्म के लक्षण बतलाओ ? उस समय गंगा आदिमें डुबकी लगानेसे मुक्ति मानने वाली सन्तान के एक आचार्यभी उसका यथार्थ उत्तर न दे सके परन्तु ऋषिने न केवल मौखिक उत्तर दिया किन्तु कई दिन लगातार काशीमें अपमान, गाली, ईंट पत्थर और विष खाते हुये अपने जीवन से भी दिखा दिया कि धृति, क्षमा आदि धर्म के लक्षण मेरे जीवन द्वारा पढ लो। ऋषि के पास विद्या थी परन्तु वह स्वयं मानते थे कि बाल शास्त्री आदि विद्यामें उनसे कम नहीं पर यह पाण्डित सत्यको जानते हुये उसपर आचरण नहीं कर सक्ते जबकि वह स्वयं कहतेथे कि मैं आचरण करता हूं । स्वामि विशुद्धानन्द सरस्वतीने अनुभव किया था कि हम विद्या में स्वामि दयानन्दसे कम नहीं किन्तु जिस समय आचरणोंका प्रश्न आया तो वह स्वयं कहने लगे कि हम उसके बराबर नहीं हो सक्ते ।

मुसलमान, ईसाइ, जैनी, और अनेक प्रकार के मतावलम्बी इस बातको मुक्त कंठसे स्वीकार करते हैं कि मतभेद और बात है पर दयानन्द स्वामी का जीवन वास्तवमें एक ऋषि जीवन था । ए. ओ. ह्यूमसे महानुभाव अपने एक लेखमें जो थियोसोफिस्ट में निकलाथा स्वामी दयानन्द के सिद्धान्तोंसे मतभेद दर्शाते हुए उनकी जीवन की पवित्रता पर मानों लट्टू हो रहे हैं । स्वामी दयानन्द यदि केवल ज्ञानी वा केवल कर्म कांडी होता तो उसको यह अपूर्व सिद्धि कभी प्राप्त न होती । उसकी अपूर्व सिद्धिका एक मात्र कारण यह था कि उसने अपने जीवन में ज्ञान, कर्म और उपासना तीनों कांडों को समान जगह दीथी । उसके उपकारोंको भारत की भावी संतान अनुभव किये विना नहीं रहेगी किन्तु हमें वर्तमान कालमें उसके महान् जीवनसे अपने मलीन बलहीन जीवनको सुधारनेका शिक्षण ग्रहण करने की आवश्यकता है ॥

आत्माराम

बडोदा.

ओ३म् शान्तकुटि सिमला,
ता. १०-१०-१२.

श्रीमत् परमहंस परिव्राजकाचार्य परमपदारूढ १०८ महर्षि श्री स्वामी दयानन्द सरस्वतीजी महाराज व वेदभाष्य.

" कृता वेदा येनभ्रमरहित सत्यार्थ सहिताः
दयानन्दं वन्दे तमखिल परानन्द पदवीम् "

प्रिय वाचक वृन्द ! आज हम पूर्वोक्त स्वामीजी महाराजकृत वेदार्थ (वेदभाष्य) का विचार करने से पूर्व यह बतलाना चाहते हैं कि वेद भाष्य करने की श्री स्वामीजी महाराज को क्यों आवश्यकता हुई ? इस के उत्तर में हम इतना ही लिखना चाहते हैं कि २१ क्रोड (कोटि) हिन्दू (आर्यों) के परम मन्त्र का धर्म पुस्तक होने से ही वेदार्थ करने की आवश्यकता नहीं हुई प्रत्युत संसार की प्रत्येक जाति के प्रत्येक तुरा तत्ववेत्ता लिटरेरी मेन व संसार की वास्तविक स्थिति जानने वाले प्रत्येक विद्वान् को वेदार्थ जानना आवश्यक है क्यों कि प्रो. मेक्समुलर के कथनानुसार संसार की लायब्रेरी में वेदों से पुराना पुस्तक कोई नहीं और वास्तव में कोई नहीं जब कि वेद सब से प्राचीन-तम पुस्तक है अतः आवश्यक है कि तत्वान्वेषक विज्ञानमय दार्शनिक दृष्टि से वा ऐति-हासिक दृष्टि से वा धार्मिक दृष्टि से वा अधिक जनसमुदाय का मान्य ग्रंथ होने की दृष्टि से वा मताग्रह द्वेषजन्य दोषान्वेषण दृष्टि से वा उपयुक्तता युरिलिटेरियन दृष्टि से अथवा अ-न्य किसी आर्थिक सामाजिक किंवा राजकीय व्यावहारिक दृष्टि से अथवा अन्य किसी भी दृष्टि से क्यों न हो परन्तु प्रत्येक विद्वान् पुरुष को वेदार्थ जानना परम आवश्यक है परन्तु वेद के वास्तविक सत्यार्थको न जान कर मिथ्यार्थ में फंस जाने से केवल उन फंसने वालों की ही हानि नहीं होती है किन्तु उन को किये वेद व्याख्यानों को पढने से संसार भर की हानि होती है इस के प्रत्यक्ष उदाहरण सायणोव्वट महिधरादि भारतीय पौराणिक भाष्य व योरोपीयन प्रो. मेक्समूलरादि कृत इंगलीश वेद व्याख्यान विद्यमान हैं अत. आवश्यकता

हुई कि वेदों के वास्तविक सत्यार्थ का प्रकाश किया जावे और इसी हेतु से महर्षि श्री स्वा. दयानन्द सरस्वतीजी महाराजने सत्य वेदार्थ का प्रकाश वेद भाष्य निर्माण किया उक्त महर्षि स्वामीजी महाराज को शास्त्रार्थ करना व्याख्यान देना आदि अनेकानेक कार्य बाहुल्य से यथापेक्ष्य समय नहीं मिल सका इसी लिये प्रत्येक वेद मन्त्र की इदमित्थ्यतया विस्तृत व्याख्यान नहीं कर सके किन्तु टिप्पणी (नोट) रूपेण यथार्थ वेदार्थ कर पथ प्रदर्शन कर-के परम पदारूढ हो गये । अब विचारणीय बात यह है कि:—

अन्य सर्व भाष्य जो कि इस समयमें विद्यमान हैं उन की अपेक्षा स्वामीजी कृत भाष्य ही यथार्थ व सर्वोत्तम भाष्य है यह कैसे माना जावे? इस का उत्तर यही है कि जो वर्त्तमान समय में भाष्य उपलब्ध हुए हैं उन सब में श्रीमान् सायणाचार्य कृत भाष्य ही सब से प्राचीन भाष्य है महोदय सायणाचार्यजी विजयानगरम के राजा वीर बुक्क के मुख्यामात्य (दीवान) थे महाराजा वीर बुक्क व सायणाचार्यजी को होने को ३०० तीनसो वर्ष व्यतीत हुए हैं महाराजा वीर बुक्क की आर्थिक सहायता ले कर माधवाचार्य (जो कि सायणा-चार्य का भाई था) ने सायणाचार्य के परामर्ष से अनेक पंडितों की सहायता द्वारा ऋग्वेद से ले कर पाराशर स्मृति पर्यन्त सैंकडों ग्रन्थों का भाष्य करवा डाला भाष्य करने वाली पण्डित मण्डली में अनेक मत व अनेक विचार के पण्डित विद्यमान थे उन पण्डितों के भिन्न २ मत व भिन्न २ विचार होने के कारण से सायण भाष्य में बहुतसा पूर्वापर वि-रोध व वैमत्य पाया जाता है इस का उदाहरण देखना चाहो तो सायणाचार्य कृत ऋग्वेद भाष्य भूमिका व ऋग्वेद मं. ८ सूक्त ९१ इन दोनों को मिला कर देख लीजिये क्योंकि उक्त भूमिका में तो बडी प्रबल युक्ति व प्रमाणों से वेदों को अपौरुषेय सिद्ध करते हुये जैमिनिय कृत पूर्व मीमांसा के "अनित्य दर्शनाच्च" इस सूत्र से पूर्व यज्ञ कर के परन्तु श्रुति सामान्य मात्रम् इस उत्तर पक्षीय सूत्र द्वारा यह सिद्ध किया है कि वेदों में किसी भी मनुष्य का नाम नहीं है किन्तु सामन्यतया नैसर्गिक नित्य वस्तु (पदार्थों) का विचारोपदेश है परन्तु ऋग्भाष्य में अनेक राजा व ऋषियों के इतिहासभी दिये हैं इतना ही नही किन्तु ऋग्वेद के मं. ८ सूक्त ९ में जो आत्रि मुनि की अपाला कन्या का तथा ऋग्वेद मण्डल १० सू. ८६ के सायण भाष्य में इन्द्र तथा इन्द्राणी का व उस के लडके का इतिहास बहुत ही असभ्यता भरा हुआ लिखा है एवं अनेकानेक पूर्वापर विरोध भी है इतना ही नहीं किन्तु समस्त सायणभाष्य का अवलोकन करने से स्पष्ट ज्ञात होता है कि वेद व प्राचीन ऋषि मुनि कृत वैदिक लिटरेचर (साहित्य) के प्रायः सायण भाष्य के विरुद्धही है ऐसा ऊटपटांग गडबडाध्याय

अनवस्थित भाष्य होने के मुख्य यही कारण ज्ञात होते हैं एक तो यह कि जिस पण्डित मण्डली द्वारा भाष्य कराया गया है वे भिन्न २ विचारके व भिन्न २ मतके थे जिन पाण्डितोंमें कोई अद्वैत वादी था कोई द्वैत वादी था कोई शैव था तो कोई वैष्णव था कोई साकारवादी तो कोई निराकारवादी कोई कुण्डापंथी था व कोई वाममार्गी * था और कोई दक्षिणमार्गी था कोइ पुनर्विवाहका पोषक रिफोर्मर था तो कोइ उसका निषेधक आर्योडोक्स था ऐसे ही एक दूसरे से विरुद्ध विचार वाले पंडितोंने सायणभाष्यको बनाया है इसी लिये सायण भाष्यमें बहुतसी खराबी पैदा हुई सायणाचार्य के समय में पौराणिक सम्प्रदायोंका बडा ही प्राबल्य था इसी कारणसे सायण माधवीय भाष्यमें वैदिक सांइटिफिक (पदार्थ वैज्ञानिक) अर्थोंको व नैसर्गिक आल्कंकारिक अर्थोंको छोडकर मिथ्या काल्पनिक कहानियों भर दी गयी हैं जिससे वेदोंका अनर्थ होकर गौरव घट गया सायणभाष्यसेभी बढ कर महिधरने तो एसे बुरे वेदके भ्रष्ट अर्थ किये हैं कि उसको देखकर नास्तिकोंने वेदोंको भाण्ड धूर्त्त निषाचर रचित कहे और अनेक लोग वेदोंके विरोधी बन गये और प्रोफेसर मेक्समूलरादि योरोपियन विद्वान्‌भी इन्हीं सायण महिधरादि भाष्योंके सहारे तत्कृत भाष्यार्थ बोधसे वेदोंको गडरीयोंके गीत कह बैठे यदि वे ऐसा कहें तो इसमें आश्चर्य ही क्या है अस्तु हमें तो सम्प्रति श्री स्वामी दयानन्द सरस्वतीजी महाराज के भाष्यका अवलोकन करना है. स्वामीजी महाराज के भाष्यमेंभी हमें कहीं २ अशुद्धि प्रतीत होती है परन्तु ये सब अशुद्धियें स्वामीजी महाराजकी निजकी नहीं है क्योंकि स्वामीजी स्वयं वेदभाष्य लिखते नहीं थे और न लिखेहुएको प्रायः शोधते ही थे किन्तु पंडित भीमसेनजी व पं. ज्वालादत्तजी आदि पौराणिक पण्डितोंने ही स्वामीजी के समस्त पुस्तकों को लिखा है. और उन्होंने उनका संशोधन व भाषार्थ आदिभी किया है अतः आर्याचार्य स्वामीजी महर्षि दयानन्द सरस्वतीजी महाराज के भाष्यमें वा संस्कार विधि आदि पुस्तकोंमें जो कुछ शब्दाशुद्धि वा अर्थाशुद्धि वा दयानन्दाचार्य प्रदर्शित आर्य सामाजिक वैदिक सिद्धान्त विरुद्ध हुवाहै वह सब उक्त ग्रंथोंके लेखक व संशोधक पंडितों के भ्रम विप्र लिप्सादि दोषोंके कारणसे ही है. अस्तु सम्प्रति जिस स्वरूप वा अवस्था में श्री स्वामीजी महाराज कृत यजुर्वेद का भाष्य

* उदीर्ष्वनारी इस ऋचाको अर्थ तैत्तिरीय आरण्यकके भाष्यमें सायणाचार्यने पुनर्विवाह विधानात्मक अर्थ किया है परन्तु ऋग्वेद भाष्यमें इसी मंत्रका तद्विपरीत अर्थ किया है. क्योंकि दोनों भाष्यों के कर्त्ता भिन्न २ मत विचारके होनेमें एक ही मन्त्रका भिन्न २ परस्पर विरुद्ध अर्थ किया है.

विद्यमान है उस के अवलोकन करने से ऐसा ज्ञात होता है कि उन की वाक्य रचना बहुत ही सुन्दर व विद्वत्ता युक्त है प्रत्येक मन्त्र का पदच्छेद कर के संस्कृत में पदार्थ अन्वयार्थ कर के भावार्थ दर्शाया गया है और भाषा में पदार्थ व भावार्थ का प्रकाश किया है इस को देख कर प्रत्येक विद्वान् पुरुष श्रीमान् स्वामीजी महाराज की अद्भुत विद्या शक्ति व अगाध शास्त्रीय बोधको स्वीकार करेगा श्री स्वामीजी के भाष्य के पूर्व किसी विद्वान्ने इस शैलीसे भाष्य नहीं किया कि प्रत्येक पद को ब्रेकेट में रख कर प्रत्येक पद का पृथक् २ अर्थ कर दिया है कि जिस से साधारण बोध रखने वाले पुरुष को भी वेद के प्रत्येक पद का व वाक्य का पूरा २ बोध हो जावे इस अपूर्व शैली के आविष्कर्त्ता श्रीमान् स्वामी दयानन्दाचार्यजी महाराज ही हैं इतना ही नहि किन्तु स्वामीजी के भाष्य में सब से बडी बात यह है कि यह भाष्य मूल वेदाशय का प्रकाशक युक्तियुक्त सृष्टिक्रमानुसार प्राचीन महर्षियों के मन्तव्यानुकूल व तर्क और सद्धेतु सुसिद्ध व कलाकौशल तथा विज्ञान सुशिक्षा न्वित एवं ईश्वर के गुण कर्म स्वभावानुसार है इतना नहीं किन्तु महिधरादि कृत भाष्यों से जो वेदों के भ्रष्ट अर्थों से लोगों को वेदों में अश्रद्धा हुई थी व होती थी वह भी स्वामीजी के भाष्य से दूर हो गयी वेदो में सहस्त्रावधि अलंकार भरे हुए हैं उन का यथार्थ अर्थ समझ कर अनेक भाष्यकारोंने वेद के अर्थ का सत्यानाश कर दिया है जैसे वेदो में पर्जन्य और पृथिवी का पिता पुत्री रूप से आलंकारिक वर्णन किया है अर्थात् पर्जन्य मेघ (जल) पिता अपनी दुहिता पृथिवी का वर्षा द्वारा भरण पोषण करता है इसी से भूमि शस्यान्नादि द्वारा समृद्धि सम्पन्न होती है यह रूपकालंकार ऋग्वेद के मं. १ सु. १६४ मन्त्र ३३ में है परन्तु पौराणिक लोगोंने इस अलंकार को ऐसा विगाडा के ब्रह्मा अपनी पुत्री से कुकर्म करने को प्रवर्त्त हुआ एसा उलटा अर्थ लगाया हैऐसे ही गोमेध अश्वमेधादि अनेकानेक कृत्योंका आलंकारिक वर्णन बीज रूप से वेदों में व विस्तार रूप से ब्राह्मणोपनिषद् आरण्यक शाखादि वैदिकसाहित्य में हैं परन्तु उन अलंकारों का वास्तविक अर्थ न जान कर अन्यान्य भाष्यकारोंने अन्यथा ही वर्णन नहीं किया है किंतु पौराणिक देवी देवताओं को ऋषि मुनियों को व्यभिचारादि दोषों से कलंकित किया है एवं गोमेधादि द्वारा जो हिंसा का विधान सौत्रामणि यज्ञ द्वारा सुरापान का विधान व अश्वमेध यज्ञ द्वारा महा अनर्थ सृष्टिक्रम विरुद्ध व्यभिचार का विधान व सोमयाग के मिषसे मांसाशन का प्रतिपादन आदि अनेक ही अनर्थ महिधरादि भाष्यकारोंने किये हैं परन्तु श्री स्वामीजी महाराजने युक्ति तर्क व आर्ष ग्रन्थों के प्रमाणों से पूर्वोक्त सर्व दूषणों से वेदों को मुक्त किया है और जो वेदों में वास्तविक सत्य

विद्याएँ विद्यमान हैं उन का सप्रमाण प्रतिपादन कर के व संसार के निखिल विद्वानों को व आबाल वृद्धों को वेदों के सत्यार्थों का बोध कराया है और हिन्दू (आर्यों) प्रजा पर ही नहि वर्नह सम्पूर्ण संसार पर श्री स्वामीजी महाराज के वेद भाष्यादि ग्रन्थों द्वारा उपकार हुआ है होता है और होगा.

जैसे श्रीमान स्वामी शंकराचार्यजी महाराजा के पश्चात उन के आनंदगिरी आदि शिष्योंने उन के भाष्यादि का विवर्ण टीका टिप्पणी आदि से वेदान्त भाष्यादि की भाव व गौरव प्रकाशित किया है यदि एसे ही सायन्स व फिलॉसॉफी के जाननेवाले इंग्लिश के व संस्कृत के अर्थ सामाजिक विद्वद्वर्य भी श्री स्वामीजी महाराज कृत वेद भाष्यादि ग्रन्थो पर योग्य विस्तृत व्याख्या करे तो संसार का बडा भारी उपकार हो.

परमात्मा करे कि समस्त श्रीमति आर्य प्रतिनिधि सभाएँ एवं आर्य समाज इस महान् कार्य को हाथ मे ले कर उक्त प्रकार के विद्वानो का परिषद् स्थापित कर के तद्-द्वारा इस लिटेरेचर के कार्य को कराएगा तो बडा भारी उपकार होगा परमात्मा एसा हि करे.

हः विश्वेश्वरानंदः नित्यानंद.

विधर्मियों के लिये वैदिक धर्मका खुला द्वार.

(पं० भोजदत्तजी संपादक आर्य मुसाफिर आग्रा.)

जैसे उत्तम व पुष्टिकारक भोजन बाहर से प्राप्त करके शरीर के अंदर पहुंचाना और निकम्मे व हानिकारक विष्ठादि शरीरसे बाहर निकालना एक मनुष्य के जीवनको स्थिर रखने के लिये आवश्यक है निस्सन्देह इसी भाँती बाहरसे लाभदायक द्रव्य को ले कर हजम करना और बेकार वस्तुको अपने अन्दरसे बाहर कर देना दुनियाकी हरेक जीवित जाति व सुसाइटीके लिये परम आवश्यक है. यह नेचरका माननीय सिद्धांत है जीवनका पहला नियम है. और जो मनुष्य, सुसाइटी या जाति उसे वास्तविक रुपमें ग्रहण करनेसे इन्कार करती है सचमुच वह मुर्दह या मौत के मुंह में है और कोई नहि कह सक्ता कि वह कब दुनियां से उठ जाय—निस्संदेह यह दृश्य बडा शोक जनक है और यदि किसी को यह मालुम हो जाय कि इस असाध्य रोग की शिकार मेरी अपनी ही जाति हो रही है और वह अपने अन्दर जाति के लिये हार्दिक भाव भी रखता हो उस के लिये यह दृश्य और भी भयानक बन जाता है वह दिल ही दिल में तडपता है, रोता है, खून के आसु बहाता है,

परन्तु हरेक साधारण मनुष्य उस का उपाय करने में असक्त है और वह इस आपनी सामर्थ से बाहर जान कर इस ख्याल को दिल से भुला देने पर विवश होता है लेकिन महान आत्मा एँ इस बात को कभी सहन नहीं कर सकती बस उन्नीसवीं शताब्दी के अन्तिम भाग में जब ऋषि दयानन्द ने दुनियां की इस गौरव्य आर्य्य जाति के मृत्यु के मुख में देखा तो ऋषि से यह कष्ट सहन न हो सका और आप घर बार, कुटुम्ब कबीला छोड कर धर्म्म व जाति की सेवा करने के लिये मैदान में निकल खडे हुए. उस वक्त आर्य्य धर्म, आर्य्य जाति, की जो दशा थी उस को प्रत्येक इतिहास वेत्ता जानता है–ईसाई मिशनरीयों व मुहम्मदी मुल्लाओंने हिन्दु जाति को एक ऐसी लावारिस (बीन मालिक) खेती समाल रक्खा था कि जिस में से अपने मुफ़ीद–मतलब वृक्षों को जड से उखाड ले जाने मे हर मनुष्य अपने आप को स्वतंत्र समझता था. काशी जैसे हिन्दुइजम के गढ मे नीलकन्ठ शास्त्री जैसे संस्कृत विद्या के भूषण सरेबाजार पन्डितों को चेलेन्ज दे कर ईसाई हो गए. किसी को इतना साहस न हुआ कि उन्हे बचाता. हर साल जाति के सहस्त्रों बच्चे किसी एक या दूसरे कारण से ईसाई मुसलमान होते रहते थे. और एक बार का गया हुआ भाई दूसरी बार जाति माता की गोद मे लौट आने का साहस नहीं कर सकता था क्यों कि हिन्दू बिरादरीयोंने कुछ ऐसे विचित्र अत्याचार पर कम्मर बांध रक्खी थी कि यदि किसी हिन्दू के विषय में उस के शत्रुओं ने झूठमूठ भी यह कह दिया कि अमुक मनुष्य ईसाई व मुसलमान हो गया है तो निर्दयी हिन्दू बिरादरीयों उसे जबरदस्ती सचमुच ईसाई मुसलमान बनवा कर दोडती थी. यहां तक की आए दिन ऐसी घटनाऐं सुनने में आती रहती थीं कि यदि किसी जगह किसी मुसलमानने किसी निर्बल हिन्दू को बलपूर्वक अपने हाथ की कोई छूई हुई चीज खिला दी तो बस वह बिना कलमः पढे ही मुसलमान समझ लिया गया और फिर हिन्दू किसी तरह भी उसे अपने धर्म में न रहने देते थे और अब भी जिन स्थानों तक ऋषि दयानन्द का प्रेम संदेसा नहीं पहुंचा है वहां अब भी वही दशा है फलतः १९०७ में जब पूर्वी बंगाल में मुसलमानों ने हिन्दुओं के खीलाफ बहुत उत्पात मचाने आरम्भ किये तो उस समय बीसीयों ऐसी घटनाऐं दृष्टि गोचर हुईं कि मुसलमान उत्पातियों ने राह चलते इकेले दुकेले हिन्दुको पकड कर जबरदस्ती अपना पानी या हुक्का पिला दिया और वह निर्दोष सदा के लिये वैदिक धर्म से पृथक कर दिये गये–किसी हिन्दु विधवा को जबरन कोई मुसलमान उडा ले गया और हिन्दुओं ने जबरदस्ती उसे मुसलमान होने को विवश किया–इसी तरह आसाम की कई ब्राह्मणा जातियों में अब तक यह रिवाज बतलादिया जाता है कि अगर किसी ब्राह्मण

को कोई मुसल्मान जुवा मार दे तो बस उसकी बिरादरी उसे मुसल्मान समझ देती है—या यों कहो कि वह मुसल्मान बनने पर हिन्दुओं की तरफ से विवश कीया जाता है यह तो हुई हिन्दू जाति के उन बच्चों की हालत जो इस की अपनी गोदसे अन्य मतों में चले गए थे—अब रहा विधर्मियों का वैदिक धर्म ग्रहण करने का प्रश्न सो इसका तो वर्णन करना ही बाहुल्य मात्र है—क्योंकि जब हिन्दू अपने पतित हुए भाईयों को ही वापिस लेने की सामर्थ न रखते थे तो जन्म के ईसाई मुसल्मानों का लेना तो शायद वह कभी स्वप्न में भी अच्छा न समझ ते होंगे—अतएव हिन्दुओं की इस आत्मघात पोलिसी का परिणाम यह हुआ कि हिन्दुओं की गणना दिवस दिवस कम और मुसल्मानों व ईसाईयों की बढ़नी आरम्भ हो गई—अर्थात १९९१ में यवनों की संख्या इस देश में कुल पाच क्रोड थी और बीस साल के अन्तर में पाच क्रोड से यह संख्या बढ़ कर छे करोड साडे बीस लाख हो गई और अब १९११ की मनुष्य गणाना में छेः करोड अस्सी लाख तक पहुंच गई है " ईसाईयों ने तो इस से भी अधिक आश्चर्या जनक वृद्धि प्राप्ति की है. अर्थात् १८२१ में इस देश मे ईसाईयों की कुल संख्या १८६२६३४ थी १८९१ में २२८४४३९ तक पहुंच गई १९०१ में २९२३२४१ हो गई, और अब १९११ की मनुष्य गणना मे पूरी ३८३११९६ तक पहुंच गई है. इस के विपरीत १८९१ से लेकर १९०१ तक दस वर्ष के अन्तर में मनुष्य गणना की रिपोर्टों के अनुसार हिन्दुओं की संख्या में ६६०००० की कमी हुई है और उपरोक्त लिखित कारणों के होने पर ईसाई मुसल्मानों की प्रतिदिन बढ़ती और हिन्दुओं की कमी कोई आश्चर्य जनक घटना नही है. क्यों कि यह बिलकुल यथार्थ है कि नेचर के नियमों का उल्लंघन कर के कोई जाति संसार में बहुत दिवस तक जीवित नहीं रह सकती. और यदि यही दशा कुछ काल और बनी रहती तो निस्संदेह आर्य्य जाति का चिरकाल तक इस संसार मे स्थिर रहना असंभव था. परन्तु नहीं! परमात्मा को यह स्वीकार न था कि दुनिया की एक उच्च जाति यूं अपने हाथों अपना गला आप काट कर इस संसार से सदा के लिये विदा हो जाय. इस लिये उन्नीसवीं शताब्दी के अन्त में जब कि आर्य्य जाति घोर निद्रा में लिप्त थी दक्षिण की ओर से उठ कर एक महान आत्माने सचाई की उच्ची शिखर पर खडे हो कर इस जोर से 'सिंहनाद' बजाया कि भारतवासियों की मुर्देह व अफसुर्दह (निर्बल व अभीव) हड्डियों में नए सीरेसे जीवन के दृश्य दिखाई देने लगे चारों तरफ जागृत अवस्था की लहरें ठाठें मारने लगीं अपने पराए सब ओरखें मसल कर उठ बैठे परन्तु चूकी मन्द भागी हिन्दुओं

की तवाह करने वाली निंद्रा अभी पूरी न हुई थी और वह कच्ची नींद से जगाए गये थे इस लिये मित्र व शत्रु को न पहचान कर उलटे अपने शुभाचिन्तक के गले का हार बन गये और उन्होंने ईसाई व मुसलमानों के साथ खडे होकर प्रत्येक ऐसे आन्दोलन की जो उन के लिये फल दायक था, आपने पूरे बल से विरुद्धता की परन्तु संसार में सत्यका आसन विरोध की पहुंच से दुर है इस लिये बाल ब्रह्मचारी दयानन्द ने इस विरोध की तनिक भी परवा न की और विरोधियों की इस आपाधापी में शूरवीरों के तुल्य मैदान में अपने पांव जमाए खडा रहा यहां तक कि समय आया कि तेजस्वी ऋषि ने उस दीवार को जो मुर्खों ने वैदिक धर्म के रास्ते विधर्मियों के लिये छुट छाट की आट सामिग्री बनाकर खडा कर दिया था दुनियां के देखते २ लात मार कर तोड दी—और सत्य के जिज्ञाष्णुओं को वेद रुपी श्रोत के अमृत जल से अपनी तृष्णा बुझाने के लिये खुल्ला निमन्त्रण दे दिया सच्चाई बडी प्रबल वस्तु है इस के आगे सबी को सिर झुकाना पडता है—इस लिये वे समझों की विरोध वहुत समय तक न ठहर सके और अन्तिम संसार ने सच्चाई के सामने सिर झुका ही दिया संसारिक गति में न्युन परिवर्तन हो गया—उलटी गंगा फिर से सीधी और से वहने लगी—हिन्दुओं ने न केवल पतित भाईयों ही को गले लगाने प्रारम्भ कर दिया अतएव जन्म के ईसाई मुसलमानों को भी बिना रोकटोक वैदिक धर्म ग्रहण कर के जाति माता की गोद में आ वैठने का अधिकार प्राप्त हो गया और आज हमारे देखते ही देखते सहस्त्रों की संख्या में मुसलमान ईसाई वैदिक धर्म के झंडे तले आ खडे हुए हैं और ऋषि के पवित्र हाथों से चलाई हुई अमृत रुपी लहर देश के एक सिरे से दूसरे सिरे तक झकोरे ले रही है. हिन्दुओं की विरुद्धता सहमता मे वदल गई है. यहां तक कि दसों शुद्धियां स्वयं सनातन धर्म सभाओंने अपने हाथ से कर डाली हैं बडे बडे पौराणिक पंडित भी अब शुद्धि के विरुद्ध मुख खोलने का साहस नहीं करते क्यों कि जाति की सर्व सम्मती अब इस विषय पर एक है और इतनी दृढ है किजिस के विपरीत अवाज उठाना अपना अपने आप निरादर करना है—जब भारत धर्म महा मंडलके जेनरल सेक्रेटरी श्रीमान मिस्टर सारदाचरन जी मित्र पूर्व जज हाईकोर्ट कलकत्ता ही भारतशुद्धि सभा के उप प्रधान हैं तो स्पष्ट है कि अब शुद्धि के विषय मे पुराने व नए विचारों में कोई मत भेद नहीं रहा और यह पवित्र व जीवन दायक आन्दोलन अपना फल लायगी और वह फल आर्य्य जाति के लिये एक शुभ जीवन प्रदान करने वाला फल होगा जीसे भविश्य सन्तानें बडी प्रसन्नता व कृतज्ञता के साथ देखें और खाऐंगी इश्वर करे कि हमारी शुभ कामनेए और ऋषि का उद्देश्य पुरण हो॥ ओ३म् शमम्॥

महर्षि के मन्तव्य.

(जो कि श्री १०८ स्वामी दयानंद महाराजने अपने स्वमन्तव्यामन्तव्य में प्रकाशित कीये हैं)

१—प्रथम " ईश्वर " की जिस के ब्रह्म, परमात्मादि नाम हैं, जो सच्चिदानन्दादि लक्षणयुक्त है जिस के गुण, कर्म, स्वभाव पवित्र है, जो सर्वज्ञ, निराकार, सर्व व्यापक, अजन्मा, अनन्त, सर्वशक्तिमान्, दयालु, न्यायकारी, सब सृष्टि का कर्त्ता, धर्त्ता, हर्त्ता, सब जीवों को कर्मानुसार सत्य न्याय से फलदाता आदि लक्षणयुक्त है उसी को परमेश्वर मानता हूं ॥

२—चारों " वेदों " (विद्याधर्मयुक्त ईश्वरप्रणित संहिता मन्त्रभाग) को निर्भ्रान्त स्वतः प्रकरण मानता हूं. वे स्वयं प्रमाणरूप हैं कि जिन के प्रमाण होने में किसी अन्य ग्रन्थ की अपेक्षा नहीं, जैसे सूर्य वा प्रदीप अपने स्वरुप के स्वतः प्रकाशक और पृथिव्यादि के भी प्रकाशक होते हैं वैसे चारों वेद है और चारों वेदों के ब्राह्मण छः अंग, छः उपांग, चार उपवेद, और ११२७ (ग्यारहसौ सत्ताईस) वेदों शाखा जो कि वेदों के व्याख्यानरूप ब्रह्मादि महर्षियों के बनाये ग्रन्थ हैं उनको परतः प्रमाण अर्थात् वेदों के अनुकूल होने से प्रमाण और जो इन में वेदविरुद्ध वचन हैं उन का अप्रमाण करता हूं ॥

३—जो पक्षपातरहित, न्यायाचरण सत्यभाषणादियुक्त ईश्वराज्ञा वेदों से अविरुद्ध है उस को " धर्म " और जो पक्षपातराहित अन्यायाचरण मिथ्याभाषणादि ईश्वराज्ञाभंग वेद विरुद्ध है उस को " अधर्म " मानता हूं ॥

४—जो इच्छा, द्वेष, सुख, दुःख और ज्ञानादि गुणयुक्त अल्पज्ञ नित्य है उसी को " जीव " मानता हूं ॥

५—जीव और ईश्वरस्वरुप और वैधर्म्य से भिन्न और व्याप्य व्यापक और साधर्म्य से अभिन्न है अर्थात् जैसे आकाश से मूर्तिमान् द्रव्य कभि भिन्न न था, न है, न होगा और न कभी एक था, न है, न होगा इसी प्रकार परमेश्वर और जीव को व्याप्य व्यापक, उपास्य उपासक और पिता पुत्र आदि सम्बन्ध युक्त मानता हूं ॥

६—" अनादि पदार्थ " तीन हैं एक ईश्वर, द्वितीय जीव, तीसरा प्रकृति अर्थात् जगत् का कारण इन्हीं को नित्य भी कहते हैं, जो नित्य पदार्थ हैं उन के गुण, कर्म, स्वभाव भी नित्य हैं ॥

७—" प्रवाह से अनादि " जो संयोग से द्रव्य गुण कर्म उत्पन्न होते हैं वे वियोग के पश्चात् नहीं रहते परन्तु जिस से प्रथम संयोग होता है वह सामर्थ्य उन में अनादि है और उन से पुनरपि संयोग होगा तथा वियोग भी, इन तीनों को प्रवाह से अनादि मानता हूं ॥

८—" सृष्टि " उस को कहते हैं जो पृथक् द्रव्यों का ज्ञान युक्तिपूर्वक मेल होकर नाना रूप बनना ॥

९—" सृष्टि का प्रयोजन " यही है कि जिस में ईश्वर के सृष्टि निमित्त गुण कर्म स्वभाव का साफल्य होना। जैसे किसी ने किसी से पूछा कि नेत्र किसलिये हैं ? उस ने कहा देखने के लिये। वैसे ही सृष्टि करने के ईश्वर के सामर्थ्य की सफलता सृष्टि करने में है और जीवों के कर्मों का यथावत् भोग करना आदि भी ॥

१०—" सृष्टि सकर्तृक " है इस का कर्त्ता पूर्वोक्त ईश्वर है क्यों कि सृष्टि की रचना देखने और जड पदार्थ में अपने आप यथायोग्य बीजादि स्वरूप बनने का सामर्थ्य न होने से सृष्टि का " कर्त्ता " अवश्य है ॥

११—" बन्ध " सनिमित्तक अर्थात् अविद्या निमित्त से है। जो २ पापकर्म ईश्वर भिनोपासना अज्ञानादि सब दुःख फल करने वाले हैं इसीलिये यह " बन्ध " है कि जिस की इच्छा नहीं और भोगना पडता है ॥

१२—" मुक्ति " अर्थात् सर्व दुःखों से छूटकर बन्धरहित सर्व व्यापक ईश्वर और उस की सृष्टि में स्वेच्छा से विचरना, नियत समय पर्यन्त मुक्ति के आनन्द को भोग के पुनः संसार में आना ॥

१३—" मुक्ति के साधन " ईश्वरोपासना अर्थात् योगाभ्यास, धर्मानुष्ठान, ब्रह्मचर्य्य से विद्या प्राप्ति, आप्त विद्वानों का संग, सत्यविद्या, सुविचार और पुरुषार्थ आदि हैं।

१४—" अर्थ " वह है कि जो धर्म हि से प्राप्त किया जाय और जो अधर्म से सिद्ध होता है उस को अनर्थ कहते हैं ॥

१५—" काम " वह है कि जो धर्म और अर्थ से प्राप्त किया जाय ॥

१६—" वर्णाश्रम " गुण कर्मों की योग्यता

१७—" राजा " उसी को कहते है जो शुभगुण कर्म स्वभाव से प्रकाशमान्, पक्षपातरहित, न्यायधर्म का सेवी, प्रजाओं में पितृवत् वर्ते और उन को पुत्रवत मान के उन की उन्नति और सुख बढाने में सदा यत्न किया करे ॥

१८—"प्रजा" उस को कहते हैं कि जो पवित्रगुण कर्म स्वभाव को धारण कर के पक्षपातरहित न्याय धर्म के सेवन से राजा और प्रजा की उन्नत्ति चाहती हुई राजविद्रोह रहित राजा के पुत्रवत् वर्ते ॥

१९—" जो सदा विचार कर असत्य को छोड सत्य का ग्रहण करे अन्यायकारियों को हटावे और न्यायकारियों को बढ़ावे अपने आत्मा के समान सब का सुख चाहे सो " न्यायकारी " है उस को मै भी ठीक मानता ॥

२०—" देव " विद्वानों को और अविद्वा नों "असुर", पापियों को अनाचारियों को " पिशाच " मानता हू ॥

२१—उन्हीं विद्वानों, माता, पिता, आचार्य्य, अतिथि, न्यायकारी, राजा और धर्म्मात्मा जन, पतिव्रता स्त्री और स्त्रीव्रत् पति का सत्कार करना "देवपूजा" कहाती है, इससे विपरीत अदेवपूजा, इन की मूर्त्तियों को पूज्य और इतर पाषाणादि जड मूर्त्तियों को सर्वथा अपूज्य समझता हू ॥

२२—"शिक्षा" जिस से विद्या, सभ्यता, धर्म्मात्मता, जितेन्द्रियतादि की बढ़ती होवे और अविद्यादि दोष छूटें उस को शिक्षा कहते हैं ॥

२३—"पुराण" जो ब्रह्मादि के बनाये ऐतरेयादि ब्राह्मण पुस्तक है उन्हीं को पुराण, इतिहास, कल्प, गाथा और नाराशंसी नाम से मानता हूं अन्य भागवतादि को नहीं ॥

२४—"तीर्थ" जिस से दुःखसागर से पार उतरें कि जो सत्यभाषण, विद्या, सत्संग, यमादि, योगाभ्यास, पुरुषार्थ, विद्यादानादि शुभ कर्म हैं उन्हीं को तीर्थ समझता हूं इतर जलस्थलादि को नहीं ॥

२५—"पुरुषार्थ प्रारब्ध से बडा" इसलिये है कि जिससे संचित प्रारब्ध बनते जिसके सुधरने से सब सुधरते और जिस के बिगड़ने से सब बिगडते हैं इसीसे प्रारब्ध की अपेक्षा पुरुषार्थ बड़ा है ॥

२६—"मनुष्य" को सब से यथायोग्य स्वात्मवत् सुख, दुःख, हानि, लाभ में वर्त्तना श्रेष्ठ, अन्यथा वर्त्तना बुरा समझता हूं ॥

२७—"संस्कार" उस को कहते हैं कि जिस से शरीर, मन और आत्मा उत्तम होवें वह निषेकादि श्मशानान्त सोलह प्रकार का है इस को कर्त्तव्य समझता हूं और दाह के पश्चात् मृतक के लिये कुछ भी न करना चाहिये ॥

२८—"यज्ञ" उस को कहते हैं कि जिस में विद्वानों का सत्कार यथायोग्य शिल्प अर्थात् रसायन जो कि पदार्थविद्या उस से उपयोग और विद्यादि शुभगुणों का दान अग्निहोत्रादि जिन से वायु, वृष्टि, जल, ओषधी की पवित्रता करके सब जीवों को सुख पहुंचाना है, उस को उत्तम समझता हूं ॥

२९—जैसे "आर्य्य" श्रेष्ठ और "दस्यु" दुष्ट मनुष्यों को कहते हैं वैसे ही मैं भी मानता हूं ॥

३०—"आर्य्यावर्त्त" देश इस भूमि का नाम इसलिये है कि इस में आदि सृष्टि से आर्य्य लोग निवास करते हैं परन्तु इस की अवधि उत्तर में हिमालय, दक्षिण में विन्ध्याचल, पश्चिम में अटक और पूर्व में ब्रह्मपुत्रा नदी है, इन चारों के बीच में जितना देश है उस को "आर्य्यावर्त्त" कहते और जो इन में सदा रहते हैं उन को भी आर्य कहते हैं ॥

३१—जो साङ्गोपाङ्ग वेदविद्याओं का अध्यापक सत्याचार का ग्रहण और मिथ्याचार का त्याग करावे वह "आचार्य" कहाता है ॥

३२—"शिष्य" उस को कहते हैं कि जो सत्यशिक्षा और विद्या को ग्रहण करने योग्य धर्मात्मा, विद्या ग्रहण की इच्छा और आचार्य्य का प्रिय करनेवाला है ॥

३३—"गुरु" माता पिता और जो सत्य का ग्रहण करावे और असत्य को छुड़ावे वह भी "गुरु" कहाता है ॥

३४—"पुरोहित" जो यजमान का हितकारी सत्योपदेष्टा होवे ॥

३५—"उपाध्याय" जो वेदों का एक देश वा अङ्गों को पढ़ाता हो ॥

३६—"शिष्टाचार" जो धर्माचरणपूर्वक ब्रह्मचर्य्य से विद्याग्रहण कर प्रत्यक्षादि प्रमाणों से सत्यासत्य का निर्णय करके सत्य का ग्रहण असत्य का परित्याग करना है यही शिष्टाचार और जो इस को करता है वह शिष्ट कहाता है ॥

३७—प्रत्यक्षादि "आठ प्रमाणों" को भी मानता हूं ॥

३८—"आप्त" जो यथार्थवक्ता, धर्मात्मा, सब के सुख के लिये प्रयत्न करता है उसी को "आप्त" कहता हूं ॥

३९—" परीक्षा " पांच प्रकार की है इस में से प्रथम जो ईश्वर उस के गुण कर्म स्वभाव और वेदविद्या, दूसरी प्रत्यक्षादि आठ प्रमाण, तीसरी सृष्टिक्रम, चौथी आप्तों का व्यवहार और पांचवीं अपने आत्मा की पवित्रता. विद्या इन पांच परीक्षाओं से सत्याऽसत्य का निर्णय करके सत्य का ग्रहण असत्य का परित्याग करना चाहिये ॥

४०—" परोपकार " जिस से सब मनुष्यों के दुराचार दुःख छूटें, श्रेष्ठाचार और सुख बढ़े उस के करने को परोपकार कहता हूं ॥

४१—"स्वतन्त्र" "परतन्त्र" जीव अपने कार्मों में स्वतन्त्र और कर्मफल भोगने ईश्वर की व्यवस्था से परतन्त्र, वैसे ही ईश्वर अपने सत्याचार आदि काम करने में स्वतन्त्र है ॥

४२—"स्वर्ग" नाम सुख विशेष भोग और उस की सामग्री की प्राप्ति का है ॥

४३—"नरक" जो दुःख विशेष भोग और उस की सामग्री की प्राप्ति होना है॥

४४—"जन्म" जो शरीर धारण कर प्रगट होना सो पूर्व पर और मध्य भेद से तीनों प्रकार का मानता हूं ॥

४५—शरीर के संयोग का नाम " जन्म " और वियोगमात्र को " मृत्यु " कहते है ॥

४६—" विवाह " जो नियम पूर्वक प्रसिद्धि से अपनी इच्छा करके पाणिग्रहण करना वह " विवाह " कहाता है ॥

४७—" नियोग " विवाह के पश्चात् पति के मरजाने आदि वियोग में अथवा नपुंसकत्वादि स्थिर रोगों में स्त्री वा आपत्कालमें पुरुषस्ववर्ण वा अपने से उत्तम वर्णस्थ स्त्री वा पुरुष के साथ सन्तानोत्पत्ति करना ॥

४८—" स्तुति " गुणकीर्त्तन श्रवण और ज्ञान होना इस का फल प्रीति आदि होते हैं ॥

४९—" प्रार्थना " अपने सामर्थ्य के उपरान्त ईश्वर के सम्बन्ध से जो विज्ञान आदि प्राप्त होते है उन के लिये ईश्वर से याचना करना और इस का फल निरभिमान आदि होता है ॥

५०—" उपासना " जैसे ईश्वर के गुण, कर्म, स्वभाव पवित्र हैं वैसे अपने करना, ईश्वर को सर्वव्यापक अपने को व्याप्य जान के ईश्वर के समीप हम और हमारे

समीप ईश्वर है ऐसा निश्चय योगाभ्यास से साक्षात् करना उपासना कहाती है इस का फल ज्ञान की उन्नति आदि है ॥

९१—" सगुणनिर्गुणस्तुतिप्रार्थनोपासना " जो २ गुण परमेश्वर में हैं उन से युक्त और जो२ गुण नहीं हैं उन से पृथक् मान कर प्रशंसा करना सगुणनिर्गुण स्तुति, शुभ गुणों के ग्रहण की इच्छा और दोष छुडाने के लिये परमात्मा का सहाय चाहना सगुणनिर्गुण प्रार्थना और सब गुणों से सहित सब दोषों से रहित परमेश्वर को मान कर अपने आत्मा को उस के और उस की आज्ञा के अर्पण कर देना सगुणनिर्गुणोपासना कहाती है ॥

हिन्दी प्रदीप प्रयाग.

यह भी हम इस हिन्दुस्तान का अभाग ही कहेंगे कि इसके ऐसे हितैषी परलोक यात्रा के लिये दत्तचित्त हो झट पट सिधार गये। सिवाय कतिपय प्रतारक धूर्त ब्राह्मण और कोरे पण्डितो के जो इनकी गुप्तनीति के मर्म समझने में सर्वथा असमर्थ हैं और कोई प्रसन्न न हुआ होगा। आर्यसमाज की बांह टूट गई। सरस्वती का भण्डार लूट गया। यहां की बिगडी समाज के संशोधन का फाटक ढेगया। यह इनहीं महात्मा का पुरुषार्थ है कि भारतवर्ष के धर्मतत्त्व का सर्वस्व वेद जिसे बडे २ विद्वान् ब्राह्मण भी केवल पाठमात्र पढलेने के (अर्थज्ञान की ओर से निपट मूर्ख थे) और कुछ भी न जानते थे कि इस में क्या चील बिलार भरा है, सिवा " माक्षिका स्थाने मक्षिका " के सो भी केवल पाठमात्र में अर्थ से क्या सरोकार ? उसे सब जाति ओर चारों वर्ण के लोग समझने लगे और अब बहुतों के मन में लगी है कि इस वेदरूपी अगाध महोदधि में गहरी डुबकी मार इसकी थाह लेनी चाहिये कि इसमें क्या २ रत्न भरे हैं। अतिरिक्त वेद के उद्धार के हिन्दूसमाज की सैकडों बिगडी बातों के सुधारने में भी कोई कलबल इन्होंने न छोड रक्खा। " कद्र मरदुम बाद मरदुम " सरस्वती महाशय के न रहने पर अब इनकी कदर लोगों को होगी कच्चे जौंहरी जिन्होंने हीरे को कांच समझ रक्खा था चाहे जो कहें, पर हमतो अंग्रेजी (मोटो) सिद्धान्त पर दृढ रह दयानन्द की सर्वतो भाव से सराहना ही करेंगे।

हा! आज भारतोन्नतिकमलिनि का सूर्य्य अस्त होगया। हा! वेद का खेद मिटानेवाला सद्वैद्य गुप्त होगया। हा! दयानन्द सरस्वती आर्यों की सरस्वती जहाज की पतवारी विना दूसरों को सौंपे तुम क्यों अन्तर्धान होगये? हा! सच्चे दया के समुद्र! हा! सच्चे आनन्द के वारिद! अपनी विद्यामयी लहरी और हितोपदेशरूपी धारा से परितप्त भारत-भूमि को आर्द्र कर कहां चले गये? हा! चार दिन के चतुरानन! इस असम्यताप्रिय मण्डली में आपने अपनी विलक्षण चतुराई को क्यों इस प्रकार सरलभाव से फैलाया। क्या आप नहीं जानते थे कि कालकराल ने भारत को असाध्य आर्त बनाने के निमित्त ब्राह्मणों से तपः स्वाध्याय विद्याहीन विषयलम्पट और शिश्नोदरपरायण बना दिया। क्षत्रियों को ऐसा चौपट और हतमर्द करडाला कि वे बेचारे किसी काम के ही न रहे वह धर्नुवेद वह अस्त्रशस्त्रविद्या वह शूरता वीरता वह अमर्ष जो अग्नि की उष्णता के समान उनका स्वाभाविक धर्म था सो अब कहीं देखने सुनने को भी न रहा, जिनके पूर्वपुरुषों की सङ्गति से जङ्गल के रीछ और वन्दर भी सुधर कर सद्वीर और योद्धाओं की पदवी को प्राप्त हुये और देवताओं की कोटि में मिलगये, अब उन्हीं की सोहबत सङ्गति में वह विकार हो-गया है कि बडे २ स्वाभाविक वीर प्रकृतियों को स्त्रैण किंवा क्लीबभाव सहज में प्राप्त होजाता है। जहा वशिष्ठादि महर्षियों की शिक्षा और नीतिविद्या का विचार होता था तहां ढाढी कत्थकों की कथा से कालक्षेप होता है सो ऐसे कौतुकी कालकराल को तुच्छ जान आपने मुनियों की वृत्ति निधडक हो ग्रहण करली। यह न समझा कि वह निष्ठुर निर्दयी काल आपकी प्रतिज्ञा और सत्यसंकल्प को पूरा होने देगा या नहीं। हा! अब वे परोक्षफलदर्शक शृगालगण जो तुम्हारे सिंहनाद के भय से छिपते फिरते थे आज ऊंचे टीलेपर बैठ पूंछ फटकारेंगे और वे उच्छिष्टभोजी पेटार्थी कौवे जो अपने पेट के कारण तुम्हें वैरी जानते और कॉव २ करते डोलते फिरते थे सो सब कैसे आज मगन हो आनन्द बधाई बनायेंगे। इसमें कुछ सन्देह नहीं कि इस अभागे भारत की भलाई और कल्याण के प्रयत्न में आपने अपने जीवनपर्यन्त एक क्षण का भी अन्तर नहीं डाला। क्या महन्त और मठाधीशों के समान आप भी सुखाश्रयी और देहाराम नहीं हो सकते थे?। वैकुण्ठ पहुंचाने का बीमा और स्वर्गीय भोगविलास की हुण्डी का व्यौरा फैलाते तो हजारों लाखों चेले चेलियों के तन मन धन को बात की बात में आप आत्मसात् और समर्पण क्या नहीं करा सकते थे? हा! निर्लेप निस्वार्थ शिक्षाप्रदायक! हा! बन्धुवात्सल्यकुलकुमुदसुधाकर! इस नीच और खोटे भाव भरे भारत देश में भटकते २ आप कहां से आगये? हा स्वामी दयानन्द!

आपका यह पवित्र विग्रह योरुपखण्ड के किसी देश में इस गुरुभाव के साथ प्रकट हुआ होता तो जिस उन्नतिशैल के शिखर तक पहुंचाने की सीढी आप बना रहे थे उसको अवश्य पूरा कर देते और देश का देश आपका सहकारी और सहायक बन जाता। वे केवल आपके पवित्र नाम और सत्कीर्ति ही के संस्थापन का उद्योग न करते बरन अपने कर्त्तव्य-कर्म को उत्तरोत्तर ऐसा चमकाते कि एक दयानन्दरूपी मूल प्रकाण्ड से सहस्रों दयानन्दरूपी शाखा प्रशाखा प्रकट होजातीं और भारतश्रीविघातक काक शृगालों का क्षणिक प्रमोद जो आपके अन्तर्धान होने का संवाद सुनकर उत्पन्न हुआ है उसका अंकुर ही न जमता। आपका वह वेदार्थ क्षेत्र और अपूर्व सदाव्रत जो आपने ब्राह्मणों की सोहाग पिटारी से निकाल आर्यमात्र के लिये सुगम कर दिया है कभी न बन्द होने पाता। हमको क्यों कर आशा हो कि आपके उस भारी बोझ उठाने और असिधारा पथ चलने का फिर भी कोई साहस बांधेगा। हम खूब जानते हैं कि आप उस निर्विवेकी विधाता के मुख पे कारिख पोतने गये हैं जिसने इस पवित्र भारत भूमि को सृज कर उस के योग्य सत्पुरुष न पैदा किया। हा भारतभारतीवनराजकेसरी! इस उजाड विपन को सनाथ किये विना क्यों इस वेग से ऊपर को उठ धाये? क्या कोई पाखण्ड मत सुर में भी फैला है, जिसके निर्दलन के लिये आप झटपट वहां को सिधारे? सच सच आपकी पवित्र आत्मा देवताओं के समुदाय पति होने के योग्य थी। इसमें कुछ सन्देह नहीं कि आप सरिखे देशहितैषी महात्माओं का पवित्र विग्रह इस असार संसार में चिरकाल तक नहीं रहता। इस बातकी प्रत्यक्ष साक्षी के लिये बहुतसे ग्रन्थ विद्यमान हैं। जिस प्रकार मन्दाग्नि और क्षुधा रहित रोगियों के जठरानल धधकाने को सद्वैद्य लोग कटु तिक्त अम्ल रसों का व्यवहार करते हैं, ऐसे ही सद्धर्मविमुख और तत्त्वभ्रंशित जनों के मुरझाये चित्त की प्रफुल्लता के लिये मूर्त्तिपूजाखण्डन प्रभृति युक्ति को आप काम में लाये। आपके इस भाव को या तो प्राचीन महर्षिगण जानते होंगे जिनके हार्दिक अभिप्राय के मूल पर आपने इस कष्टसाध्य व्यवसाय को उठाया था या वे देशहितैषी उन्नतहृदय जानते होंगे जिनके मानसिक सरोरुह पर देशोन्नति किरणधारी भगवान् भास्कर का प्रकाश पहुंच गया है।

अब इस प्रबन्ध के समाप्त करने के पूर्व यह अल्पज्ञ अपना अभीष्ट खोलकर कहता है कि जिस पुरुष के अनुलाप से यत्किञ्चित् यह निवेदन किया गया, उसकी मेरी जान पहिचान केवल एक बार हुई थी जिसको १३ (तेरह) वर्ष से अधिक बीते कि यहां वासुकेश्वर पर थोडी देर तक संस्कृत में बातचीत हुई थी, तब से स्वामीजी कईवार यहां

पधारे पर इसने अपने को उनकी शिक्षाजनित कर्तव्य के अयोग्य बन्धनासक्त समझ फिर उनसे न मिला अब उनके शान्त होने का समाचार सुन उन बातों को कह सुनाया जो आर्यपदधारियों को हृद्गत करनी चाहियें । अब सब सज्जनों से उचितानुचित की क्षमा माग ईश्वर से प्रार्थना करता हूं कि भारत के जडतान्धकारापहारी दयानन्द सा दूसरा सूर्य्य शीघ्र प्रकट करदे । हमको उस सत्पुरुष के शुद्धभाव और सत्यसन्धता पर विश्वास होता है कि उक्त सत्पुरुष के आरब्ध कार्यों में कभी विघ्न न होगा किन्तु जिन सज्जनो के भरोसे यह कार्य स्वामी छोड गये है वे लोग इस समर्पित कार्य को बडी उत्तमता और उज्ज्वलता के साथ चमकायेंगे । यह कुछ नई बात नहीं है, सदैव से अच्छे २ लोग अपने प्रियतमों को अपना कर्त्तव्यकार्य सौंपते ही आये है । देखिये ! सन्ध्या समय भगवान् भास्कर जगदन्धकारनाशन कार्य्य अग्निदेव को सोंपकर आप अस्ताचल को सिधारते है और सबेरे अग्निदेव सूर्य के भरोसे विश्राम करते हे । इन दोनों की परस्पर मैत्री और सहायता का कभी विश्लेष नहीं होने पाता ।

यह कौन नहीं जानता कि स्वामीजी और सद्विद्या का प्रचार और भारतवर्ष की मूर्खतान्धाकारानिवारण तन मन से अङ्गीकार था जिसको वे अपने अङ्ग २ और रोम २ समय प्रतिसमय प्रकाशित कर चुके हैं । अवस्था में उन विद्वानों को जो संकेतमात्र से प्राणिमात्र के भाव को बूझ सकते है उनको वैकुण्ठवासी स्वामीजी के मुखकमलनिःसृत आशयों के मूल पर उनके अभिलषित भाव का समुत्थान कठिन नहीं है । किन्तु जहा ऐसे अविरल विद्वान् विद्यमान हैं कि यदि इस बडे कार्य की पूर्ति के लिये वे नियुक्त किये जाये तो निस्सन्देह अपनी विद्यामयी धारा से सींच उस वृक्ष में फल लगा सकते है जिसको उक्त महात्मा प्रफुल्लित और हरा भरा छोड गया है । कुछ आश्चर्य नहीं है कि जिस कार्यसमर्पित मण्डली के सभाशिरोमणि यावदार्यकुलकमलप्रभाकर श्रीमहाराणा उदयपुराधीश है, वह कार्य अवश्य निर्विघ्न और उत्तमता के साथ उन्नतिशैल की चोटीतक पहुंचेगा

महद्राजसभा उदयपुर.

दोहा—नभ वेद ग्रह शशि (१९४०) दीप दिन, दयानन्द सहसत्व।
वय उनसठ वत्सर विच, भयो तन पञ्चत्व ॥ १ ॥

मनहरणछन्द.

जाके जो है घोर प्रपंच फिलासिन को अर्क सो समस्त आर्य्यमण्डल ते मान्यो मैं।
वेदके विरुद्धी बुद्धी सत्य के निरुद्धी सदा मन्द भद्र आदिन पै सिंह अनुमान्यो मैं।
ज्ञाता षटशास्त्रन को वेद को प्रणेता जेता आर्यविद्या अर्क गत अस्ताचल जान्यो मैं।
स्वामी दयानन्द जू के विष्णुपद प्राप्त होते पारिजात को सो आज पतन पर मान्यो मैं॥२॥

(यह वाक्य साक्षात् श्रीमान् महाराणा साहब विरचित है)

योग की अगार गिरधार दृढ आसन को शिक्षक महीपन को त्रिदिवस सिधाइगो।
कुटिल कुराहिन को वाम मत चाहिन को हाय पशुहायन को इष्ट दिन आइगो।
कहैं जयकरण चार वर्ण के विवरण को धर्म निज दयानन्द परम गति पाइगो।
तीन वेद शासन को सुमति प्रकाशन को सत्यभाषण वासको विलाइगो॥३॥

क्षीर नीर आरस समारसं मिलन निधि पूरन परीक्षा धार क्यों न भिन्न करतो।
कवि सेन विवेक बुधन संशय बिथा के बीच धार धन्य उत्तर हिये में सार परतो।
नरि शाक हिंसक न वाम चुम चुम चुमक में दयानन्द द्वन्द फन्द कबहू न परतो।
रहते घरे न मोती मंत्र वेदवारिधि के राजहंस मण्डल में न तिरतो॥४॥

(कविराज श्यामलदासजी)

सार सद् शास्त्रन को निगम अपार निस्य परलोक हू असार जग कारगयो।
पिशुनन की पाहा औ कुटिल कुराही द्रोही सचि को सदाही साहा नाक नई धारगयो।
कहै कृष्ण दयानन्द सुमति सुधामी नामी नाम वामी क्रूर कामीन को कालरूप टारि गयो।
हाय हित आर्यन की वाहि के प्रवाह बीच आज वेदवारिधि को सेतु सो बिखारि गयो॥५॥

संपादक, बनारस प्रेस कवि केदार शर्म्मा.

सोरठा—हाय ! हाय !! हा!!! काल, तोसे बस कछु ना चले।
बड विक्रम दसभाल, ताहू कहँ तुम भक्षिगो ॥ १ ॥

महाधनुर्धर वीर, अश्वकला महँ कोउ न भे।
जस अर्जुन वर वीर, ताहु कहँ तुम भक्षिगो ॥ २ ॥
करण द्रोण पुरु राज, भोज परीक्षित विक्रम।
रघुनृप पाण्डु दराज, ताहु कहँ तुम भक्षिगो ॥ ३ ॥
एस समय मझार, युगल वीर प्रकटत भये।
सरजग सर सालार, ताहु कहँ तुम भक्षिगो ॥ ४ ॥
दाया केर निधान, दायानन्द सरस्वती।
वक्ता वेद प्रधान, ताहु कहँ तुम भक्षिगो ॥ ५ ॥

दोहा—दयानन्द सरस्वती, गुरुकुल अवतंस।
अबही थोडी उम्र में, क्यों तन कियो विध्वंस ॥ १ ॥
के प्रतिमा पूजन हिते, सुरपुर होत विचार।
ता खण्डन करबे हिते, गये शक्र दरबार ॥ २ ॥
के नर पुर सब जीत के, सुरपुर जीतन हेत।
केंचुलि इव तनु त्यागि के, भागेउ कृपानिकेत ॥ ३ ॥
के कछु मन शंका हुई, वेद अर्थ के माँहि।
सो पूछन हित चलि गये, सत्वर ब्रह्मा पाँहि ॥ ४ ॥
दायानन्द सरस्वती, देशोन्नति हित आप।
कितो परिश्रम करिगये, कितो तुम्हारो ताप ॥ ५ ॥
अब तो पण्डित अस अहें हिं, लिखत अवस्था अंठ।
धर्माधर्म गुने नहिं, राय चाहत हैं मूंठ ॥ ६ ॥
तुम तो चन्दा करि किते, विद्यालय थिर कीन्ह।
सज्जनासुह महेन्द्र कहँ, सभाध्यक्ष करि दीन्ह ॥ ७ ॥
गुणग्राहक उपदेशवड, जस कीन्हेउ सन्मान।
खान पान इत्यादि ते, कोउ नृप नाहिं महान ॥ ८ ॥
स्वामी जब लों थित रहे, भारत भूमि मंझार।
सिंह सदृश गर्जत रहे, शंकित शंक अपार ॥
मूरत्ता मूल भंजन किये, जगतिका बहु नाम।
कितने मुसलमान भे नहीं, समुझ सार हो धाम ॥

सज्जन मन रंजन करत, भंजन मत पाखण्ड।
दिनदिन कीरत गाइहैं, भळजन भारतखण्ड ॥ ११ ॥

कवित्त—चारिहू दिशान नगरान महं जाय जाय, पण्डितन हेरि वाद करिके प्रचारे हैं।
पण्डित विवाद मांहि होगये परास्त जेते, तेते मन सोहैं करिसोहं न निहारे हैं।
नगरयौ अपार जस सारे नगरान मांहि, विजय वै जन्ती फहरात हिन्द भारे हैं
विद्या चौदह निधान वक्ता महान् वेद, स्वामी दयानन्द सम नाहिं होनवारे हैं।१।

देशोपकारक लाहोर.

जब कि श्रीमान् स्वामीजी महाराज की इस जहानफानी से रहलत फर्मा खबर वहशत असर मुवर्रिखे ३० अक्टूबर सन् ८३ बजरिये तार आर्य्यसमाज मुलतान में पहुंची, तो फौरन मातिमी नोटिस बगरज़ इज़हार रंज व अलम जारी कीगई। मुताबिक उसके एक बड़ा मजमा समाज के मकान में जमा हुआ जिसमें अलावा मेम्बरान समाज के बाशिन्दगान् शहर अहलेहिन्द व अहले इस्लाम बकसरत शामिल थे। उस वक्त सबसे पहिले एक दूकानदार ने बावजूद न होने मेम्बर समाज निहायत सोज व गुदाज से स्वामीजी महाराज के औसाफ हमीदा बयान करके निहायत रंज निस्बत वफ़ात उनके ज़ाहिर किया। बाद अज़ां लल्ला चन्दराम सेक्रेटरी व काशीप्रसाद वाइसप्रेसीडेंट वगैरह चन्द साहबान ने अपनी ऐसी पुरसोज़ तकरीरें सुनाई कि जिनसे तमाम हाज़रीन जलसा फूट २ कर रो उठे। और समाज निहायत आह व ज़ारी से बर्खास्त हुआ। इस तौर पर कई तारीखों में यह मातिम वहां होता रहा। और उस में हिन्दू व मुसलमान बराबर जमा होकर गमगीन होते रहे। बतौर नमूना यहां पर हम मुंशी वाजिदअली साहब सेक्रेटरी अंजुमन इस्लामिया का एक मज़मून जो उन्होंने लिखा हुआ सुनाया था, बजिंसही हवाले कलम करते हैं।

ऐ। आर्यावर्त। तेरी बदकिस्मती पर मुझे रोना आता है। ऐ! आर्यावर्त! तेरी यतीमी पर मेरा दिल खून होता है। ऐ! आर्यावर्त! तेरी बेकसी पर मुझे गैरत आती है। ऐ! आर्यावर्त! तेरी बेपरवाही पर मेरा दिल कुम्हलाया जाता है! कैसी जल्दी तेरे प्यार के सरचश्मे को बन्द कर दिया गया। ऐ खुदा! क्या तुझे मंजूर न था कि हमशीरख्वार परविरिश पाएं। ए खुदा! क्यों तुझे यह मंजूर न था कि हम इतनाही

और तबाही फन्दों से निकलें। ऐ खुदा! क्या तुझे यह मंजूर न था कि हम बेजा बेवजह बेजरूरत और बेसुद कयूद से रिहाई पावें। ऐ खुदा! क्या तुझे यह मंजूर न था कि हम उन वाहियात रासमियात के फन्दों से निजात पाएं। ऐ खुदा! क्या तुझे यह मंजूर न था कि हम आपस के निफ़ाक़ को दूर करें। ऐ खुदा! क्या तुझे यह मंजूर न था कि हम बनीनो इन्सान को अपना भाई समझकर उनसे मोहब्बत करना सीखें। ऐ खुदा! क्या तुझे यह मंजूर न था कि हम उलूम अंबिया की तहसील करें। ऐ खुदा! क्या तुझे यह मंजूर न था कि हम सच्चे धर्म्म को फिर सीखें। ऐ खुदा! क्या तुझे यह मंजूर न था कि हम अपना खोया हुआ नाम फिर हासिल करें। ऐ खुदा! क्या तुझे यह मंजूर न था कि हम उस पाकधर्म को सीखकर तेरी उन आला नामाअ की कैफ़ियत उठाएं जो तूने अपने बन्दों के वास्ते मखसूस की है? नहीं२ यह सब कुछ तेरी मर्ज़ी के मुताबिक़ और तेरी मंशा के मुआफ़िक़ हो रहा था। फिर क्यों तूने हम को इकलख्त इस तरह बेसरो सामान कर दिया यानी हमारे सच्चे हामी और हादी श्रीस्वामी दयानन्दसरस्वतीजी महाराज को जो हमें यह सब कुछ सिखाते थे ३० ता० अक्टूबर सन् ८३ ईस्वी के ६ बजे शाम को बुला लिया। दिवाली की रात गो मसनूई चिरागों से रोशन थी लेकिन हक़ीक़ी आफ़ताब आलमताब गरूब हुआ। हम बिल्कुल नादान थे, वह हमें उठाता था। हम कमताक़्ती से उठ नहीं सकते थे वह हमें उठाता था। हम बेमायगी इल्म से बात नहीं कर सकते थे वह हमें बोलना सिखाता था। हम एक दलदल अज़ीम में फंसे हुये थे, वह हमें उसमें से निकालता था और खुश्क ज़मीन पर लाता था। हम रसूमात की बेड़ियां पैरों में और तास्सुब की हथकड़ियां हाथों में दिये हुए थे, वह हमको उनसे निजात देता था। हम अपने भाइयों से हिक़ारत करते थे, वह हमको रिफ़ाक़त सिखाता था। हम अपनी आंखों पर पर्दे और दिलों पर मोहरें रखते थे, वह उनको उठाता था। हम ब़ईहमां कुछ अपने तई समझे हुये थे, वह हमें बताता कि धर्म के बाहर ज़ाहिरी जहान फ़िज़ूल है। हम उस ग़लत इम्तियाज़ को सवाब जानते थे, उसने उसको ऐब साबित करादिया। हमने अपना नंग व नामूस गंवा दिया था, वह हमें फिर दिलाना चाहता था। ऐ खुदा। हम तुझसे बहुत दूर हो गये थे, वह हमको तुझसे मिलाना चाहता था। लेकिन ऐ खुदा! तूही जाने तेरे दिल में क्या आई कि तूने उसको हमसे इतनी जल्द जुदा कर दिया!!! तेरी बातें तूही जाने। अब भी रहम कर।

कवि रामदास छबीलदास वर्म्मा.
बी. ए. एल. एल. बी., बी. सी. एल. एम. आर. ए. एस.
वैरिस्टर एट. लॉ. कृत संस्कृत कविता।

(स्थान—कैंब्रिज देश यूरुप)

अहो नितान्तं हृदयं विदूयते निशम्य लोकान्तरमुन्नताशयम् ।
सम्मास्थितं वेदविदामनुत्तमं श्रीमद्दयानन्दसरस्वतीं कविम् ॥ १ ॥

वेद के जानने वालों में श्रेष्ठ, उन्नताशय, मेधावी श्रीमद्दयानन्द सरस्वती का लोकान्तरगमन सुनकर हमारा हृदय खेद से अत्यन्त खिन्न होता है ॥ १ ॥

दीपपंक्तिचितभूतले सति व्योम्नि तारकगणैस्समुज्ज्वले ।
शोकजालतिमिराकुले तु सत्युत्ससर्ज स शरीरबन्धनम् ॥ २ ॥

दिवाली की रात को दीपावली से पृथिवीतल के प्रज्वलित होने पर और तारागणों से आकाश के प्रकाशित होने पर शोकरूप अन्धकार के व्याप्त होने पर अपने शरीर को त्याग दिया ॥ २ ॥

निःशेषपीताखिलशास्त्रसारः पूतान्तरात्मा निगमाग्निजालैः ।
ज्ञानोत्तमैकाञ्जनलिप्तनेत्रो ब्रह्मैकनिध्यानविशुद्धचेताः ॥ ३ ॥

सम्पूर्ण शास्त्रों के सार को निःशेषरूप से पान करनेवाले, वैदिक तपरूप अग्नि से अपने आत्मा को पवित्र करने वाले, केवल ज्ञानरूप अञ्जन से अपने शुद्धिरूप नेत्रों को प्रकाशित करनेवाले एक ब्रह्म के ध्यान से अपने चित्त को शुद्ध करनेवाले ॥ ३ ॥

स्वकीयदेशोन्नतिमात्रलग्नः स्वप्नेऽपि न प्राप्तनिजार्थबुद्धिः ।
त्यक्त्वा समस्तं तु कथन्नु कार्यं गन्तुं द्युलोकं स मनश्चकार ॥ ४ ॥

अपने देश की उन्नति में एकमात्र तत्पर और स्वप्न में भी स्वार्थबुद्धि को अपने मन में स्थान न देनेवाले महात्मा ने अपने समस्त उपयोगी कर्मों को छोडकर क्यों स्वर्ग में जाने की इच्छा की ? ॥ ४ ॥

स्वं विहाय मुहुरुच्छ्रितं पदं वारिदः श्रयति वाहिनीतटम् ।
केवलं परहिते कृतश्रमा लाघवं न गणयन्ति सज्जनाः ॥ ११ ॥

जिस प्रकार मेघ परोपकार के लिये अपने उच्चपद को त्यागकर निम्नस्थली का आश्रय लेता है, इसी प्रकार परहित के लिये श्रम करनेवाले सज्जन अपने अपमान कुछ नहीं गिनते ॥ ११ ॥

यः पाखण्डमतैकखण्डनरतो वैदाख्यशस्त्रैः शुभैः,
शास्त्राणां बलवद्बलेन सततं संसेव्यमानो युधि ।
सत्पक्षः परिपच्छलेन विजयस्तम्भान्समारोपय,
दिक्ष्वन्यः पुरुषो हि तेन सदृशो लभ्येत कुत्राधुना ॥ १२ ॥

जो धर्मरूप संग्राम में शास्त्रों की बलवती सेना से सेव्यमान हुआ वेदरूप शस्त्रों से पाखण्डमतों का खण्डन करता था और सत्पक्ष और सभाओं के मिष से दिशाओं में विजयस्तम्भों को आरोपण करता था अब उसके समान कहां कौन पुरुष मिल सकता है ! ॥ १२ ॥

एक एव खलु पद्मिनीपतिरेक एव दिवि शीतदीधितिः ।
एक एव च स वेदविद्भुवि द्वित्वमत्र न कदा श्रुतं मया ॥ १३ ॥

आकाश में सूर्य एक ही है और एक ही चन्द्रमा भी है, पृथ्वी में एक ही वह वेदवित् था, इस में द्वित्व मैंने कभी नहीं सुना ॥ १३ ॥

स्यात्पुनस्तरणिरक्षिगोचरो दृश्यते नभसि चन्द्रमाः पुनः ।
यात एष तु सकृत्सदग्रणीर्वोभवीति विषयो न नेत्रयोः ॥ १४ ॥

सूर्य अस्त होकर फिर हमारे नयनगोचर होगा, चन्द्रमा भी छिपकर आकाश में पुनः दीखेगा, परन्तु यह सत्पुरुषों में अग्रणी पुरुष एकवार गया हुआ हमारे नेत्रों का विषय न होगा ॥ १४ ॥

इन्द्रियार्थोद्भवं ज्ञानं सर्वथा न प्रमात्मकम् ।
तच्च्युतस्समहात्मातः स्मृतावेव निधीयताम् ॥ १५ ॥

इन्द्रिय और अर्थों से उत्पन्न हुआ ज्ञान सर्वथा निश्चयात्मक नहीं होता, इसलिये उससे वह महात्मा पृथक् होगया, अब उसको स्मृति में ही रखना चाहिये ॥ १५ ॥

को नाम श्रीदयानन्दात्साधीयान् दृश्यते जनः ।
उज्जीवितार्षविद्या येनास्माभिर्निरपेक्षिता ॥ १८ ॥

श्रीमद्दयानन्द से बढकर और कौन साधुपुरुष दीखता है जिसने हमसे उपेक्षा कीहुई आर्षविद्या को मिला दिया ॥ १८ ॥

कः पद्मिनीनां वद तिग्मदीधितिः,
धर्मः परः कः कवि वाचि कः स्थितः ।

का कण्ठभूषा न यमाद्बिभेति कः,

स्वामी दयानन्दसरस्वती यमी ॥ २० ॥

प्र० बताओ पद्मिनियों का सूर्य क्या है ? (उ० "स्वामी") प्र० श्रेष्ठ धर्म्म क्या है ? (उ० "दया") प्र० कवियों की वाणी में क्या रहता है ? (उ० "आनन्द") प्र० कण्ठ का आभूषण क्या है ? (उ० "सरस्वती") प्र० यमराज से कौन नहीं डरता ? (उ० "यमी" इन पांचो प्रश्नों का क्रमशः उत्तर श्लोक के चतुर्थपाद में यह आगया है कि "स्वामी दयानन्द सरस्वती यमी" ॥ २० ॥

श्रीयुत दयानन्दसरस्वतीस्वामिनं प्रति श्रीयुतरमायाः प्रथमं पत्रम्.

श्रीमदखण्डज्ञानविज्ञानभास्वरप्रभासितरोदसीषु श्रीदयानन्दसरस्वतीस्वामिपादप्रान्तेषु सानेकप्रणतिसमुदाचारोचितसम्मानपुरःसरं निवेदनम् । आर्य्यपाद! अधुनैव श्रीमत्पादानां सानुग्रहानुकम्पासूचकं पत्रमवाप्य दुःसहशोकादितापपरिशुष्कमपिमदीयं हृदयं सुधासिक्तमिव शान्तिमलब्ध ॥

क्वायं श्रीमत्पदानांदेवदुर्लभोऽनुग्रहः ? क्वचेयं महत्पादरजः कणिकोपमाया अप्यनर्हा वराकी ? क्वचास्यां तत्र भवदनुग्रहप्राप्तेराशाऽपि ? । इदम् परमस्मिन्नाकिञ्चित्करे जने दयां कुर्वतां जयति महतामनुपममौदार्यमेव ।

साम्यं हि सर्वत्र सतान्दयाया नीचोच्चताया गणना न त ।

किन्नाम छायां प्रति संहरन्ति पादाश्रिते नीचतमेपि शालाः ॥

अद्य प्रायस्त्रिचतुर्वत्सराणि यावदन्तरार्यावर्त्ते समागताया मम निरन्तरं शृण्वन्त्याः श्रीमत्पदानां ज्ञानगौरवमतीव सौत्सुक्यमासीन्मनस्तत्रभत्पाददर्शनाय । परमेतावन्तं कालं न जाने तत्र भवत्पादाश्चतुर्थाश्रमपरिग्रहा अतो वालिशाधियं स्त्रियं मां दर्शनदानप्रसादेनानुग्रहीष्यन्ति वा न वेति संशयदोलारूढमनाः कथमपि निजग्राह हृदयौत्सुक्यवेगम् । अद्य भवत्पादानां पत्रमन्तर्दधे मम संशयान्धताम् ॥

महत्पादैरनुयुक्तो ममोदन्तोन्तराभिलापश्च यथा जनप्रवादमहमद्यावधि कुमारी । यावज्जीवं कौमार्यमेवावलम्ब्यमिति ममाभिलषितम् । भविष्यति काले प्रबलविधिनियोगावशात्किं भविष्यतीति न वेद्मि ॥

सनातनभारतवर्षभूषणानि रत्नानि गार्गाद्या आजन्मब्रह्मचारिण्यो ब्रह्मवादिन्यश्च यथा स्वमातिदेशोन्नातें साधयन्ति स्म तदुपममहत्तमकर्मनामग्रहणमपि मादृशबालिशमतो बालिकामात्राया न शोभन इत्येतत् स्फुटमेव । मास्तु तत् परं नानादेशपर्यटनेन श्रीमत्पाद-सदृशप्रगाढ प्रेक्षावन्महद्दर्शनैश्च ज्ञानलवमर्जयितुमीहे ॥

प्रायो-वत्सरद्वितयं यावद्बङ्गदेशे रमणीयतरब्रह्मपुत्रपुलिनबहुवृहत्तराशिखरि वनविभाप-विष्टिते आसामप्रदेशे च प्राकृतिकसौन्दर्य्याकृष्टदृष्टिः ससहोदराऽहमुवास । अधुना श्रीमत्पा देप्वावेदयन्त्या । विदीर्यते हृदयं मम सोदर्यो भ्राता आनन्मसहचरोऽद्य सार्धमासद्वितयमती-याय लोकान्तरितः । तदीयदु सहशोकाकुलहृदया सम्प्रतिकंचित्कालं निभृते स्थाने वस्तुमीहे तथा कृते स्वान्तं स्थिरीभविष्यतीत्याशासे ॥

अत्रान्तरे मासात् सार्धमासाद्वा परे तत्र भवत्पाददर्शनेन जन्म कृतार्थी करिष्यामि किमधिकेन श्रीमत्पादेषु तदत्रैवाद्य विरम्यते इति शिवम् ॥

अषाढशुक्ल १भृगुवासरे श्रीमच्चरणरेणोः
१८०२ मितेशाके । रमाया ।

श्रीयुत दयानन्दसरस्वती स्वामी के प्रति श्रीयुतरमा का पहिला पत्र ।

श्रीमान् जिन्हों ने द्युलोक और पृथिवीमें अखण्ड ज्ञान और विज्ञान का सूर्य प्र-काशित किया उन श्री श्री दयानन्दसरस्वती स्वामी के पादप्रान्तों में अनेक प्रणाम के साथ और सम्यक् उदाचार (सम्बोधन करने के सम्यक् आचार) और उचित सन्मान के साथ निवेदन है ॥

हे आर्यपाद ! अभी श्रीमत्पादों के अनुग्रहयुक्त अनुकम्पासूचक पत्र को पाकर दुःसह शोक आदि तापों से दग्ध हुआ भी मेरा हृदय अमृत से सींचे गये के समान शांति को प्राप्त हुआ ॥

श्रीमत्पादों का देवदुर्लभ अनुग्रह कहा और महान् पुरुषों के पादरज की कणिका की उपमा के भी अयोग्य यह बराकी (बेचारी) कहां ? और इस दासी में आप श्री-

कृश्चियन नाम आदि संप्रदायों के विषयमें जैसी आपकी मति वैसी मेरी भी है ॥

जैसे ईश्वर एक है वैसे सब मनुष्यों का मत भी एक होना चाहिये और वह मत यही होसकता है कि जिसमें एक ईश्वर की उपासना और उसकी आज्ञा पालन का विधान हो, जो सर्व उपकारक हो, जो सनातन वेदविद्या से प्रति पादित; आप्त विद्वानों से सेवित, प्रत्यक्ष आदि प्रमाणों से सिद्ध सृष्टिक्रम के अविरुद्ध (अनुकूल) हो, जो अन्याय और पक्षपात रहित धर्म्मों से युक्त आत्मा की प्रीति करने वाला सर्व मतों से अविरुद्ध सत्य सत्य भाषण आदि लक्षणों से उज्जवल, सबको सुखों का देनेवाला और सब मनुष्यों से सेवन करने के योग्य हो ॥

मेरा निश्चय है कि इससे भिन्न जो धर्म्म जिनमें ईश्वर का जन्म मृतकों को जिवाना, कुष्ठादि रोगों का निवारण करना, पर्वतों का उठाना, चन्द्र का खण्ड करना आदि चरित्र हैं, उनका प्रचार छलो क्षुद्राशय अविद्वान् स्वार्थसाधनतत्पर मनुष्यों ने किया है ॥

परमात्मा से मेरी प्रार्थना है कि कब आपकी कृपा से मनुष्य यत्न करेंगे और इन (पाखण्डमतों) का नाश होगा और परम्परागत आर्यों से सेवित एक सत्यधर्म्म सर्व मनुष्यों में निश्चित होगा ॥

जब श्रीमानों का पत्र आया तब मेरा निवास पाञ्चाल देश के लवपुर में था। यहां भी आर्य्यसमाजस्थ बहुत विद्वान् श्रीमानों का पत्र देख अति आनन्दित हुए। मैं एक स्थान पर सदा नहीं रहता हूं अतः पूर्वोक्त द्वारा पत्र प्रेषण अच्छा होगा। यद्यपि मुझे अवकाश नहीं तथापि जिन्होंने सत्यधर्म्म के वर्द्धन में शरीर, आत्मा, मन को लगाया हुआ है सब के प्रिय करने में जिनकी एक निष्ठा है जो सत्य धर्म्म की उन्नति से सब मनुष्यों को प्रिय कर रहे हैं उन आप जैसे दृढ़ोत्साही श्रीमानों के लिये अवश्य मुझे समय रखना चाहिये अतः यह निश्चय हुआ कि परोपकार के अर्थ आप मेरे साथ पत्र-व्यवहार करें और मैं आप के साथ।

वर बुद्धिमानों के सन्मुख अति विस्तारपूर्वक लेखकी आवश्यक्ता नहीं ॥

विदित रहे कि श्रीमन्महाराज विक्रम के १९३९ संवत्सर वैशाख कृष्णपक्ष की पञ्चमी आदित्यावार को यह पत्र लिखा गया ॥

(२१ अप्रेल १८७८ ई०) दयानन्द सरस्वती.

आर्यसमाज के सभासदों के प्रति थियासोफीकल सोसाइटी के सेक्रेटरी का पत्र॥

सेवामें— सरदारान आर्यसमाज—

सभ्यजनो! मै आपको विनय के साथ सूचना देता हूं कि ब्रह्मान्वेषिणीसभा के अधिवेशन में जो कि न्यूयार्क म २२ मई १८७८ ई० को सभापति ने ईवल्टर साहब उपसभापति के प्रस्ताव और एच्. पी. व्लेवस्टकी के पत्रव्यवहार की पुष्टि से सब ने एक मत होकर यह निर्धारण किया कि यह सभा आर्यसमाज के उस प्रस्ताव को कि उसके साथ मिलजावे और उस सभा का नाम ब्रह्मान्वेषिणीसभा आर्य्यसमाज आर्यावर्त होजावे, स्वीकार करती है और यह भी निर्धारित हुआ कि ब्रह्मान्वेषिणीसभा अपनी शाखाओं के लिये (जो अमेरिका, यूरोप और अन्य उपनिवेशों में है) स्वामी दयानन्द सरस्वती पण्डित को आर्यसमाज का आचार्य संस्थापक (बानी) और सरदार मानती है आपकी सम्मति और आज्ञाओं का जो कि आप कृपा करके दें मै प्रतीक्षक (मुन्तजिर) हूं।

न्यूयार्क २२ मई १८७८ ई० ह० अगस्टस् गस्टम् रिकाडिङ्ग सेक्रेटरी.

श्रीयुत प्रतिष्ठिताचार्य्य श्री स्वामिन् भगवन्नभिवादये।

पत्र आपका आया देखके चित्त को अति प्रसन्नता हुई। इस मेरी जीविका लगजाने का निर्णय चौधरी जालिमसिंह भी जानते हे। और ठाकुर कुंवर जवाहरसिंहजी को अब अग्निहोत्र सन्ध्या आदि बताया है सो करने लगे और मनुस्मृति का उपदेश सबको यहां सुनाता हूं। यही मेरा मुख्य अभिप्राय है कि मैंने अबतक यहां आकर विरुद्ध काम कोई भी नहीं किया और आपसे भी संबंध क्यों न रहना चाहिये। दूसरी जगह जैसी जीविका होसक्ती है उससे जीविका भी कुछ कम आपके संबंध में नहीं हे। ठीक २ मै कहता हूं कि आपका चित्त मुझ से भले ही विगड गया हो परन्तु मेरा चित्त आपकी ओर से बिलकुल नहीं हटा था जो ऐसा होता तो मै आपको पत्र नहीं लिखता मै तो चले आने परभी यही समझताथा कि आपसे मैं सर्वथा विरुद्ध नहीं हूं जो कदाचित् जीविका दूसरी जगह करलेता और करलूं तो भी मै आपसे सम्बन्ध बनाए रहना ही चाहता हूं। इस कारण आपके निकट से आकर कोई विरुद्धाचरण नहीं किया और इस विषय में जालिमसिंह आदि कई पुरुषों की सम्मति भी ऐसी ही रही कि स्वामीजी से सम्बन्ध नहीं

टूटना चाहिये मैं केवल जीविका ही नहीं चाहता आपके सम्बन्ध में और भी बहुत बातें अच्छी देखता हूं। अब मेरा खास मनोरथ यह है कि आपके सम्बन्ध में रहकर आगे पीछे कुछ भी प्रतिकूल नहीं वर्त्तूंगा आपसे कोई बात विश्वास के योग्य है इसमें इस समय लिखने के सिवाय और दूसरा दृढ प्रमाण क्या देसकता हूं किसी मनुष्य की एक आध प्रतिज्ञा मिथ्या किसी कारण से होजाय और बहुतसी प्रतिज्ञा ठीक हों तो प्रतिज्ञा पर ही विश्वास करना होता है जब आप अपने सम्बन्ध में रखकर फिर चार छः महीना वर्त्ताव देखेंगे तो प्रत्यक्ष से निश्चय होजावेगा। एक मनुष्य का स्वभाव सदा एकसा नहीं बना रहता देश काल वस्तु भेद से बदल भी जाता है। और जैसी बुद्धि मनुष्य की प्रथम हो और बीच में किसी कारण से बदल कर फिर पूर्वावस्था को स्वीकार करे तो फिर उसमें दृढता होजाती है फिर चलायमान नहीं होता जिस समय पर बीच में मेरी बुद्धि में भ्रम पैदा हो गये थे जब जरूर ही आप के बहुतेरे कथनों को विरुद्ध जानने लगा था सो आपसे भी कहदिया करता था कि मेरी बुद्धि इन २ विषयों में विरुद्ध है सो मैं जब आपके समीप से यहां आया तब अपनी इच्छा से और मेरे अभिप्रय को सुन जान के चौधरी जालिमसिंहजी तथा भाई धर्मदत्तजी आदि सज्जनों के इस कथन से कि एकान्त में बैठ के नवीन पुराणादि ग्रन्थों की वार्तो को तथा शास्त्रों को स्वामीजी के कथन से मिलाकर निश्चय करो पीछे जैसी मन्शा हो वैसा आचरण करना। इसमें छः महीने से विचार ही करता रहा अब मेरे चित्त में यही निश्चय हुआ कि आपका उपदेश बहुत सत्य है आप मेरे भीतर कुछ होता था वैसा आप से कहदिया करता था सोई अब भी जानिये जो मेरा चित्त आपकी ओर ठीक न होता तो मैं अब भी नहीं लिखता। इस बात को आप भी जानते हैं कि चतुर्भुज आपके विरुद्ध सम्बन्ध से कितनी जीविका कर लेता है जो विरुद्ध किया चाहता तो चतुर्भुज से विद्या में कम नहीं था और आपके विरुद्ध पक्ष में मेरे सहायकारी भी बहुत थे यहां भी मनुस्मृति से भिन्न कोई कथा पुराण मैंने नहीं बांची। एकान्त में सत्यासत्य निश्चय के लिये भागवत आदि का विचार तो अवश्य किया फिर आप क्यों कहते हैं कि जीविका ही करना तेरा प्रयोजन है जीविका अब भी मेरे लिये बहुत है इसी कारण चित्त अब मेरा स्थिर है मेरा चित्त नहीं लगता इस का अभिप्राय यह है कि आपकी और मेरी प्रीति अधिक बढ़ी और आप मुझ से अप्रसन्न रहे तो चित्त अच्छा नहीं रहता था अब जो आप प्रसन्न रहे तो मेरा चित्त यहां वा अन्यत्र सर्वत्र स्थिर है। मैं अभी हाल यह नहीं कहता कि अभी मेरी जी-

विका लगादें किन्तु जो आप के पास पण्डित मौजूद हैं और अधिक पण्डित रखने की कुछ आवश्यक्ता न हो तो दो चार महीने में वा जब मेरे लिये कुछ काम समझें तब आज्ञा देवें आज्ञा देते ही शीघ्र उपस्थित होऊंगा। इस पत्र में मैंने अपने हृदय का सब आशय खोल दिया है अब मुझको आशा है कि इस पत्र का उत्तर शीघ्र और अवश्य देंगे।

(इत्यलंवृद्धि मतमेषु) शमस्तूभयत्र

रामानन्द ब्रह्मचारी को नमस्ते

तुम्हारा लेख अच्छा है — आपसे कृपाकांक्षी

ति० भाद्रकृष्ण १२ बुधवार. — भीमसेन शर्म्मा.

ओ३म्

नकल मानपत्र की जो श्रीमान् महाराणा सज्जनसिंहजी वर्म्मा उदयपुराधीश ने स्वामीजी को अर्पण किया॥

स्वस्तिश्री सर्वोपकारक कारुणिक परमहंस परिव्राजकाचार्य्यवर्य श्री ९ श्रीमद्यानन्द सरस्वती यतिवर्येषु इतः महाराणा सज्जनसिंहस्य नतिततयः समुल्लसन्तु उदन्तस्तु —आप का अठे सात मास का निवास सूं चित्त अत्यन्त आनन्द में रह्यो क्योंकि आपकी शिक्षा की प्रकार श्रेष्ठ और उन्नतिदायक है और आपका संयोग सूं केही न्याय धर्मादि शारीरिक कार्यों में निसन्देह लाभ प्राप्त हो बाकी म्हां का सब जना सहित हुलासा हुई कारण कि शिक्षा और उपदेश वा श्रेष्ठ पुरुषां का दृढ़ होवे है जो स्वकीय आचरण भी प्रतिकूल नहीं राखे सो यो आप में यथार्थ मिल्यो। अब म्हे आप का वियोग को संयोग तो नहीं चावां परन्तु आपका शरीर अनेक मनुष्यां के उपकारक है जिससे अवरोध करणो अनुचित है तथापि पुनरागमनसूं आप भी म्हाका चित्त ने शिघ्र अनुमोदित करेगा, इत्यलम्।

फाल्गुन कृष्ण ९ भौमे स० १९३९ वि० — हस्ताक्षर महाराणा सज्जनसिंहस्य.

नकल ज्ञानपत्र जो श्रीमान् राज्याधिराज नरसिंहजी वर्मा शाहपुराधीशने स्वामीजी को अर्पण किया.

स्वस्ति श्री सर्वोपकारक कारुणिक परमहंस श्रीपरिव्राजकाचार्य श्रीमद्दयानन्द सरस्वतीजी महाराज के चरणारविन्दों में महाराजाधिराज शाहपुरेश की वारम्वार नमस्तेऽस्तु।

अपरंच यहां आप का विराजना सार्द्धद्वयमास पर्य्यन्त हुआ तथापि आप के सत्य धर्मोपदेश के श्रवण से मेरी आत्मा तृप्त न हुई। आशा थी कि आप ग्रीष्मान्त अत्र स्थित होते, परन्तु योधपुराधीशों की ओर से दर्शनों की और वेदोक्त धर्म उपदेश ग्रहण की, पुनः सत्याचरण असत्य का त्याग और आप के मुखारविन्द से श्रवण करने की अभिलाषा देख के आपने वहां पधारना स्वीकार किया और भवच्छरीर भी करोडों मनुष्यों के उपकारार्थ प्रगट हुआ है, यह समझ के मेरी भी सम्मति यही हुई कि आपका पधारना ही उत्तम है। यही समझ के यहां विराजने की प्रार्थना नहीं की, आशा है कि कृत्यकृत्य करने के निमित्त पुनरागमन करेंगे, इत्यलम्॥

ज्येष्ठ कृष्ण ४ चतुर्थी सं० १९४० वि० हस्ताक्षर नाहरसिंहस्य.

वसीयतनामा परमहंसपरिव्राजकाचार्य्य श्रीयुत स्वामी दयानन्दसरस्वती लिखित।

❀ स्वीकारपत्र. ❀

मैं स्वामी दयानन्दसरस्वती निम्नलिखित नियमों के अनुसार तेईस (२३) सज्जन आर्य्यपुरुषों की सभा को वस्त्र, पुस्तक, धन और यन्त्रालय आदि अपने सर्वस्व का अधिकार देता हूं और उसको परोपकार सुकार्य में लगाने के लिये अध्यक्ष बना कर यह स्वीकारपत्र लिखे देता हूं कि समय पर काम आवे।

इस सभा का नाम परोपकारिणीसभा है और निम्नलिखित तेईस (२३) महाशय इसके सभासद् हैं:—

(१) श्रीमन्महाराजाधिराज मदिमहेन्द्र यावदार्य्यकुलकमलदिवाकर महाराणाजी श्री १०८ सज्जनसिंह वर्मा जी. सी. एस्. आई. उदयपुराधीश राज मेवाड़ सभापति.

(२) लाला मूलराज साहब एम. ए. एक्स्ट्रा असिस्टेण्ट कमिश्नर प्रधान आर्य्यसमाज लाहोर   उपसभापति.
(३) श्रीयुत कविराज श्यामलदासजी उदयपुर राज मेवाड   मन्त्री १
(४) लाला रामशरणदास रईस व उपप्रधान आर्य्यसमाज मेरठ   मन्त्री २
(५) पंड्या मोहनलाल विष्णुलालजी शर्मा उदयपुर जन्मस्थान मथुरा   उपमन्त्री.
(६) श्रीमन्महाराजाधिराज श्री नाहरसिंहजी वर्मा शाहपुराधीश   सभासद्.
(७) श्रीमत् राव तख्तसिंहजी बेदले राज मेवाड   ,,
(८) श्रीमत् राजराणा श्रीफतहसिंहजी वर्मा देलवाडा   ,,
(९) श्रीमत् रावत श्रीअर्जुनसिंहजी वर्मा आसींद   ,,
(१०) श्रीमत् महाराज श्रीगजसिंहजी वर्मा उदयपुर   ,,
(११) श्रीमत् राव बहादुरसिंहजी वर्मा मसूदा जिला अजमेर   ,,
(१२) रायबहादुर पं० सुन्दरलाल सुप्रिण्टेण्डेण्ट वर्कशाप अलीगढ आगरा   ,,
(१३) राजा जयकृष्णदासजी सी. एस्. आई. डिप्टीकलेक्टर बिजनौर मुरादाबाद   ,,
(१४) साहू० दुर्गाप्रसाद कोषाध्यक्ष आर्य्यसमाज फर्रुखाबाद   ,,
(१५) साहू० जगन्नाथप्रसाद फर्रुखाबाद   ,,
(१६) सेठ निर्भयराम प्रधान आर्य्यसमाज फर्रुखाबाद बिसाऊ राजपूताना   ,,
(१७) लाला कालीचरण रामचरण मन्त्री आर्य्यसमाज फर्रुखाबाद   ,,
(१८) बाबू छेदीलाल गुमाश्ते कमसरियट छावनी मुरार (ग्वालियर)   ,,
(१९) लाला साईंदास मन्त्री आर्य्यसमाज लाहोर   ,,
(२०) बाबू माधवदास मन्त्री आर्य्यसमाज दानापुर   ,,
(२१) रायबहादुर राजमान राजेश्वरी पं० गोपाळराव हरिदेशमुख मेम्बर कौन्सिलर गवर्नर बम्बई व प्रधान आर्य्यसमाज बम्बई–पूना   ,,
(२२) रावबहादुर महादेव गोविन्द रानडे जज पूना   ,,
(२३) पंडित श्यामजीकृष्ण वर्मा प्रोफेसर संस्कृत यूनिवर्सिटी आक्सफोर्ड लण्डन बम्बई ,,

स्विकारपत्र के नियम ।

(१) उक्त सभा जैसे कि मेरी जीवितावस्था में मेरे समस्त पदार्थों की रक्षा करके निम्नलिखित परोपकार के कामों में लगाने का अधिकार रखती है वैसे ही मेरे पीछे अर्थात् मरनेके पश्चात् भी लगाया करे।

(१) वेद और वेदांग आदि शास्त्रों के प्रकार अर्थात् उनकी व्याख्या करने कराने, पढ़ने, पढ़ाने सुनने, सुनाने, छापने छपवाने आदिमें।

(२) वेदोक्त धर्म के उपदेश और शिक्षा अर्थात् उपदेशकमण्डली नियत करके देश देशान्तर और द्वीप दीपांतर में भेजकर सत्य के ग्रहण और असत्य के त्याग आदि में।

(३) आर्यावर्त्त के अनाथ और दीन जनों की शिक्षा और पालन में खर्च करें और करावें।

(२) जैसे मेरी उपस्थिति में यह सभा सब प्रबन्ध करती है वैसे हि मेरे पीछे तीसरे या छटे महिने किसी सभासद् को वैदिक यन्त्रालय का हिसाब किताब समझने और पड़ताल्ने के लिये भेजा करे और वह समासद् वहां जाकर कुल आमदानी और खर्च की जांच पड़ताल किया करे और उसके नीचे अपने हस्ताक्षर करे और इस पड़ताल की एक २ प्रति प्रत्येक सभासद् के पास भेजे और यदि यन्त्रालय के प्रबन्ध में कुछ त्रुटि देखे तो उसके सुधार के लिये अपनी सम्मति लिखकर प्रत्येक सभासद् के पास भेज देवे और प्रत्येक सभासद् को उचित है कि अपनी २ सम्मति सभापति के पास लिख भेजे और सभापति सबकी सम्माति से यथोचित प्रबन्ध करे, इस कार्य में कोई सभासद् आलस्य या अनुचित व्यवहार न करे।

(३) इस सभा को उचित है कि जैसा यह परम धर्म और परमार्थ का काम है वैसा ही उसको उत्साह, पुरुषार्थ, गम्भीरता और उदारता से करे।

(४) प्रागुक्त तेईस आर्य सज्जनों की सभा मेरे पिछे सब प्रकार मेरी स्थानापन्न समझी जावे अर्थात् जो अधिकार मुझे अपने सर्वस्व का है वही अधिकार सभा को है और होगा। यदि उक्त सभासदों में से कोई सभासद् स्वार्थ में पड़कर इन नियमों के विरुद्ध काम करे या कोई अन्य हस्तक्षेप करे तो वह सर्वथा झूटा समझा जाय।

(५) जैसे इस सभा को वर्त्तमान समय में मेरी और मेरे सब पदार्थों की यथाशक्ति रक्षा और उन्नति करने का भी अधिकार है वैसे ही मेरे मृतक शरीर के संस्कार का भी अधिकार है। अर्थात् जब मेरा शरीर छूटे तो न उसको गाड़े न जल में बहावें, न जन्गलमें फेंके, सिर्फ चन्दन की चिता बनवावें और जो यह सम्भव न हो तो दो मन चन्दन, चार मन घी, पांच सेर कपूर, अढाई मन अगरतगर और दस मन काष्ट लेकर वेद के अनुसार जैसा कि संस्कारविधिपुस्तक में लिखा है वेदि बनाकर वेदमन्त्रों से जो उसमें

लिखे है भस्म करें। इसके सिवाय और कुछ वेद के विरुद्ध न करें; और जो उस समय इस सभा के कोई सभासद् उपस्थित न हों तो जो: कोई उस उमय उपस्थित हो वही यह काम करे और जितना धन इसमें लगे उतना सभा से लेलेवे और सभा उसको देदेवे।

(६) अपने जीवन में मै और मेरे पीछे यह सभा इस बात का अधिकार रखती है कि जिस सभासद् को चाहे पृथक् करके किसी और योग्य सामाजिक आर्यपुरुष को उसका स्थानापन्न नियत करदे। परन्तु कोई सभासद् सभा से तबतक पृथक् न किया जायगा, जबतक उसके काम में कोई अनुचित चेष्टा न पाई जाय।

(७) मेरे सदृश यह सभा सदा स्वीकारपत्र की व्याख्या या उसके नियमो का पालन या किसी सभासद् के पृथक् करने और उसके स्थान में, अन्य सभासद् को नियत करने या मेरे आपत्काल के निवारण करने के उपाय और यत्न में वह उद्योग करे जो सब सभासदों की सम्मति से निश्चय और निर्णय हो या होवें और यदि सभासदों की सम्मति में विरोध रहे तो बहुसम्मति के अनुसार काम करें और सभापति की सम्मति को सदा द्विगुण समझें।

(८) किसी दशा में भी यह सभा तीन से अधिक सभासदों को जबतक अपराध के सिद्ध होने पर भी पृथक् न कर सकेगी जबतक कि उनकी जगह में और सभासदों को नियत न करले।

(९) यदि किसी सभासद् का देहान्त होजाय या वेदोक्त धर्म छोड़कर उक्त नियमों के विरुद्ध चलने लगे तो सभापति को उचित है कि सब सभासदो की सम्मति से उसको पृथक् करके उसकी जगह में किसी और योग्य वेदोक्त धर्मयुक्त आर्यपुरुष को नियत करें, परन्तु उस समय तक साधारण कामों के अतिरिक्त कोई नया काम न छेड़ा जाय।

(१०) इस सभा को अधिकार है कि सब प्रकार का प्रबन्ध करे और नये उपाय सोचे। परन्तु यदि सभा को अपने परामर्श और विचार पर पूरा २ निश्चय और विश्वास न हो तो समय का निर्धारण करके लेख द्वारा सम्पूर्ण आर्य समाजो से सम्मति ले और बहुपक्षानुसार उचित प्रबन्ध करे।

(११) प्रबन्ध का घ ा बढ़ाना या स्वीकार या अस्वीकार करना या किसी सभासद् को पृथक् वा नियत क ना या आमदनी व खर्च की जांच पडताल करना या अन्य हानि लाभ सम्बन्धी विषयों को सभापति वर्ष भर में वा छः महीने में छपवा कर चिट्ठी के द्वारा सब सभासदों में प्रचारित करे।

(१२) यदि इस स्वीका पत्र के विषय में कोई झगड़ा उठे तो उसको राजगृह में व लेजाना चाहिये, किन्तु जहांतक होसकें यह सभा अपने आप उसका निर्णय करे। यदि आपस में किसी प्रकार निर्णय न होसके तो फिर न्यायालय से निर्णय होना चाहिये।

(१३) यदि मैं अपने जीते जी किसी योग्य आर्यपुरुष को पारितोषिक देना चाहूं और उसकी लिखत पढ़त कराकर रजिस्टरी कराडुं तो सभा को चाहिये कि उसको मानें और दे।

(१४) मुझे और मेरे पीछे सभा को सदा अधिकार है और रहेगा कि उक्त नियमों को देश के किसी विशेष लाभ और परोपकार के लिये न्यूनाधिक करें।

हस्ताक्षर—दयानन्दसरस्वती।

पुत्र जन्मोत्सव के अवसर पर महाराणा साहेब ने आठसौ रुपये स्वामीजी की प्रेरणा से अनाथालय फ़ीरोज़पुर को भेजे थे। विदा करते समय महाराणा साहेब ने दो हजार रुपये स्वामीजी की भेट करना चाहे। परन्तु उन्होंने स्वीकार नहीं किया जब महाराणा साहब ने आग्रह किया और यह कहा कि हम संकल्प कर चुके हैं, इसे रख नहीं सकते, तब स्वामीजी इसके लिये दानपत्र सोचने लगे, निदान इस रुपये को परोपकारिणीसभा को देदिया। इस आवसर पर महाराणा साहेब ने स्वामीजी से अपनी यह अभिलाषा प्रगट की कि यदि आप षड्दर्शनो का भाष्य (अनुवाद) छपवावें तो इसके खर्च के लिये बीस हजार रुपया मुझसे मंगवालीजियेगा। अस्तु, महाराना सज्जनसिंहजी ने स्वामीजी को अपनी रियासत से बड़ी प्रतिष्ठा और आदर के साथ विदा किया, स्वामीजी के पश्चात् यहां आर्यसमाज भी स्थापित होगया, जिसके कई प्रतिष्ठित और प्रभावशाली पुरुष सभासद् हुये।

ओ३म्

गुरुकुल विद्यालय (मुंबाई प्रान्त) ना ब्रह्मचारीओनी छेल्ली यात्रा प्रसंगेनु सन्ध्योपासना कर्म

આર્યપ્રકાશ:

મહર્ષિ-અંક.

પુસ્તક ૯ મુ.] વડોદરા, રવિવાર ૧૦ નવેમ્બર ૧૯૧૨ [અંક ૩૧ મો ૧

મહર્ષિ પરમપદોત્સવ.

(શ્રીમદ્દયાનંદાબ્દ ૩૦–વિક્રમાર્ક ૧૯૬૯)

ભારત માતાના પનોતા પુત્ર, આધુનિક ધાર્મિક જગતના અદ્વિતીય નેતા, સૃષ્ટિભરના શ્રેષ્ઠ ૠષિ મુનીયોની પંકિતમાં ઉચ્ચ સ્થાને મુકાવા યોગ્ય મહર્ષિ, ત્યાગ અને વૈરાગ્ય વૃતિનું આદર્શ દ્રષ્ટાન્ત, આર્યાવર્તના અસ્તકાળ (કળીયુગ) ના અપૂર્વ યોગી, ને અખંડ નૈષ્ઠિક બાળબ્રહ્મચારી વેદ વિદ્યાનો પ્રકાશિત સુર્ય, અસાધારણ સત્યાગ્રહ અને હૃદયભેદક વકતૃત્વતાંનો અદ્ભુત નમૂનો, ઉંચા પ્રકારની દયા અને અનુપમ આનંદની અનેરી મૂર્તિ, તે કર્તવ્યનિષ્ઠ પરદુઃખભંજન, મહાત્મા, સ્વામી શ્રી ૧૦૮ દયાનંદ સરસ્વતીના પરમ પદ પામ્યાને આજે ઓગણત્રીશ વર્ષ વ્યતીત થઇ ૩૦ મું બેઠું. આવા મહાત્માની જયંતિ ઉઝવવી, એવા મહા પુરૂષના ગુણાનુવાદ ગાવા, એજ હેમના આપણાપરના ઉપકારોનું સ્મરણ કહેવાય; અને એવા મહર્ષિના ઉદ્દેશોનો પ્રચાર કરી હેમણે આરંભેલાં સત્કાર્યોનું પાલન પોષણ તથા પૂર્તિ કરવી, એ હેમના આપણા પ્રતિના ૠણનું નિવારણ કહેવાય; ઉકત ૠણના નિવારણ માટે આપણે શું શું અને કેટલું કર્યું છે ? તેના હીસાબ અને નફા તોટાની તપાસ આપણે આજે નવીન વર્ષના આરંભમા નહિ કરીયે તો કયારે કરીશુ ? આજનો દિવસ તે હિંદુસમાજનું મંગળ પર્વ છે. રાવણરાક્ષસને હરાવી રામે ભૂભાર ઉતાર્યો, અને ભારતમાં ધર્મ રાજ્યનું સ્થાપન કર્યું, એવીજ રીતે

પરદુઃખભંજન વિક્રમ મહારાજે શુદ્ર લોકોના ત્રાસથી પ્રજાને છોડાવી પ્રીતિનું પાલન કર્યું તેથી તે મહાપુરૂષોના સ્મરણ નિમિત્તે ભારત વર્ષની હિંદુ પ્રજામાં દીવાળીનો ઉત્સવ અને સંવત મનાય છે. આર્ય બંધુઓને માટે, દીવાલીનો એ ઉત્સવ ગૌરવદર્શક એટલા માટે ગણાય છે કે, મર્યાદા પુરૂષોત્તમ રામચંદ્ર મહારાજ અને પરદુઃખ ભંજન વિક્રમાદિત્ય નરેશની જયંતિ ઉપરાંત એજ દિવસે પાખંડ મત ખંડન મહર્ષિ સ્વામી દયાનંદની મોક્ષ તીથિ આવે છે! જે નવિન વર્ષના આરંભમાં એવું સુચવે છે કે, "અધર્મનો નાશ કરી સત્ય ધર્મનો પ્રચાર કરવા તત્પર થાઓ, અને "પરદુઃખ ભંજન બનો!" મહા પુરૂષોની જયંતિઓ તેમના પવિત્ર જીવનના મનન, સમાલોચના તથા અનુકરણ માટે સરજાયલી તેને બદલે આજે ઉક્ત ઉત્સવો કેવળ સારૂં સારૂં ખાવા તથા પહેરવા ઓઢવામાંજ પતાવી દેવામાં આવે છે. સદ્‌ભાગ્ય દેશનું છે કે, કેળવણી તથા આર્ય સમાજના પ્રચારને લીધે ઉત્સવો ઉજવવાની પૃથામાં દિવસે દિવસે કંઇક સુધારો થતો જાય છે, અને તદનુસાર ઉક્ત ઉત્સવો શું પ્રયોજનથી ઉજવવામાં આવે છે એનો લોકો વિચાર કરતાં શીખ્યા છે, આર્ય સમાજે વરસો થયાં એ પદ્ધતિ શરૂ કરી છે અને તે મહર્ષિની મોક્ષ તીથિને દિવસે, તેમના પવિત્ર જીવન પર વિચાર તથા ચર્ચા કરવા હર હમેશ તૈયાર રહે છે: ઉત્સવોના દિવસમાં જીવન કથા શ્રવણ ઉપરાંત, પ્રજાને ઉંચા પ્રકારનું વાચન મળે, એ પૃથા પણ કેટલાક સમયથી આ પ્રદેશમાં શરૂ થઇ છે, અને તદનુસાર કેટલાક પત્રો પોતાના દિવાળીના અંકો કાઢે છે; ઉતર હિંદનાં એક બે આર્યસામાજીક પત્રો ઉક્ત દિવસમાં પોતાનો ખાસ ઋષિ અંક કાઢતાં હતાં. એ બધી પરિસ્થિતિનો વિચાર કરતાં આર્ય પ્રકાશનો પણ તેવો અંક કાઢવાની અમને સ્હેજજ ઇચ્છા થઇ. ઉક્ત વિચાર અમને ઘણો મોડો ઉદ્‌ભવ્યો કે જેટલા સમયમાં આવું એક કામ પાર પાડવું લગભગ અસંભવિત જેવું લાગતું હતું; તથાપિ દ્રઢ સંકલ્પથી ઉક્ત કાર્યનો આરંભ કરતાં, લેખકોની કૃપા દ્રષ્ટિથી આ અંક ચાલુ સ્વરૂપમાં અમે વાચકોની સમક્ષ રજુ કરવા શકિતમાન થયા છીએ; સમયની ન્યુનતાને લીધે તથા પ્રેસ બહારગામ હોવાની અગવડતાથી પ્રત્યેક લેખોનાં પ્રુફો ત્હેના માનવંતા લેખકોને મોકલી શકાયાં નથી, તેમ અમારાથી પણ તે સર્વાંશે જોઇ શકાયા નથી એથી કોઈ સ્થળે દ્રષ્ટિદોષથી ભૂલો રહી ગઇ હોય તો તે વાચકો સુંધારીને વાંચવાની કૃપા કરશે. સમયાભાવને લીધે જેમ ઉપરની બાબતો માટે અમારે ક્ષમા માગવી પડે છે તેવીજ રીતે હજુ વધારે સારાં ચિત્રો મ્હોટા પ્રમાણમાં અમે મૂકી શક્યા નથી એટલુંજ નહિ પરંતુ અમારી ધારણા પ્રમાણેના અન્ય ઘણા વિદ્વાન લેખકોના લેખો અમે પ્રાપ્ત કરી શકયા નથી. શ્રીમાન મહાત્મા મુન્શીરામજી, શ્રીમાન પ્રો. રામદેવજી બી. એ., શ્રીમાન લાલા હંસરાજજી બી. એ. પ્રીન્સીપાલ ડી. એ. વી. કોલેજ, શ્રીમાન પં. મદન મોહન માલવીયા, શ્રીમાન પં. તુલસીરામજી સ્વામી સામવેદ ભાષ્યકાર, શ્રીમાન પં. ગંગાપ્રસાદજી એમ. એ. ડેપ્યુટી કલેક્ટર, શ્રીમાન પ્રો. આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ એમ. એ. એલ. એલ. બી., શ્રીમાન રમણભાઈ બી. એ. એલ. એલ. બી. શ્રીમાન રા. બા. હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા, શ્રીમાન સાક્ષરશ્રી તનઃસુખરામભાઈ બી. એ., શ્રીમાન નન્દનાથ કેદારનાથ દીક્ષિત પ્રીન્સીપાલ મેલ્ટ્રેનીંગ કોલેજ અને શ્રીમાન દેરાસરીજી બી. એ. બેરીસ્ટર એટ્‌લો વિગેરે વિદ્વાનોએ એક તરફ પોતાની સં-

પૂર્ણ સહાનુભૂતિ દર્શાવી સમય ન્યુન હોવાને લીધે લખી શકવા પોતાની અશકિત જણાવી હતી. તોપણ જે લેખો અમે પ્રાપ્ત કરી શકાયા છીએ તેમાંના કેટલાક લેખકો કંઇ જેવી તેવી યોગ્યતા વાળા નથી એથી અમારી સંપૂર્ણ ખાત્રી છે કે ઉકત અંકથી વાચકોને અવસ્ય સંતોષ મળશે. પોતાના અનેક વ્યવસાયોને બાજુએ મૂકીને ટુંક સમય હોવા છતાં પણ, તે વિદ્વાન લેખકોએ પોતાના લેખો અમને વખતસર મોકલી આપ્યા છે, તે સર્વનો અમે અંતઃકરણપૂર્વક **આભાર** માનીએ છીએ; અને આર્શીએ છીએ કે, એવીજ ઉદાર અને પ્રેમાળ દૃષ્ટિથી તેઓ અમોને હરહમેશ પોતાના લેખોદ્વારા અવશ્ય મદદ કરતા રહેશે. ઉત્સવોના દિવસમાં કે મહર્ષિની મોક્ષ તિથિ નિમિત્ત આવો અંક કાઢવાનું મુખ્ય પ્રયોજન જેમ સારૂં વાંચન પુરૂં પાડવું એવો છે, તેવીજ રીતે આ અંકનું બીજું કારણ એ પણ છે કે એથી સામાજિક સિદ્ધાન્તો તેની સંસ્થાઓ તથા તેના સ્થાપક આદિ સંબંધમાં, અન્ય મતાવલંબી વિદ્વાનોનો શું અભિપ્રાય તથા તેમના તરફની શું સુચનાઓ છે તે આપણને જાણવાનું મળે અને ઉકત ઉદાર વિચાર વાળા વિદ્વાનોને પણ એ નિમિત્ત તથા એ દ્વારા ઉકત વિષયો પર વિચાર તથા અવલોકન કરવાનું પ્રાપ્ત થાય, આમ કરતાં અમે પ્રત્યેક લેખકોના પ્રામાણિક મતભેદો પર અમારા તરફની કંઇ પણ ટીપ્પણી ન કરતાં ઉકત લેખો એમને એમ પ્રકટ કરવાનુંજ ઉચિત ધાર્યું છે. તે તરફ અમારા સુજ્ઞ વાચકોનું ધ્યાન ખેંચવાની અમે રજા લઇએ છીએ લેખકોનો આભાર માનતી વખતે સહયોગી માસિક મનોરંજન પત્રના અધિપતિ રા. મિત્રનો આભાર માન્યા વિના અમે રહી શકતા નથી કે જેની કૃપાથી અમે મહર્ષિ અંક માટેનાં ચિત્રોના બ્લોક વખતસર મેળવવા અમે શક્તિમાન થયા હતા. રા. રા. મિત્રની મારફત મ. મગનલાલ વિદ્યાર્થી તથા શ્રીમાન્ માસ્તર આત્મારામજીએ પોતાના અમુલ્ય સમયનો ભોગ આપીને અંગ્રેજી તથા હિંદી પ્રુફો જોવામાં અમને જે ઉપયોગી મદદ આપી હતી તે માટે તેમના પણ અમે આભારી છીએ. અત્રે અમે એક વાત જણાવવી ઉચિત ધારીએ છીએ કે, કેટલાક લેખકોના લેખ ધાર્યા કરતાં વધુ લાંબા અને વધારે પ્રમાણમાં આવેલા હોવાથી અંકનું કદ અમારે લગભગ બમણું કરવું પડયુ છે અને છતાં પણ કેટલાક લેખો અમે ઉકત અંકમાં લઇ શકયા નથી, તે માટે અમે ઉક્ત લેખકોની ક્ષમા માગીએ છીએ. અનુકુળતાએ તે લેખો પ્રકાશના હવે પછીના અંકમાં અમે પ્રકટ કરશું.

મહર્ષી–અંક.

મહર્ષિના જીવન સંબંધિ કેટલીક અપ્રકટ વાતો પ્રસિદ્ધિમાં આવે અને એમના સંબંધમાં અન્ય પુરૂષોના શુ અભિપ્રાય છે ? તેનું ગુર્જર પ્રજાને જ્ઞાન થાય એ હેતુથી આ વર્ષે આ અંકમાં સ્વામી દયાનંદના જીવનચરિત્ર સંબંધિ લેખોજ મંગાવવાનું ઉચિત ધાર્યું હતું. અને અમારા ધારવા પ્રમણે હાલ તુરત ઉક્ત સંગ્રહ સ્વામીજીના જીવન તથા ઉદ્દેશો કે તેમની પ્રવૃતિઓ સંબંધમાં કંઇક પ્રકાશ પાડવા માટે અનેક રીતે ઉપયોગી થઇ પડશે; મહર્ષિના જીવનની ટુંક નોંધ આરંભના અંગ્રેજી લેખમાં લેવાઇ ગઇ છે, તેમજ એ સંબંધમાં હિંદી તેમજ ગુજરાતી લેખોમા પણ કેટલુંક વિવેચન કરવામાં આવ્યુ છે એથી, તેમજ સ્થળ તથા સમયના અભાવથી, એવો એક વ્યવસ્થિત લેખ ગુજરાતી વાચકો માટે લખવાની અમારી અભિલાષાને

અમારે દર્શાવવી પડે છે; કારણ કે અમને એ પણ લાગ્યા વિના રહેતું નથી કે, ગાગરને સાગરમાં ભરવો, અને એક દૈવીજીવનને એક સાધારણ આત્માએ આલેખવું એ કંઇ જેવું તેવું કામ નથી. એથી અત્રે તો અમે એ સંબંધમાં બે ત્રણ બાબતોજ જણાવી સંતોષ માનશું: સ્વામીજીના સંબંધમાં દેશી તથા વિદેશી તેમજ હિંદુધર્મ તથા વિધર્મીઓના શું અભિપ્રાય હતા તેનો એક સંગ્રહ અંગ્રેજી તથા હિંદી ભાષાઓમાં અમે પ્રકટ કર્યો છે, તેજ હેમની મહત્તાની સિદ્ધિ તથા હેમના ઉદ્દેશોની તથા ઉપદેશોની ઉદારતા તથા ઉત્કૃષ્ટતા માટે બસ છે. પ્રોફેસર મેકસમુલર, મીસ્ટર રેફ્રીક પાયીપ, મીસીસ બીસેન્ટ, મી. હ્યુમ, મી. હેરીસન તથા મી. નેવીન્સનના અભિપ્રાયો તો હજુ અમે પ્રકટ કરી શક્યા નથી. અલીગઢ કોલેજના સ્થાપક સર સૈયદ અહમદ જેવા વિદ્વાન અને પ્રતિષ્ઠિત મુસલમાન જેમના મૃત્યુ પર શોક કરતાં સ્વામીજીને સંસ્કૃતના "ધુરંધર પંડિત, વેદોના મહાન વિદ્વાન અને સત્પુરૂષ લેખે છે. વધુમાં તેઓ જણાવે છે કે તેઓ એવા વિદ્વાન તથા સત્પુરૂષ હતા કે સંપૂર્ણ ધર્મોના અનુયાયીઓ તરફથી તેઓ પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરવાને યોગ્ય હતા. તે એવા પુરૂષ હતા કે જેમના સમાન હમણાં ભારત વર્ષમાં કોઇ પુરૂષ મળી શકે એમ નથી. મૂર્તિ પૂજન સંબંધિ વિરોધ હવે ઘણે અંશે મંદ પડતો જાય છે એ આર્ય સમાજની પ્રગતિ તથા મહર્ષિના પરિશ્રમની સફળતાનાં ચિન્હ છે. નિયોગના સંબંધમાં કેટલાક તરફથી સ્વામીજી પ્રતિ કટાક્ષ કરવામાં આવે છે તેમાં ઘણાઓ તો હેતુપૂર્વક હેમની નિંદા કરવાજ માંડે છે. જ્યારે કેટલાકોની એ વિષયમાં ગેરસમજુતી થએલી છે. સ્વામીજીના સ્વમંતવ્યામંતવ્યનો જેઓ ધ્યાનપૂર્વક અભ્યાસ કરે તેને એ સ્પષ્ટ માલુમ પડશે કે સ્વામીજીએ નિયોગની પ્રથા પૂર્વે હતી એ જણાવવાનો તથા આપદ્ ધર્મ તરીકેજ હેનો અમુક પરિસ્થિતિ વચ્ચેજ ઉપયોગ કરવાનો ઉપદેશ કર્યો છે એ કંઇ સર્વ સાધારણને લીધે સરજાયલી નથી તેમ તે સર્વ સાધારણથી થઇ શકે એમ પણ નથી. એ સંબંધમાં વધુ વિવેચન કદાચ કોઇ અન્ય પ્રસંગે કરશું. હાલ તો અંતમાં એટલુંજ નિવેદન કરી વિરમીશું કે હિંદમાં એક સ્વામીના દશ લક્ષ આર્યબંધુઓ અને અનેક ઉત્તમ ધાર્મિક સંસ્થાઓ પ્રચલિત છે એજ હેમના ઉદ્દેશની નિઃસ્વાર્થતા, ઉચ્ચતા, અને સર્વ વ્યાપકતાનો નમુનો છે. અમે આશા પૂર્વક કહીએ છીએ કે એક સમય એવો આવશે કે જ્યારે પૃથ્વિના ચારે ખુણામાં મહર્ષિનું નામ પ્રેમપૂર્વક સંભારાશે અને હેમના ઉદ્દેશનું પાલન કરવા જનસમુદ હિનપ્રતિદિન ઉત્સાહિત થશે.

અસ્તુ.

સ્વામી દયાનન્દ સરસ્વતી અને ગુજરાત.

મગનલાલ હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા એમ. એ.

ગુજરાતના મધ્ય સમયનો ધાર્મિક ઇતિહાસ વિચિત્ર છે. ચોમાસાના કુંવાડીઆની પેઠે તે વખતે પંથો જન્મ પામ્યા જે કોઇ ભવિષ્યની સારી આશાઓ બતાવી સ્વર્ગનાં સુખનાં ખોટા ખરાં શમણાં દેખાડી શકયા, તેઓ 'ગુરૂ' થવા પામ્યા. કેવળ અંધશ્રધ્ધાનો અમલ હતો. ધર્મને નામે ઢોંગ, સ્વતંત્રતાને નામે સ્વચ્છંદ, ભક્તિને નામે ભ્રષ્ટવેડો અને પુણ્યને નામે પાપઃ આ તે વખતનાં ધર્મ–લક્ષણ હતાં. લોકોમાં એક જાતની ધાર્મિક ઘેલછા જણાતી હતી અને કોઈ પણ આચાર્યને શિષ્યોની ખોટ પડતી નહોતી તોપણ બધાજ પંથો આવી જાતની અધોગતિને પામ્યા હતા અગર બધાજ ગુરૂઓ " ધરડા બળદને ધાલી નાથ " જેવા હતા એમ ભાગ્યેજ કહી શકાય. તે અંધારા યુગમાં પણ કેટલાક દેખતા હતા. કવચિત્ વિદ્વાન ને સાચા ગુરૂ જણાતા હતા તેમ વખતે બુદ્ધિશાળી ને સ્વતંત્ર વિચાર કરી શકે તેવા શિષ્યો પણ હતા. કબીર ને નરસિંહમહેતા જેવા સુધા ને સાચા ભકતો મળી આવતા, તેમ સામળ, પ્રેમાનંદ ને અખા જેવા સુધારક કવિઓ સુધરેલી જીંદગીનાં સુખી ચિત્રો દોરી અગર ટીકારૂપી ચાબખા મારી લોકોને ઠેકાણે લાવવા મથતા હતા. પરંતુ કેળવણીને અભાવે આવા સુધારકો જન સમાજ ઉપર કશી સામાન્ય અસર કરી શકયા નહીં. કબીર ને નરસિંહને વખાણનાર અહીં તહીં મળી આવતા હતા, પણ તેમના કરતાં તેમને વગોવનારની સંખ્યા મોટી હતી. પ્રેમાનંદ, સામળ ને અખાની કવિતા રસિકો વાંચતા ખરા, પણ તે માત્ર કવિતા તરીકે–" મનરંજન " કરવા પૂરતી. રસિકોનાં મન બરોબર છાપ ગ્રહણ કરી શકે તેવી રીતની સ્થિતિએ પહોંચ્યાં નહોતાં—તેમનાં હૃદય કેળવાયાં નહોતાં, એટલે કવિઓનાં સુધારાનાં ચિત્રો અગર તેમનાં વાક્બાણ કશી અસર કરી શકયાં નહીં, અને ગુજરાતની સામાજીક સ્થિતિ થોડો સમય દયાજનકજ રહેવા પામી.

આવા અરસામાં અંગ્રેજી રાજ્યની સ્થાપના હિંદુસ્તાનમાં (તેમ ગુજરાતમાં) થઇ તેણે અંગ્રેજી કેળવણી દાખલ કરી, જેને પ્રતાપે કાંઇક જાગૃતિ થવા પામી. જ્યાં ત્યાં ધાર્મિક ને સંસાર સુધારાની વાતો ચાલી. અંધશ્રદ્ધા બાજુએ મૂકી લોકો વિચાર કરતા ને કારણો શોધતા થયા. નવી જીજ્ઞાસા, નવી પૃચ્છકવૃત્તિ, નવી તર્ક વિદ્યા, નવી ન્યાયશક્તિ ઉપયોગમાં લેવાવા લાગી. ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર, રામ મોહનરાય, કરસનદાસ મુળજી, માધવદાસ રૂઘનાથદાસ, દુર્ગારામ મહેતાજી જેવા નીડર સુધારાવાળા પેદા થયા, જેમણે ધર્મ અને સંસાર સુધારવા ઘણા મહાભારત પ્રયત્નો કર્યા; પણ કોણ જાણે કેમ આ વ્યકિતઓને જોઇએ તેટલી ફતેહ મળી નહીં. સુધારાનો એક સાધારણ નિયમ એ છે કે તેનો પાયો ધર્મ ઉપર રચાયેલો હોવો જોઇએ. કેટલાક વીરલા વિદ્વાનો હોય છે કે જેઓ સંસાર સુધારાને ધર્મથી વિભક્ત જોઈ શકે–આચરી શકે. જેઓ બુદ્ધિ પુરઃસર વિચાર કરી શકે છે, અને તેથી જીવનમાં તેમને

ધર્મના ફરમાનની જરૂર રહેતી નથી. ફરજ એજ તેમનો ધર્મ હોય છે. પરંતુ સાધારણ મનુષ્યોને—લગભગ આખી સમષ્ટિને—રોજના વ્યવહારને માટે—રોજના આચાર વિચારને કર્તવ્ય માટે—ધર્મના શાસનની જરૂર છે. સઘળા લોકો સારૂં નરસું પારખી શકતા નથી—અધાજ કાંઇ નીતિવેત્તા હોતા નથી, અને આવાઓને જો ધર્મનાં ફરમાન આપવામાં ન આવે, નીતિ ને સુધારો ધાર્મિક રૂપમાં તેમની આગળ રજુ કરવામાં ન આવે તો તેઓ તેમના આચરણમાં લથડીઆં ખાય, અને ધર્મ વગરનો સુધારો નિષ્ફળ નીવડ્યા વિના રહેજ નહીં. આ કારણને લીધેજ સંસાર સુધારો બહુધા વિજયી થયો નથી; અને આજ કારણને લીધે હીંદુસ્તાનના બે મોટા સુધારકોએ પોતાના વિચારોને ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ તરીકે ફેલાવ્યા. રામ મોહનરાય ને દયાનંદ સરસ્વતિ એ બંનેએ ધર્મનેજ મુખ્ય ગણ્યો. અને અગર જો કે રામ મોહનરાય ચોકકસ કારણોને લીધે પોતાના યત્નમાં ફાવી શકયા નહીં, છતાં બંનેએ ધર્મની જરૂરીઆત સરખી રીતે સ્વીકારી.

દયાનંદ સરસ્વતિ સન ૧૮૨૪ માં ગુજરાતમાં જન્મ્યા હતા, અને સન ૧૮૪૫માં તેઓએ સંસાર ત્યાગ કરી યોગ શીખવાની અને જગતનો ઉધ્ધાર કરવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી. તેમના જીવનવૃતાંતની બાબતો જાણવા જેવી છે, અને આદર્શ સુધારકને કેવી રીતની લાયકાત મેળવવી જોઇએ તે તે ઉપરથી જાણી શકાય છે. પરંતુ તે બાબતો વિષે વધારે ઉલ્લેખ અહીં કરવાનો નથી. ફક્ત એક એક વાતનીજ નોંધ લેવી જોઇએ. દયાનંદ જો કે ગુજરાતમાંજ જન્મ્યા હતા, છતાં યોગનો અભ્યાસ કરવા તેમણે **ગુજરાત બહાર** પ્રયાણ કર્યું; અને જ્યારે તેમને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું અને આર્ય ધર્મની સુધારણાના નવા પેગંબર તરીકે પોતાનું કામ શરૂ કરવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો, ત્યારે પણ પોતાની સ્વદેશ ભૂમિ **ગુજરાત** પસંદ ન કરતાં ઉત્તર હીંદુસ્તાનને મુખ્યત્વે પંજાબજ તેમણે પોતાની પ્રવૃત્તિની ભૂમિકા તરીકે પસંદ કર્યું. આ એક નોંધ લેવા લાયક—ધડો શિખવા જોગ બીના છે. ખરૂં જોઇએ તો ગુજરાત તે વખતે ઘણી અધમ સ્થિતિમાં હતું—ને હાલ પણ છે, ને તેને જેટલી નવા પેગંબરની જરૂર છે તેટલી ભાગ્યેજ કોઇ બીજા દેશને હશે; પણ આ ધર્મ—ઘેલછા એજ તેના સુધારાની વચ્ચે આવનારી મુખ્ય બાબત છે. દયાનંદ જેવા મહાત્માને લાગ્યું કે "બાર પુરવીઆ ને તેર ચોકા" વાળા ગુજરાતમાં મારા શિક્ષણની કશી અસર જલદી થશે નહી. જ્યાં અસંખ્ય નાતો, પેટા નાતો ને તડો છે, જ્યાં મૂર્તિ—પૂજા સૌથી ભયંકર સ્થિતિએ પહોંચી છે, જ્યાં પુરાણ કે બૈરક શાસ્ત્ર એજ વેદ છે, ત્યાં ધર્મની નવી ભાવનાની ઝાંખી કરાવવાથી શો લાભ? ખરેખર ગુજરાતમાં જ્ઞાતિબંધન અધમ સ્થિતિએ પહોંચ્યું છે, અને અહીં સુધારાની વાતો કરવી એ મિથ્યા છે. જે ભૂમિમાં હિંદુ ને મુસલમાન સરખા જેવા ગણાતા આવ્યા છે, તે ગુરૂ નાનકના પંજાબમાંજ જોઇએ તેવું સંતોષકારક કામ થઇ શકે એ દેખીતું છે. શરૂઆતમાં જો જય ન મળે અને લથડી જવાય તો તે સંઘ કશી [illegible] કદીએ ન પહોંચે, માટે શુભ શરૂઆત થવી ઇષ્ટ છે. તેથીજ ગુજરાતને બદલે પંજાબથી દયાનંદની પ્રવૃત્તિ શરૂ થઇ.

અને શરૂ થતાંની સાથેજ આ પ્રવૃત્તિએ અસાધારણ યશ મેળવ્યો. ચોતરફથી આ નવા જ્ઞાનને વધાવી લેવામાં આવ્યું—હા નવા જ્ઞાનને; કેમકે આ કાંઇ નવો માર્ગ કે નવો પંથ નહોતો, તેમ નવી ફીલસુફી પણ નહોતી. ટુંકમાં આ ફકત હીંદુ ધર્મ તેના શુદ્ધ અવિકારી

રૂપમાં એક નવા સરકારી પેગંબરને હાથે નવો જન્મ પામ્યો હતો અને તે તેજ આર્યધર્મ હતો જરા તેના મુખ્ય સિદ્ધાંતો આપણે તપાસીએ સૌથી પહેલા તેણે એક ઇશ્વરમાન્યતા ફેલાવી, અને ધર્મ સંબંધી સઘળી બાબતોમાં કેવળ વેદનેજ સાચા ગણ્યા આનું પરિણામ સ્વાભાવિક રીતે એવું થાય, કે મુર્તિ-પૂજા એ ઢોંગ છે, અને દુષ્ટ જ્ઞાતિ બંધન એ તૂત છે સામાન્ય પણે બોલતા, જે જે ન્યાય, તર્ક ને બુધ્ધિની વિરૂધ્ધ સ્વાભાવિક રીતે લાગે, તે સૌ ધર્મ વિરૂધ્ધ ગણી શકાય-અને આ ધર્મનું મુખ્ય શાસન વેદ માંથી લેવાતું, એટલે પ્રચલિત માન નમાજ ન ચાન એમની મેળે લૂલા પાંગળા થઈ ગયા ને આર્ય સમાજ એ કેવળ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિની નદી પણ એક જબરજસ્ત સંસાર સુધારક સંસ્થા તરીકે કામ કરવા લાગી હજારો પતિતોની શુધ્ધિ કરી, અસંખ્ય અજ્ઞાન ને ખરા ધર્મનું ભાન આપી તેણે પ્રજાપણાની ભાવના નવેસર સજેજ કરી આ બાબ તેની નવી તેવી સેવા નથી પ્રજાપણું—રાષ્ટ્રીય ભાવનાનો આપણા દેશમાંથી લોપ થયો હતો, અને કુવામાંના દેડકાની માફક આપણા ગામને કે આપણા તડને દેશ કે દુનીઆ માનતા આપણે સંતોષ લેતા હતા આ અંધકારનો પડદો આર્ય સમાજે ખસેડી નાખ્યો ને એક ધર્મના વાવટા નીચે તેણે સઘળા હીંદુઓને એકત્ર કરવા પ્રયત્ન કર્યો એટલુંજ નહિ પણ પરધર્મીઓને પણ પાવન કરી તેમનો સત્કાર કર્યો પ્રજાપણાનું ભાન કરાવવું અને જ્ઞાતિ બંધનને તોડી પાડવું-એ બે તેની મોટામાં મોટી સેવાઓ છે, જેની યોગ્ય કદર દેશના ભલા ખાતર બુજવાની હાલ ખાસ જરૂર છે

આર્ય સમાજ જેવી બીજી સંસ્થા તે બ્રહ્મો સમાજ છે, પણ તે જોઇએ તેવી ફતેહ મેળવી શકી નથી બંને સમાજ લગભગ એકી વખતે જન્મી હતી । બંનેના સ્થાપક મહાન પુરૂષો હતા, બંનેના આશય ઉંચા હતા, ને બન્ને સુધારો, પ્રજાપણું ને ઐક્યના વિચારો ઉપર રચાઇ હતી છતાં બ્રહ્મો સમાજ આર્ય સમાજ જેટલો જય મેળવી શકી નથી કારણ શું? એટલુંજ કે તેણે ધર્મનો જોઇએ તેટલો સત્કાર કર્યો નહીં-પુનર્જન્મ ને કર્મ જેવા જરૂરના આર્ય સિદ્ધાંતોનો અનાદર કર્યો અત્યાર સુધી આર્ય ધર્મમાં જે જે સુધારકો થયા-જે જે તત્વવેત્તાઓ જન્મ્યા-તે સઘળાઓએ આ બંને જરૂરની વાતો કાયમ રાખી છે બુદ્ધ જેવા નવા ધર્મના સ્થાપકે પણ કર્મને પુનર્જન્મ ગ્રાહ્ય કર્યાં છે, છતાં બ્રહ્મોસમાજે તેમની અવગણના કરી તેમને પોતાની ધર્મ-પોથીમાંથી બાતલ કર્યાં પરિણામમાં તેને પોતાનેજ ભોગવવું પડ્યું-કર્મને પુનર્જન્મ શિવાય નીતિને માટે કશું શાસન રહેતું નથી-સારૂં નરસું, સદ્ગુણ દુર્ગુણ માણસની આંખે તુરત નાશ પામે છે બદલાની આશાની વાત બાજુએ મૂકીએ તો પણ જન્મ વખતના તફાવતો સમજી શકવા માટે એ થીઅરીની જરૂર છે આમ જે જરૂરનું હતું તે દૂર કરવામાં તેણે મોટી ભૂલ કરી અને પરિણામ એ આવ્યું કે બ્રહ્મો સમાજ એ ફક્ત ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરવાની સમાજ રહી. એથી વધારે કરી જાતની અસર તે બંગાળા બહાર કરી શકી નથી.

એથી ઉલટું આર્ય સમાજની પ્રવૃત્તિ પંજાબમાંજ અંત પામી નથી સંયુક્ત પ્રાંતો, સિંધ, રજપુતાના ને મધ્ય હીંદુસ્તાન-એ સૌ જગાએ તેનો અમલ પહોંચી ચૂક્યો છે, ને છેક દક્ષિણ આફ્રિકા તથા ગુજરાત ઉપર તેની અસર થઇ ચુકી છે હા, અગર જો કે

ગુજરાતે પોતાનાજ પુત્રે સ્થાપેલી આર્ય સમાજને જોઇએ તેટલો ઇનસાફ આપ્યો નથી તેમ તેના શિક્ષણનો સંતોષકારક સત્કાર કર્યો નથી. છતાં ગુજરાત છેક પથર જેવું રહ્યું નથી. મુંબાઇ ઇલાકામાં સૌથી પહેલી આર્ય સમાજ ગુજરાતનાજ રાજકોટમાં સ્થપાઇ હતી. વળી હમણાં હમણાં દરેક મોટા શહેરમાં સમાજ સ્થપાઇ છે. એટલુંજ નહીં પણ આર્ય સમાજની પરિષદો વખતો વખત ભરાય છે તેમાં હજારો માણસો ઉલટથી ભાગ લે છે; તે સમાજના વાજીંત્ર ૨૫ વર્તમાનપત્રો છુટથી વંચાય છે; ને સ્વામી નિત્યાનંદ આદિ પ્રવર્તકોનાં ભાષણો હર્ષભેર લોકો ને રાજાઓ સાંભળે છે. આ સઘળું સંતોષકારક છે. ને આપણે આશા રાખીશું કે દયાનંદ સરસ્વતિની જન્મભૂમિ ગુજરાત રાહ જોવાની નીતિ હવે જલદીથી છોડી દેશે, અને જે શિક્ષણથી દેશની ઉન્નતિ થવાનો સંભવ છે, સંસાર સુધારવાની આશા છે, પ્રજાપણું સતેજ થવાની શક્યતા છે અને નાતોનો ભયંકર કોટ તુટવાનું બને તેમ છે, તે શિક્ષણને હર્ષભેર વધાવી લેઇ જલદી પોતાનો ઉદ્ધાર થવા દેશે. તથાસ્તુ !

વખણાયલાં અને ઉપયોગી પુસ્તકો.

જ્ઞાનોત્તેજક કાવ્ય સંગ્રહ—૪૦ જાણીતાં સ્ત્રી અને પુરૂષ લેખકોનાં સાંસારિક, ધાર્મીક અને નૈતિક વિષય પર સરખી અને મધુર ભાષામાં લખાયલાં સર્વ ઉમરનાં, સર્વ ધર્મનાં, સર્વ સ્થીતીનાં મનુષ્યોને ઉપયોગી થઇ પડે તેવાં કાવ્યો, દરેકને આ પુસ્તક એક સાચા મિત્રરૂપ લાગે તેવું છે. વીસ ફોર્મ: કપડાનું બાઇંડીંગ. **કિંમત રૂ. ૧-૪-૦**

સંસારસુખ સાધન—આ પુસ્તક ઇનામ આપીને લખાવ્યું છે; તેમાં સરળ પણ અસરકારક અને મધુર ભાષામાં લખાયલા ૩૬ નીબંધ છે. પુસ્તક સર્વને ઉપયોગી થઇ પડે તેવું છે. વડોદરાનાં કેળવણીખાતાંએ ઇનામ તથા લાઇબ્રેરી માટે મંજુર કરેલું છે. વર્તમાનપત્રો અને વિદ્વાનોએ દરેકને તે વાંચવાની ભલામણ કરી છે. દશ ફોર્મ. **કિંમત ૦-૪-૦**

વિનોદ વાટિકા (ભાગ ૧-૨) દરેક પ્રકારનો ઇતિહાસીક અને સંસારિક વિચારો દર્શાવનારી અત્યુત્તમ ગણાયલી તાજી વાર્તાઓનો સંગ્રહ. બસો પાનાં લગભગ પાકું પુઠું. સોનેરી નામ કિં. રૂ. ૧-૮-૦

રંગરસાયણ વિદ્યા—ગમે તે રોગ વગર ખર્ચે મટે એવી નવીન પણ અકસીર અને સ્હેલી રીતીને લગતું આ પુસ્તક વૈદોના ૩૦-૪૦ વર્ષના અનુભવીએ લખ્યું છે. **કિંમત ૦-૪-૦**

પ્રાચીન તથા અર્વાચીન હિન્દ—કિંમત રૂ. ૦-૧-૬

આપણી ઉન્નતિ કોના હાથમાં છે ? કિંમત રૂ. ૦-૧-૬

☞ દરેક પુસ્તક મોકલવાનું ખર્ચ ગ્રાહકોને શીર છે.

એ ઉપરાંત શાળામાં ચાલતાં, જુદા જુદા ધંધાઓને લગતાં, તેમજ બીજાં કોઇ પણ જાતનાં ગુજરાતી, અંગ્રેજી, તેમજ મરાઠી પુસ્તકો અમારી મારફતે મંગાવવાથી પુસ્તકો તથા ફ્રીને, કિંમતમાં કસીને સંભાળપૂર્વક પેક કરીને વગર વીલંબે મોકલી આપવામાં આવશે.

ભારતી અને કંપની-મુંબઇ નં. ૪

સ્વામી શ્રી દયાનંદ સરસ્વતી

માટે

એક સનાતન ધર્માવલંબીનાં આભાર–વચનો.

કેટલાંએક માથે લીધેલાં કામો, માથે લીધા ન હોય પણ અણધાર્યાં આવી પડેલા કામો, નિત્યપ્રતિ નિર્મિત થઇ ગએલી ટેવો રૂપ કામો, લેખન-વાચનના અને સ્વાધ્યાયના કામો–એ સર્વને લીધે તથા ઉત્તરાવસ્થાને લઇને મનનો, મગજનો અને શરીરનો વેગ તે ઉપરાંતના કાર્યો માટે સ્વાભાવિક રીતે મંદ પડતો જતો હોવાને લીધે હવે અનિવાર્ય પ્રવૃત્તિજ થોડે ઘણે અંશે થઇ શકે છે, તથાપિ આ કાર્ય આગ્રહને અધીન થઇને એક મહા પવિત્ર કર્તવ્ય રૂપે સ્વીકારવામા આવ્યુ છે અને તદનુસાર તેનો યથાશક્તિ–યથામતિ ઉપક્રમ કરાય છે

' **મહા પવિત્ર કર્તવ્ય** ' એટના માટે કે સ્વામીશ્રીએ અખિલ ભારતવર્ષને પોતાનુ જીવન અર્પણ કર્યું હતુ એમા કોઇથી ના કહેવાય એમ નથી બીજા શબ્દોમા બોલીએ તો આખા દેશને સજીવન કરવાનો અને ઘોર નિદ્રામાંથી જાગ્રત કરવાનો એ મહાન્ પુરૂષે ડિંડિમ્ વગાડી આપણા સર્વ ઉપર મહદુપકાર કર્યો છે સ્વામી સમગ્ર દેશના એ રીતે તારક છતા મને તો નક્કી કરીને ' ગુજરાત ઉપર સ્વામીશ્રીએ કરેલા ઉપકાર ' એમ મર્યાદિત વિષય આપવામા આવ્યો છે, તેનુ કારણ હુ ચોક્કસ કહી શકતો નથી સ્વામીશ્રીએ તો મેઘની પેઠે પોતાના ઉપદેશની વૃષ્ટિ સર્વત્ર કરી છે, તેમા જેવી જેની ગ્રહણ શકિત અને ધારણ શક્તિ તે પ્રમાણે તે ગ્રહણ–ધારણ કરે છે ગાલિલી વગેરે પ્રાંતોના માછીઓ આગળ વ્યાખ્યાન કરતા પ્રભુખ્રિસ્તે તેની અનુપમ સાદી પણ હૃદયદ્રાવક શૈલીમા કહ્યુ કે, કેટલાએક બી ખેતરમા પડયા, કેટલા એક આસપાસની વાડમાં પડયા અને કેટલાએક પત્થર ઉપર પડયા, તે ઉપર વૃષ્ટિ થતા પત્થર ઉપર પડેલા બી તો ઉગ્યાજ નહિ, પણ તણાઇ ગયાં, જે વાડમા પડયા હતા, તે વરસાદના પાણીથી ઉગવા તો પામ્યા પણ વાડના રોપાથી ગુગળાઇ જતા તે વધવા પામ્યાં નહિ, પણ જે બી ખેતરની ખેડાએલી ચોખ્ખી જમીનમા પડયા હતા તે ઉગ્યા, ફુલ્યા અને ફળ્યા એ મંત્રોપદેશનુ રહસ્ય સ્પષ્ટ સમજાય એવુ છે, અને તે આપણી આર્યાવર્તની ભૂમિને લાગુ પાડવા જતા જણાશે કે સ્વામીશ્રીની વચન–ધારા બીજી ભૂમિ કરતા પંજાબની ભુમિએ એવા ઉત્સાહથી ઝીલી લીધી કે ત્યા કબીર વડના જેવા ફળવાન્ વૃક્ષો ઉગી નીકલ્યા છે અને તેની વડવાઇઓ ચોમેર ફેલાવા લાગી છે, તે ત્યા જઇ નજરે જોવાથી તેનો બરાબર ખ્યાલ આવી શકે એમ છે

એ મહાત્માનો જન્મ વિક્રમ સવત ૧૮૮૧ ઇ સ. ૧૮૨૪ મા કાઠિયાવાડમા આવેલા મોરબી સંસ્થાનના કોઇ એક ગામમા થયો હતો અને સવત ૧૯૩૯ ની દીવાળીને દિવસે તા ૩૦–૧૦–૮૩ એ બ્રહ્મીભુત થયા. આ દેશમાં 'થિઓસોફી'ના આગમન પછી મહાત્મા શબ્દ એટલો બધો પ્રચલિત થયો છે કે તેમાં ગાંભીર્ય, ગૌરવ અને આત્મભોગાદિનાં વિરલ લક્ષણો

એ નામ સાથે સર્વથા સર્વદા જોડાએલાં રહેતાં તે ઉપર સામાન્યતઃ કોઇનું ધ્યાન રહ્યું નહિ અને જેમ 'રાજશ્રી, રાજમાન રાજશ્રી, શેઠ સાહેબ, મિસ્તર, રાવ સાહેબ' વગેરે શબ્દો આજકાલ રૂઢિને લઇને વપરાય છે, તેવી દશા મહાત્મા શબ્દની પણ આજકાલ થવા લાગી છે માટે વાંચનારને સાવધ કરવા જણાવવાની આવશ્યકતા પ્રાપ્ત થાય છે કે સ્વામીશ્રીના પૂર્વે વિશેષણ રૂપે એ શબ્દ મુકયો છે, તે અંધપરંપરાને અધીન થઇને મૂકયો છે, એમ સમજવાનું નથી પણ તેના ઉપયોગથી જે ઉપર જણાવેલાં લક્ષણોનું સૂચન થાય છે, અને તે જાણવાથી વિવેકી સજ્જનને તે વ્યક્તિ પ્રતિ ઉંડા માનની લાગણી ઉદ્ભવે છે અથવા પ્રાચીન શૈલીમાં બોલીએ તો પૂજન–અર્ચનની ઉર્મી થઇ આવે છે, તે આ લેખના વિષય જે સ્વામી, તેમને અર્પવાની સર્વશઃ પાત્રતા સમજીને એ વિશેષણ મૂક્યું છે.

આ નમ્ર લેખક સ્વામીશ્રીના પૂર્વાશ્રમની જ્ઞાતિનો એક ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણ છે, તેથી એવા એક અપૂર્વ મહાત્માનો જન્મ ઉક્ત જ્ઞાતિમાં થએલો જાણી, તેને આનંદસહ સહજ ગર્વ આવે એ ક્ષંતવ્ય ગણાશે, પણ તેવી લાગણીથી પ્રેરાઇને આ લેખ લખાયો નથી; કારણકે આ લેખકની સમજણ વાળી લાયક ઉમર થઇ અને પૌરસ્ત્ય તથા પાશ્ચાત્ય વિચારશીલ ગ્રંથોનું શ્રવણ તથા મનન કરવાનો અભ્યાસ પડયો ત્યારથીજ એટલે લગભગ પચાશ વર્ષથી તેનો એવો અચલ નિશ્ચય રહ્યો છે કે વેદમાં જે ચાર વર્ણ વિભાગ પાડયા છે, તેજ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રના 'ગુણ–કર્માનુસાર' યોગ્ય છે. મિસરાદિ દેશોમાં પણ પ્રાચીન કાળમાં એજ પ્રમાણેના વિભાગ હતા; અને તે કુદરતી હોવાથી તે ચાલુ રહ્યા છે અને ન્યુનાધિક અંશે સુધરેલા કહેવાતા દેશોમાં પણ એજ પદ્ધતિ ઘણા રૂપાંતર સાથે ચાલી રહી છે. એવા નિશ્ચયવાળા મનુષ્યને ઔદીચ્ય તે શું અને શ્રીમાળી તે શું ? નાગર તે શું અને શ્રીગૌડ તે શું ? એવા કારણવશાત્ પડેલા ભેદો તેની દ્રષ્ટિમાં ક્ષુલ્લક છે; અત એવ શ્રી શંકરાચાર્યે, શ્રી રામાનુજાચાર્યે કે શ્રી વલ્લભાચાર્યે ગમે તે સ્થળને અને ગમે તે બ્રહ્મકુલને દીપાવ્યું હોય; ચૈતન્ય પ્રભુનો, ગૌરાંગ પ્રભુનો અને મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતીનો જન્મ ગમે તે બ્રાહ્મણ જાતિમાં થયો હોય તે સર્વને માટે અને તે પ્રત્યેકને માટે આપણને સરખો આનંદ અને ગર્વ હોવો જોઇએ; કેમકે એ મહાત્માઓને વિષે વ્યવહારમાં ચાલતા ભેદ કોઇ કાળે પ્રવેશ્યા નથી અને તેઓ તો સમદ્રષ્ટિ રાખીને અભેદભાવે વર્ત્યા છે, ત્યારે આપણે પણ એમનુંજ અનુકરણ કરવું જોઈએ. અસંખ્ય જ્ઞાતિ–ભેદે આખા દેશની પાયમાલી કરી છે; સંપને અને એકતાને તિલાંજલિ આપી છે. અને તેને સ્થાને ઈર્ષ્યા, સાંકડી સ્વાર્થ વૃત્તિ અને પીવાય નહિ, તો ઢોળી દેવાની નીચ વૃત્તિને સ્થાન મળ્યું છે. જે ભેદને પરિણામે દેશ ધુળધાણી થઇ ગયો છે, તે ભેદ સ્વામીશ્રી કદી પોષતા નહિ, એટલુંજ નહિ, પણ સહન ન કરતા. તેવા ભેદને મેં પણ બને તેટલી વિદાયગીરી આપી છે; અને એઓ ઔદીચ્ય અને હું પણ ઔદીચ્ય, તેથી શું ? તેના કરતાં તો એઓ આર્ય અને હું પણ આર્ય, એઓ બ્રાહ્મણ અને હું પણ બ્રાહ્મણ એ વિચાર કંઇક યોગ્ય છે, અને તેમને આદર્શ રૂપે જોવાથી મારામાં બ્રાહ્મણનાં ઉચ્ચ લક્ષણોના સંસ્કાર સ્થાપન થાય અને કાળે કરીને અભ્યાસ–બળ વડે લાભ પણ થાય.

એ સ્વજ્ઞાતિત્વના કારણથીએ નહિ, તેમજ સન ૧૮૭૬–૮૩ સુધી કાઠિયાવાડના હાલાર પ્રાંતમાં આ લેખક શાળાપરીક્ષક હતો અને તેને પ્રતિ વર્ષ મોરબી અને તેના તાબાનાં ટંકારાદિ

ગામોમા પરીક્ષા માટે જવુ થતુ અને ટ કારાના ઔદીચ્યો સાથે સગપણનો પણ સ બ ધ હતો તેવું જરા પણ આ લેખના ઉપક્રમનુ ખરૂ કારણ નથી, પણ ખરૂ કારણ તો આરભમાજ ઉપર જણાવી દીધુ છે, તે છે તે પવિત્ર કાર્ય કરવામા નીચે જણાવેના સાધનો મને સહાયક વા ઉત્તેજક થઇ પડયા હતા -(૧) આ દેશમા માડમ બ્લાવાટસ્કીએ તથા કર્નલ આલ્કોટે ત્રીશ પાત્રીશ વર્ષ ઉપર આવીને આપણા દેશના સાક્ષર મ ડળને જાગ્રત કર્યાં અને તેમની દ્રષ્ટિ આપણા સનાતન ધર્મ પ્રતિ વાળી તેમા સ્વામીશ્રીનુ આત્મકથન વાચેલુ, (૨) તે પછી ઘણે વર્ષે તેમનો સત્યાર્થ પ્રકાશ વાચવામા આવ્યો,-(૩) વચમાં સુરતમા તેમની હ ય છતે સૌમ્ય કાન્તિના દર્શન થયા અને તેમના વ્યાખ્યાન શ્રવણ કરવામા આવ્યા, (૪) વળી થોડા સમય ઉપર શ્રીયુત દેવેન્દ્રનાથ મુખોપાધ્યાય સ્વામીશ્રીના જીવન-વિષયક શોધ-ખોળમા સુરત મારે ત્યા રહ્યા અને સ્વામીશ્રીના વ્યાખ્યાન સમયના અહિના સ્થાનિક વર્તમાન પત્રની મળી આવી તે પ્રતિકૃતિઓ તેમને મેળવી આપી તે વેળાના તેમના હર્ષોદ્દગાર સાભળ્યા, (૫)અને છેવટે સ્વામીશ્રીના જીવન ચરિત્રનો લઘુ લેખ તેમણે બ ગાળીમા લખ્યો, તેનુ સાક્ષર શ્રીયુત કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી કૃત ભાષાન્તર આર્ય પ્રકાશના તત્રી મહાશય પરશુભાઇએ મોકલ્યુ-એ સર્વેજ મારા વર્તમાન કાર્યમા કટિબધ્ધ કરવામા કામ લાગ્યા હતા

સ્વામીશ્રી નાની ઉમરથીજ જાગ્રત અવલોકન શક્તિવાળા અને સ્વત ત્ર બુદ્ધિથી વિચાર કરવાવાળા હતા એમ જણાય છે, નહિ તો દેવમ દિરોમા જે સાધારણ બનતા બનાવો છે, તે ઉપર એમનુ ધ્યાન જુદું થઇ જવાથી જાય નહિ અને જો જાય તો તે જોઇને જે વિચારશૃ ખલા એમના મનમા ઉપજી તે ઉપજવા પામે નહિ, અને મહાદેવની પિડી ઉપર શિવરાત્રીની મોઝમ રાતે ઉંદરો દોડાદોડ કરતા અને પુષ્પાદિ લઇ જતા જોઇ તેમના નિરકુશ મગજમા જે અનાસ્થા ભરેલો વિચાર ઉદ્ભવ્યો તે કદાચ ઉદ્ભવે તોપણ તે પ્રકટ કરવાની હિમ્મત ધરી શકે નહિ, કેમકે સઘળા દેશની સઘળી પ્રજાઓ બહુધા ચાલતી રૂઢિને વશ વર્તીને ચાલે છે અને ચીલો છોડીને ચાલવાની હિમ્મત તો માર્ટિન લુથર જેવા કે સ્વામી જેવાજ, નિ દા અને દુ ખ વહોરી લઇને ' હુંયે તે હોઉં ' કહેવાનુ સાહસ કરે છે આવી રીતનુ દષ્ટાત મુકવા માટે દાષ્ટાતનો આપણે ઉપકાર માનવો ઘટે છે અને આવી બાબતમા ઉપકાર તેમનુ અનુકરણ કરવાથીજ ઉત્તમ રીતે દેખાઇ આવે છે છેવટે છે તો એથી લાભજ, કેમકે એવી રીતે રાખવામા વ્યક્તિનો તથા પ્રજાકીય સ્વાતત્ર્યનો સાચો પડદો રચાય છે,

' થિયોસોફી ' ના સ્થાપક અને ચાલક માડમ બ્લાવાટસ્કી અને કર્નલ આલ્કોટ જેવા ' જબરદસ્ત ' મનુષ્યોએ સ્વામીને પોતાના મડળમા અગ્રસ્થાન આપવા અને તેમ કરીને પોતાના સપ્રદાયની પ્રતિષ્ઠા વધારવા તેમના પુષ્કળ ગુણગાન ગાયા, તેમનુ ચરિત્ર પોતાના માસિકમા પ્રસિદ્ધ કર્યું અને તેમને રાજી કરવા અસાધારણ પ્રયત્ન કર્યાં, પણ ' સ્વામી ' તો **' સ્વામી '** જ હતા, તેમના સિદ્ધાન્તોમા તે અચળજ હતા અને ' વેદ-ધર્મ ' સિવાય એમને અન્ય મતમતાન્તર અમાન્ય હતા, તેથી તેમને જેવુ સમજાયુ કે આ તો કુમીતવાની તજવીજો ચ ર છે અને લ દયો અપાય છે, કે તરતજ પોતાની પ્રાકૃતિ સ્વતત્રતાને અનુસરીને તેમાથી છટકયા અને જેવુ જોયુ-જાણ્યુ હતુ તેવુ તેઓ ખુલ્લા શબ્દોમા જણાવવા લાગ્યા.

પોતાના સનાતન ધર્મને ચુસ્તપણે વળગી રહેવાનું અને શ્રી કૃષ્ણચંદ્રના ' **स्वधर्मे निधनंश्रेयः परधर्मोभयावह ।** વચનોનું સત્ય આર્ય પ્રજાને બતાવી દઇ અડગ **શ્રદ્ધા**નો અનુપમ દાખલો મૂકી આપણને સતત્ આભારમાં મૂકયા છે. સ્વામી વિવેકાનંદને પણ ' થિયોસોફી ' માંથી આવીજ રીતે ખસવું પડયું હતું, તેની વાર્તા તાજી હોવાથી વિસ્તાર કરવાની અગત્ય રહેતી નથી.

પણ વેદ સિવાય મનુ અને બીજા સ્મૃતિકારોના તેમજ મહાભારત જેવા લોકપ્રિય અને માન્ય ગ્રંથોમાં આપણા પુરાણી બાવાઓએ કેવા કેવા હાનિકારક અને અક્ષંતવ્ય ઘોટાળા કર્યા છે અને મનમાં આવે તેવા નવા શ્લોકો અંદર ઘુસાડી દીધા છે, તે સ્વામીજીએ બડી બહાદુરીથી ઉઘાડુ પાડી દીધું, અને તેમ કરવા જતાં તેમને ઘણા દુસ્મન ઉભા થયા અને જો કે તેઓ સામે મોઢે તો આવવાની હિમ્મત ચલાવી શકયા નહિ, તોપણ તેમણે તેમની પીઠ પાછળ ગાળો દેવામાં અને તેમની નિંદા કરવામાં બાકી રાખી નહિ. સ્વામીજી એવા સ્વાર્થી લવારાથી કે બકબકાટથી પાછા હઠી જાય, એવા ડરકણ નહોતા; વળી, તેમનો ઉદ્દેશ તો જે જૂઠથી આર્ય પ્રજાનું નૈતિક અને શારીરિક બળ હણાવા લાગ્યું હતું, તે જૂઠને તેના ભય ભરેલા રૂપમાં બતાવી દેવું અને ' સત્ય ' નું સાચું વૈદિક સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ કરી પ્રજાની આંખ ઉઘાડવી, એટલુંજ હતું. પાશ્ચાત્ય પંડિતો આ કામ કરતા આવ્યા છે, એમ તેમને ન્યાય આપવાની ખાતર આપણે કહેવું જોઇએ; પણ તેની સાથે આપણને એમ પણ કહ્યા વગર છુટકો નથી કે તેને પરિણામે આપણા જુવાન વાંચનારાઓનું આપણા આર્ય ગ્રંથો માટેનું માન ઘટી ગયું અને એકજ બાજુ આવી રીતે રજુ થવાથી તેમની શ્રદ્ધા પણ ઘટી ગઇ. સ્વામીશ્રી તો ઉદર ભરી બ્રાહ્મણોનું જૂઠ ઉઘાડુ પાડવાની સાથે ' સત્ય ' પણ તેનાં કારણો સાથે પ્રકટ કરતા ગયા અને વેદ-પુરુષનાં અજ્ઞાન તિમિર ભાસ્કર રૂપ દર્શન કરાવતા ગયા, અને તેથી સૌ કોઇ કબૂલ કરશે કે, પાશ્ચાત્ય પંડિતોની પેઠે તેમની માત્ર (Destractieve Policy) ઇમારત તોડી પાડવાની નીતિ નહોતી; પણ તેની સાથે (Constrnckie Policy) ઇમારત બાંધવાની નીતિ તેના સંપૂર્ણ સામર્થ્ય વડે રજુ કરવામાં આવી હતી; અને વાસ્તવ વિચાર કરતાં વાંચનારને લાગશે કે એ મહાન્ કાર્ય કરવાને પશ્ચિમ કરતાં પૂર્વજ વધારે યોગ્ય ગણાય. આ ભૂમિમાં જન્મેલા બ્રહ્મકુળમાં પોષણ પામેલા-વેદ મંત્રના ગૂઢ બળમાં ઉછરેલા અને તેનાંજ પરમાણુઓ રૂંએ રૂંએ વ્યાપી રહેલાં, એવા એટલે સ્વામી જેવા વિવેક કરનારા અને અંધશ્રધ્ધા નહિ પણ જ્ઞાનથી ઉદ્ભવેલી શ્રદ્ધા વડે કટિબદ્ધ થએલા મહાત્મા પોતાની પ્રજાને માટે જે આત્મસમર્પણનો વિજયવંતો પ્રયત્ન કરી શકે. તેવો પ્રયત્ન ઉપરોક્ત સંસ્કાર રહિત પાશ્ચાત્ય પંડિતથી નજ બને, એ વગર કહે સમજાય એવી બાબત છે. આ પ્રમાણે સ્વામીશ્રીએ ગુજરાત ઉપર અને આખા દેશ ઉપર જે ઉપકાર કર્યો છે, તેની કીમત આંકી શકાય એમ નથી. આ સ્થળે નોંધ કરવાની આપણી ફરજ છે કે પાશ્ચાત્ય પંડિતોએ જે ધૈર્યથી, જે ખંતથી, અને જે બારીકીથી શોધખોળ ચલાવી છે અને હજુ પણ સ્વતંત્રપણે અને નિરપેક્ષ બુદ્ધિથી ચલાવે જાય છે, તે જેવી તેવી વાત નથી અને તે માટેનો તેમનો ઉપકાર માનવાને આપણે વિના વિલંબે તત્પર રહેવું જોઇએ, કેમકે એમના અપરિમિત શ્રમે આપણા પ્રાચીન ઐતિહાસિક અને સાંસારિક ઘણા પ્રશ્નો ઉપર તેમણે ઘણું અજવાળું નાંખ્યું છે, ઘણા અજ્ઞાત ગ્રંથોને પ્રકાશમાં આણ્યા છે,

સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસને પુનર્જીવન આપીને સતેજ કર્યો છે અને ઉચ્છૃંખળ બુદ્ધિથી આપણા ધર્મપ્રતિ અજાણપણાના દોષથી અને એકલી અંગ્રેજી ભાષાના જ્ઞાનથી જે ઉપેક્ષા કદાચ તિરસ્કાર ઉપજ્યા હતાં, તે પ્રતિ શ્રદ્ધાયુક્ત કદાચ નહિ, તો પણ આદરયુક્ત મનનું વલણ થયું છે તે એમને આભારી છે, એમ આપણે કૃતજ્ઞતાથી અષ્ટાંગે સ્વીકારવું જોઇએ

પોતાના વ્યાખ્યાનોથી તથા પોતાના રચેલા સત્યાર્થ પ્રકાશ વડેજ ગુરૂકુળ ' ને સ્વામીજીએ ફરી જન્મ આપ્યો ઋષિ મુનિઓના ગુરૂકુળ યાવની હુમના અને કતલમાં નષ્ટપ્રાય જ નહિ પણ નાબુદ થઇ ગયા હતા અને તે નામનું પણ વિસ્મરણ થઇ ગયું હતું, તે આજ ભારત વર્ષની દશે દિશામા પ્રચલિત થઇ ગયું છે અને ગુરૂકુળો સ્થપાવા લાગ્યા છે તથા કંઇક રૂપાન્તરથી તેનું અનુકરણ થવા લાગ્યું છે તે કેવળ એ મહર્ષિનીજ દીર્ઘદૃષ્ટિના પ્રતાપ દેશના અભ્યુદયની અને પ્રજા-ઘટનાની ગુરૂકુળ એ માતા છે એના સ્તનનું દુધ પીનાર બાળક અજર અને અમર થઇ શકે છે આપણા સાંસારિક અને પ્રજાકીય વ્યાધિઓને નિર્મૂળ કરે એવી એ મહામાત્રા છે. મૂર્છા પામેલા લક્ષ્મણને સદા બ્રહ્મચારી હનુમાનજીએ સંજીવની બુટ્ટી આણી આપીને તથા સુંઘાડીને તેની મૂર્છા વાળી, તેવીજ ગુરૂકુળની સંજીવની બુટ્ટી સુંઘવાથી બાળક સચેત થાય છે અને તેને કોઇ એક નવુંજ ભાન આવે છે અને કર્તવ્ય-જ્ઞાન સ્ફુરે છે. લાહોરમાં દયાનંદ એંગ્લો વૈદિક કોલેજ જે મહા કાર્ય કરી રહી છે, અને કંખળમાં ગુરૂકુળ ચુપકીથી જે પ્રજા-ઘડવાનું કામ કરી રહ્યું છે, તેનું માપ તો એ સંસ્થાઓ નજરે જોવામાં આવે, ત્યારેજ થઇ શકે જ્યારે સ્થળે સ્થળે લાલા મૂન્શીરામ જેવા દેશસેવકો ગુરૂકુળમાંથી જન્મશે, ત્યારેજ સ્વામીશ્રી દયાનંદજીનું દિવ્યસ્વપ્ન સિદ્ધ થશે અને આજ એમના ઉપકારના ગીત ગવાય છે, તેના કરતા આપણી હવે પછીની પ્રજા તેમને અવતારી મહાત્મા ગણીને પોતાના હૃદયમંદિરમાં તેમને સ્થાપશે અને તેમનું પુજન કરશે.

જે પાશ્ચાત્ય શિક્ષણ આપણા દેશમા ચોમેર ફેલાઇ રહ્યું છે, તે અટકાવ્યું અટકે એમ નથી, એટલુંજ નહિ, પણ તે અટકાવવું ઇષ્ટ પણ નથી, તેણે આપણને દેખતા કર્યાં છે, બીજી આગળ વધેલી પ્રજાઓની સાથે હરીફાઇ કરવાનો તેણે આપણામા ઉત્સાહ પ્રેર્યો છે, અને વિદ્યા, હુન્નર, કળા, કૌશલ્યમા બીજી પ્રજાઓની હારમા આવવાને આપણને પ્રયત્ન કરતા શિખવ્યું છે, તેથી તે માટે તો આપણે તેનો તથા નામદાર શહેનશાહનો અને તેની સરકારનો કૃતજ્ઞતા ભરેલા હૃદયથી આભાર માનવો ઘટે છે એ શિક્ષણનો આપણને યથેચ્છ અને પૂરેપૂરો લાભ મળે (અને તે લેવાની ખરેખરી જરૂર છે) માટે તેની સાથે આપણા પ્રજાકીય બધારણની ઓષધિ પણ મિશ્ર કરવી જોઇએ, પછી તે ગુરૂકુળની સંજ્ઞાથી, હોસ્પીટલની, બોર્ડિંગની, કે વિદ્યાર્થી-ભવનની સંજ્ઞાથી ઓળખાય તેની ચિંતા નહિ, આપણી શાણી સરકારે પણ દેશકાળનો અનુભવ મેળવીને તેમ કરવા માંડયું છે; અને ક્ષિતિજમા જેટલી દૃષ્ટિ પહોંચાડાય, તેટલી પહોંચાડતાં જણાય છે કે, ભાષા, પ્રજા અને ધર્મ ભિન્ન ભિન્ન છતાં, ગુરૂકુળ કહો કે હોસ્ટેલ કહો, તેમને પ્રતાપે નીતિ-ધર્મની કેળવણીથી હિંદવાસીઓ એક થશે, તેઓમા ભ્રાતૃભાવ થશે, તેમનામાં અન્યોન્ય આશ્રયના અંકુર ફુટશે અને કોઇ એક નવીન રૂપની પ્રજા ઉદ્ભવશે અને અંતે સત્યનો જય છે, તે નિયમે સનાતન ધર્મનુંજ સર્વત્ર પાલન થશે

એ રીતે અને એ રૂપે મહત્ત્વાકાંક્ષી સ્વામીજીનો જય થવો સર્જિત છે. તેમ તે થયા વિના રહેનાર નથી. સમયને પરિપાક સઘળું સિદ્ધ થાય છે. તેમ આ રાષ્ટ્રિય કાર્યસિદ્ધ થવામાં કેટલો કાળ લાગશે તે અલ્પ દ્રષ્ટિવાળા મનુષ્યથી તેની હદ બાંધી શકાય નહિ. **સ્વામીનો ઉદ્દેશ પાર પડશેજ, એમાં મને સંદેહ નથી; અને ગુરૂકુળદ્વારા તે ફળીભૂત થશે, એમ હોવાથી સુવ્યવસ્થિત ગુરૂકુળો દેશમાં સ્થપાય અને તેના ઉપર સહૃદય તથા ' કામ-ક્રોધ-લોભ ' રહિત નીતિ બળવાળા નેતાઓ આવી મળે, એટલે અર્ધ કામ થયું સમજવાનું છે.**

છેવટે, ' કનક-કાન્તા ' માટેની સ્વામીશ્રીની અનન્ય વિરાગવૃત્તિ આપણને આશ્ચર્યચકિત કરે છે અને ભેરી નાદ કરી બોધ આપે છે કે પડેલી પ્રજાને ઉઠાડવાને માટે માયાના પદાર્થોનો પોતે જેવો ત્યાગ કર્યો, તેવીજ રીતે પ્રત્યેક આત્મોન્નતિ અને દેશોન્નતિ ઇચ્છનારે સંસારની લાલચોને છોડી દેવી જોઇએ. ચારે ખંડની સમસ્ત ખ્રિસ્તિ પ્રજા જેને 'પ્રભુ' ' પ્રભુનો પુત્ર ' અને ' ત્રાતા ' કહીને સેવે છે, તેવા વિરાગવાન, નૈષ્ટિક, બ્રહ્મચારી ઇસુ ખ્રિસ્તની પંક્તિમાં; જે પોણી પૃથ્વી ઉપર ' ગૌતમ બુદ્ધ ' અને ' શાક્ય મુનિ ' ને નામે અમર પદ ભોગવે છે, તેની હારમાં અને જે શંકર ભગવાને પોતાના પ્રાસાદિક તત્વજ્ઞાનથી અને આત્મનિર્લોપનથી ભારત વર્ષની પ્રજાને ' તત્વજ્ઞાની પ્રજા ' ની માનનીય સંજ્ઞાવડે મેક્સમ્યુલરે વાસ્તવિક રીતે અંકિત કરી છે, **તેની સાથમાં આપણા સ્વામી શ્રી દયાનંદજીને વેદનો પુનરૂદ્ધાર કરવા માટે વાજબી રીતે મૂકી શકાય, એમ મારૂં મન મને કહે છે;** કેમકે જે બે પદાર્થોએ લગભગ આખા વિશ્વને વશ કર્યું છે, તે બંને વસ્તુઓ પ્રાપ્ત છતાં સ્વામીશ્રીએ તેનો અચળ બુદ્ધિથી ત્યાગ કર્યો, એ વિરલ વાર્તા છે. અને તે માત્ર આપણે વાસ્તેજ ત્યાગ કર્યો, એમ જો સમજવામાં આવે, તો તેવા પુરૂષનો આપણા ઉપર કેટલો ઉપકાર ? ! તેમના ઉપદેશને આચારમાં મૂકવાથીજ તેનો બદલો વળી શકે.

સુરતમાં સ્વામીશ્રીએ પધારી જે વ્યાખ્યાનો આપ્યાં, તેમાં મૂર્તિપૂજા વેદવિહિત નથી, બાળલગ્નના શ્લોક મનુમાં પછવાડેથી ઘુસાડવામાં આવ્યા છે, વેદમાં નિયોગનું વિધાન છે, એવી વાતો સાંભળીને મને જીજ્ઞાસા થતાં, મેં મ્યુર્સ સંસ્કૃત ટેક્સ્ટનાં બધાં વોલ્યમ વાંચ્યાં, અને તે ઉપર અભિપ્રાય જાણવાને અમારા તે સમયના એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર ડૉ. બ્યુલર પાસે હું ગયો; તેઓ એક સારા સંસ્કૃત પંડિત હોવાથી તેમને ડોક્ટર ઓફ ફાઇલોલોજીનો ઉપાધિ મળ્યો હતો. તેમણે મને બહુ ચોકખા શબ્દોમાં સમજ પાડીને કહ્યું કે, વેદમાં મૂર્તિપૂજા જેવું તો કંઇ જણાતું નથી; હાલ જે ધાતુ તથા પાષાણાદિની મૂર્તિઓ ઠામ ઠામ જોવામાં આવે છે તેવું તેમાં કશું જણાતું નથી. અગ્નિ, વરૂણ, ઇંદ્રાદિ દેવોનાં આવાહનના અને યજ્ઞાદિ સમયે સ્થાપન કરવાના મંત્રો છે; પણ તેમાંથી મૂર્તિનો તો ગંધ પણ જણાતો નથી ! જ્યારે નિષ્પક્ષપાત હકીકત આમ છે ત્યારે આપણે વસ્તુ--સ્વરૂપ **જોયા જાણ્યા વિના સ્વામીશ્રી તો વેદમંત્રોના મનગમતા અર્થ કરે છે, એ કહેવું ખરૂં ન કહેવાય;** અને મૂર્તિપૂજાનું ધામ, કહેવાતી મુક્તિપુરી અને ખરી રીતે જોઇએ તો બ્રહ્મરાક્ષસ-ગ્રામ અને બંધન-સ્થાન કાશિમાં સ્વામીશ્રીએ મૂર્તિ-ખંડનનો ઝુંડો ખડો કર્યો, ત્યારે તેમના ઉપર બ્રહ્મ રાક્ષસો એવા

તો ગીધની પેઠે તુટી પડયા કે એવા સકટમા તેમની અચળ હિમ્મત જોઇને મહાત્મા માર્ટિન લ્યુથરે ધર્માચાર્ય પોપની અને પતિત થઇ ગએના ધર્માંધ લોકોના વહેમ ભરેના આચર વિચારની સામા થવામા જે સાહસ વાપર્યું અને મિત્રોના વાર્યા છના ન રોકાતા વર્મ્સ શહેરમા જઇ રાજસભામા હાજર થઇ જે જીવ સાટાસાટના પટા ખેલા અને નિર્ભય રહી પોતાનો બચાવ બાઇબલનાજ વચનો વડે કર્યો છે. વાત યાદ આવે છે, અને મહાત્મા શ્રી આર્યાવર્તના માર્ટીન લ્યુથર હતા, એમ આપણને તરતજ આભાસ થાય છે પશ્ચિમની કેળવણીથી અને વેદના ભાષાન્તરોના પ્રસારથી સ્વામીશ્રીના વચનો જય પામતા જાય છે, એ સૌ કોઇ જોઇ શકે એમ છે. ઉપરોક્ત કારણોથી બાળલગ્ન હવે સપાગમશ ક્રમી થતાં જાય છે, અને નિયોગ તો આજ પણ સોની, રજપુતાદિની કેટલીક જ્ઞાતિમા ચાલુ છે, તેને દેરવટુ વગેરે નામોથી ઓળખવામા આવે છે. જે પુ ક ઉતાવળો અને આકરો ન થતા, ધીરજથી વિચાર કરે અને નિયોગના કારણો શોધે, તો તેના કારણો મળી શકે અને તેનો આશય પણ સમજાય તો પછી સ્વામી ઉપર આક્ષેપ શા માટે કરવો ' પણ સ્વામીને લોકો ગળો દે અથવા ગમે તેવા તેમને માથે આળ ચઢાવે તેમા આશ્ચર્ય પમવા સરખુ કઇ નથી પ્રાચીન કે અર્વાચીન ઇતિહાસ ખોળી વળો, તેમા કયા સુધારકને દુ ખ નથી વેઠવુ પડયુ ? આત્મા અમર છે, એ પ્રમાણે માનનાર ગ્રીક તત્વજ્ઞ સૅાક્રેટીઝને ત્યાની સરકારે ઝેર આપીને મારી નાખ્યો ! ઇસુખ્રિસ્ત જેની નીતિ ઉચ્ચતમ આદર્શરૂપે હતી, તેને તેના જાતિ યાહુદી ભાઇઓએ શૂળીએ ચઢાવી તેના પ્રાણુ લીધા ! હઝરત મહમદ પેગમ્બરને આરબોની રજાડથી મકકેથી મદીને નાસી જવુ પડયુ ! એ પ્રમાણે થતુ આવ્યુ છે, અને તેનુ કારણ એ છે કે, વહેમમા અને રૂઢિમા રચીપચી રહેલા અવિચારી અને અજ્ઞાન જનસમુદાયમા જ્યારે કોઇ સુધારક તેમને બધનમુક્ત કરવા પેદા થાય છે, ત્યારે તેના તેજથી તેમની આખો ભરાઇ જાય છે અને તેમને તમ્મર અથવા મુર્ચ્છા આવી જાય છે, અને પોતાના ત્રાતાનો તેઓ ઘાત કરે છે સ્વામીના સમયમા ' શાસ્ત્રોના પોપટો ' સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરવા સમર્થ નહોતા તેમજ સ્વાર્થને લઇને કદાચ સમર્થ હશે, તો પણ તેમને સત્ય તોલવાની વૃત્તિ નહોતી, અને અસસ્કૃતસ વર્ગ તો આંધળોજી હાક ચલી દોહ્લાતાર ' જેવો હતો, તેથી દયાનદ રૂપી કોહિનુરની કીંમત કરનાર કોઇ ઝવેરી નહોતો, પણ આર્યાવર્ત છેક રડાયુ નહતુ તે દુષ્કાળના સમયમા પણ ઉદયપુર જેવા સુર્યવશી નરેશે અને પજાબ (સપ્તસિંધુ) ના સુજ્ઞ વિચારકોએ સૂર્યને જોતાની વારમા ઓળખી આદર કરવામા ઢીલ કરી નથી

અને હવે તો સ્વામીની જન્મભૂમિ ગુજરાત પણ તેના સાક્ષરોદ્વારા સ્વામીશ્રીને અભિનદે છે —

રા બ લાલશકર ઉમયાશકર ત્રવાડી સ્વામીને ' અર્વાચીન સુધારણા પ્રમાણે વેદ ધર્મના ઉપદેશક કહે છે

રા બ હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ કાંટાવાળા સ્વામીને ' આર્ય સમાજના સ્થાપક અને સુધારક ' તરીકે જણાવે છે

ના. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી એમ એ એલ એલ બી સ્વામીને ' અર્વાંચીન સુધારણા પ્રમાણે વેદ ધર્મના ઉપદેશક ' કહે છે

પ્રોફેસર જેઠાલાલ ચીમનલાલ સ્વામી નારાયણ સ્વામીને ' પ્રાચીન વૈદિક ધર્મનો પુનરુદ્ધાર કરનાર ' સ્વીકારે છે.

રા. રા. ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા, બી. એ, સ્વામીને ' સડી ગએલા હિન્દુ સમાજની ધાર્મિક તથા સામાજીક રૂઢિઓ ઉપર પ્રચંડ પ્રહાર કરી, હેમને વેદકાળની પ્રાચીન મહત્તાએ પહોંચાડવા મથનાર ધર્મવીર અને દેશભક્ત 'નું વાજબી માન આપી તેમને ભરત ખંડના વીસ મહાન્ નરોમાં ગણે છે.

રા. બ. રમણભાઇ મહીપતરામ એલ. એલ. બી. સ્વામીને ' આર્ય સમાજનો પાયો નાખનાર અને અર્વાચીન આર્ય ભાવનાને ઉદીપ્ત કરનાર ' લખે છે, અને તેમનાં ધર્મપત્ની સૌ. વિદ્યા રમણભાઇ બી. એ. સ્વામીને ' અર્વાચીન સુધારણા પ્રમાણે વેદ ધર્મના ઉપદેશક ' કહે છે.

સૌ. શારદા મહેતા બી. એ. સ્વામીને ' સંસાર સુધારક ' ગણે છે.

રા. રા. વિનાયક નંદશંકર, મહેતા, આઇ. સી. એસ. સ્વામીને ' રાષ્ટ્રિય ધર્મ માટે ઐક્યતા સાધનાર ' જણાવે છે.

રા. રા. ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી સ્વામીને ' કાલોચિત વેદનું રહસ્ય સમજાવનાર દેશોદ્ધારક ' માને છે.

રા. રા. મોહનલાલ પાર્વતીશંકર, એમ. એ. એલ. એલ. બી. સ્વામીને ઉપર પ્રમાણે ભરતખંડના વીસ મહાન્ પુરૂષોમાં ગણે છે.

રા. રા. શિવાભાઇ મોતીભાઇ પટેલ સ્વામીને ' ધર્મરક્ષક અને પ્રવર્તક ' કહેછે.

એક જૈન યુવક પેલ્યુકાર, કલકતેથી સ્વામીને ' હિંદુસમાજનો મહાન સુધારક અને અંધશ્રદ્ધામાંથી બહાર ખેંચનાર ' એવા ઉદ્ગાર પ્રકટ કરે છે.

એ પ્રમાણે બે કુલીન નાગર સ્ત્રી ગ્રેજ્યુએટોએ, અગીઆર વૃદ્ધ તેમજ યુવાન પુરૂષોએ ભરતખંડના વીસ મહાન્ પુરૂષોમાં સ્વામીની ગણના કરી છે અને ' વસન્ત ' માં પ્રતિમાસે હજુ ટીપ ચાલી આવશે, તેમાં ભાગ્યેજ કોઇ પણ જ્ઞાત સ્ત્રી કે પુરૂષ અખિલ ભારત વર્ષનાં ' મહાન પુરૂષ ' માં સ્વામીની ગણના નહિ કરે.

મહર્ષિ સ્વામી શ્રી દયાનંદ સરસ્વતીના બ્રહ્મીભૂત થયા પછી એજ જ્ઞાતિમાંથી અને એજ પ્રાંતમાંથી પૂજ્યપાદ મહારાજ શ્રી નથુરામ શર્મા પ્રકટ થયા છે. તેઓ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી છે. તેમણે પ્રસ્થાનત્રયીનું અને બીજા ગ્રંથોનું સટીક ગુર્જર ભાષામાં ભાષાન્તર કર્યું છે; મહાન યોગી છે અને પરમજ્ઞાની છે. ગુજરાત કાઠીયાવાડના ઘણા બ્રાહ્મણોને તથા બીજા વૈશ્યને સંધ્યાદિ કર્મો કરતા કર્યા છે. પોતે વેદધર્મના અને વૈદિક કર્મોના દૃઢ રક્ષક છે અને જ્ઞાનની પરમ દશા જે આનંદ તે એમની મુખમુદ્રા ઉપર સદા છવાઇ રહેલો દેખાય છે. **कर्मण्येवाधिकारस्ते माफलेषुकदाचन** । એ એમનો મુદ્રા લેખ છે; અને એક વિદ્યાર્થી ભવન પોતે સારા પાયા ઉપર ચલાવે છે.

સુરત
તા. ૧૨-૧૦-૧૨ } **લે. ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી.**

વેદ વિષે સ્વામી દયાનંદનાં સિદ્ધાંત.

(લેખક—પ્રાણજીવન વિ૦ ગુપ્ત. બી. એ., એલ એલ. બી., વકીલ, હાઇકોર્ટ.)

પ્રાસ્તાવિક.

ઋષિ દયાનંદની સંવત્સરી દીપોત્સવ પ્રસંગે આવતી હોવાથી અને "આર્યપ્રકાશ" તરફથી આ વર્ષે "મહર્ષિ અંક" બહાર પાડવાનો હોવાથી, તેમાં કંઇ પણ લખવા વિષે મને પત્ર મળ્યો ત્યારથીજ હું શું લખવું તેના વિચારમાં પડી ગયો હતો. મહાપુરૂષોની સંવત્સરી જેવાં પ્રસંગે મહાપુરૂષોનાં ચરિત્રોમાંથી મળતા બોધ ઉપર લખવાની અથવા બોલવાની પ્રથા આર્યસમાજમાં આજ વર્ષો થયાં ચાલુ છે. "મહર્ષિ અંક" માં પણ જો એ વિષય ઉપર જુદા જુદા લેખકોને લખવાનું કહેવામાં આવે તો આખા અંકમાં અનેક પ્રકારનું પિષ્ટપેષણ થઇ જવાના ભયથીજ કદાચ "આર્યપ્રકાશ" ના તંત્રીજીએ જુદા જુદા લખનારા માટે જુદા જુદા વિષયો નિયત કરી આપ્યા હોય તો તે વાસ્તવિકજ છે. પરંતુ તેને પરિણામે મને જે વિષય ઉપર લખવાનું ફરમાવવામાં આવ્યું છે તે વિષય "સ્વામી દયાનંદ અને તેમનાં સિદ્ધાંત" એ પ્રમાણે છે. ઋષિ દયાનંદના સર્વદેશી, સર્વતંત્ર અને વિશાલ સિદ્ધાંતોનું પરિશીલન અથવા ટુંક સ્પષ્ટીકરણ પણ મારે હાથે થતું એટલે प्रांशुलभ्ये फले लोभादुद्बाहुरिव वामनः પેઠે મારી ઉપહાસકારક સ્થિતિ થઇ જવાનો મને ભય લાગવાથી અને માથે આવી પડેલી ફરજ અદા કરવાની ઇચ્છાથી ઋષિ દયાનંદના વેદવિષે જે સિદ્ધાંતો છે તેનુંજ ટુંક કથન આ લેખમાં મેં કર્યું છે. પણ તેની સાથે એ પણ દેખાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે કે આધુનિક કાળમાં વેદના ખરા ઉદ્ધારક ઋષિ દયાનંદ સરસ્વતીજ છે. મારા આ પ્રયત્નમાં હું કેટલે અંશે યશસ્વી થયો છું તે જોવાનું કામ હું વાંચકોને સોંપું છું.

ઋષિ દયાનંદનાં વેદ વિષેનાં સિદ્ધાંત અથવા વિચાર કેવા છે? તે સિદ્ધાંતો અથવા વિચારોને લીધે આધુનિક વિચારોમાં કેટલો બધો ફેરફાર થઇ ગયો છે? ઋષિએ વેદનું ગૌરવ કેટલું બધું કર્યું છે? અને આર્યસમાજીઓ ઋષિ દયાનંદને વેદોદ્ધારક પદવી આપે છે તે યથાર્થ છે કે નહિ? ઇત્યાદિ બાબતોનું દિગ્દર્શન કરાવવું એ આ લેખનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. એટલા માટે, ઋષિ દયાનંદની પૂર્વે ભારતવાસી આર્યોમાં, અને ઋષિ દયાનંદના જીવનકાળ પછી તથા આર્ય સમાજોની સ્થાપના ને ઉન્નતિ થયા પછી પણ હિંદુપદધારી આર્યોમાં; વેદ સંબંધી કેવા ભ્રષ્ટ વિચારો ઘર કરી બેઠા છે તેનું દિગ્દર્શન પ્રથમ કર્યું છે. તે પછી, તે વિચારોમાં કેટલે સુધી ભૂલો છે તે ઋષિ દયાનંદે વેદ વિષેનાં પોતાનાં જે સિદ્ધાંતો પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે તે ઉપરથી દેખાડી આપ્યું છે; અને બન્ને પક્ષના વિચારોની તુલના ઉપરથી ઋષિ દયાનંદજ વેદોદ્ધારક છે એ પણ સાથે સાથે દર્શાવવામાં આવ્યું છે,

હિંદુપદધારી આર્યોનાં વેદ વિષેનાં સિદ્ધાંતો.

જે દેશમાં બુદ્ધિ, પુરૂષાર્થ અને આસ્તિકતાનો નાશ થઇ જાય છે અથવા તો તે ક્ષીણ થઇ જાય છે તે દેશમાં અનેક પ્રકારની અંધપરંપરા વધતી જાય છે અને અંધેર લીલા એવી તો ફેલાઇ રહે છે કે તેનો પ્રવાહ રોકવા માટે કોઇ પણ સહેલો ઉપાય દષ્ટિગોચર થતો નથી. જે સમયથી ભારતવાસી આર્યો હિંદુપદના અભિમાની બની, બુધ્ધિ તથા પુરૂષાર્થને તિલાંજલિ આપી, અવૈદિક મતોને ધારણ કરી ચાલવા લાગ્યા છે, ત્યારથી ભારતવાસી આર્યોમાં કેટલીક એવી તો અજબ મૂર્ખતાએ વાસ કર્યો છે કે ઋષિ દયાનંદ અને આર્યસમાજ તરફથી ચાલુ ઉપદેશ મળવા છતાં પણ તે મૂર્ખતા તેમનામાંથી નીકળી જતી નથી. કદાચ ઋષિ દયાનંદ અને આર્યસમાજના પથ્ય વચનો તેમને અપ્રિય, કટુ અથવા અગ્રાહ્ય લાગતા હોય તોપણ ઇશ્વર-પ્રણીત સ્વયંવેદ, તેમજ ઉપનિષદ, ષડ્દર્શન આદિ ઋષિમુનિકૃત અનેક ગ્રંથો કે જે આર્યસમાજ અને હિંદુસમાજ એઉને ગ્રાહ્ય છે તે પણ તેમને પથ્ય ઔષધ આપવાને માટે હજી સુધી હૈયાત છે. પણ આપણા હિંદુભાઇઓને ઇશ્વરદત્ત બુધ્ધિનો ઉપયોગ કરવા સારૂ પુરૂષાર્થજ ન કરવો હોય તો પછી કહેવું કોને ? તોપણ પક્ષપાત, દુરાગ્રહ અને દ્વેષનો ત્યાગ કરી સમદષ્ટિથી જોનાર દરેક હિંદુભાઇ જોઇ શકશે કે તેઓમાં વેદ વિષે અનેક પ્રકારનાં ખરાંખોટા સિદ્ધાંત અથવા ભ્રષ્ટ વિચારો પ્રચલિત છે તે વિચારોમાં બુધ્ધિનો વ્યય કરેલો જણાતો નથી એટલુંજ નહિ, પણ અંધપરંપરાને ચાહનારા આપણા ભાઇઓ તે વિચારોને દઢ કરવા અને તેને વળગી રહેવા માટેજ મથે છે. મહર્ષિ મનુ વેદને માટે **वेदोऽखिलो धर्ममूलम्** કહે છે તોપણ આપણા હિંદુભાઇઓ મૂળનોજ ત્યાગ અથવા નાશ કરીને પુરાણની અસત્ય, અસંભવિત, અવૈદિક અને અશાસ્ત્રીય (Unscientific) ગાથાઓ અને કથાઓમાં ધર્મનું મૂળ અને રહસ્ય શોધે છે ! જ્યાં આવી સ્થિતિ હોય ત્યાં વેદ શું છે અને વેદનું કેટલું બધું ગૌરવ છે તે જાણવાને માટે અવકાશજ ક્યાંથી રહે !

ઋષિ દયાનંદ અને આર્યસમાજના પ્રાદુર્ભાવ પછી વેદનું નામ પણ કાને પડવા લાગ્યું છે, પણ તે પૂર્વે એક એવો પણ સમય હતો કે જ્યારે વેદ શું છે તેજ કોઇ જાણતું નહોતું ! એવો પણ વખત હતો કે જ્યારે વેદનું નામ સાંભળીને લોકોને અજાયબી લાગતી હતી. અને એવો પણ કાળ હતો કે જ્યારે અર્થ વગરના મનાએલા વેદનું અર્થ રહિત પઠન કરનારા નામ-શેષ બ્રાહ્મણો વેદિયા ઢોર કહેવાતા હતા. વેદ વિષેની આવી ભયંકર અજ્ઞાનતાથી ન શરમાતા તે અજ્ઞાનતા જાળવી રાખવા માટે અવૈદિક પુરાણાદિના આધારે એવું પણ કહેવામાં આવતું અને આવે પણ છે કે બ્રાહ્મણ વેદનો મંત્ર જો શુદ્રને સંભળાવે તો બ્રાહ્મણને પાપ લાગે છે **શાસ્તર**ને આધારે સ્ત્રી અને શુદ્રને વેદ ભણવાનો અધિકાર નથી તેથી વેદ તેઓ ભણતા નહોતા તો નહોતા પણ કહેવાતા ક્ષત્રીય, વૈશ્ય અને બ્રાહ્મણો પણ વેદ ભણતા નહોતા અને ભણતા પણ નથી ! ધર્મ સંબંધી જો કોઇ શંકા કરે તો તે નાસ્તિક કહેવાય તેથી ભાગ્યેજ કોઇ શંકા કરતું, અને વ્રત, ઉપવાસ, વિવાહ, મરણ, શ્રાદ્ધ, તર્પણ આદિક કેટલીક અવૈદિક ક્રિયાઓમાં વાંધો પડે તો તેનો નિર્ણય કરવા માટે **શાસ્તર** અને બ્રામણ અથવા ભિખમણનું વચન ખરૂં મનાતું અને મનાય પણ છે, પણ મનુના વચન પ્રમાણે ધર્મનું મૂળ જે વેદ તેમાં શું

કહ્યુ છે તે પૂછવાની કે જોવાનો લોકોમા સ્મૃતિ પણ રહી નહોતી. એટલુંજ નહિ પણ શુદ્રને કાને વેદમંત્રનો ઉચ્ચાર પડે તો શુદ્રના કાનમા સીસું ગરમ કરીને રેડવાની ભયંકર સજા ફરમાવેલી છે।

કોઇ હિંદુ કહે છે કે વેદનો અર્થજ નથી અને કોઇ કહે છે કે વેદનો અર્થજ થતો નથી. કદાચ વેદ અર્થ વગરના હોવાથીજ તેના અર્થહીન અવાજનો પાઠ કરનારા બ્રાહ્મણો વેદિયા ઢોર કહેવાયા હશે ! કોઇ કહે છે કે આજકાલ વેદ કોણ જાણી શકે છે ? કોઇ કહે છે કે વેદની લાખો શાખા હતી તે બધી છેજ કયા ? બધી શાખાઓ મળે તો તેઓ પોતાના મતની પુષ્ટિ માટેના મંત્રો તેમાંથી કાઢી આપે, પણ વેદ છેજ કયા ? તેનો તો લોપ થઇ ગયો છે ? કોઇ તાંત્રિક અથવા દેવીભકત શોર બકોર કરી મુકે છે કે કલિયુગમાં વૈદિક અનુષ્ઠાન થતુંજ ન જોઇએ ! પણ હજારો પાડા અને બકરાને મારવા માટે જો કોઇને કલંકિત કરતા હોય તો તે વેદના મંત્રોનેજ ! કોઇ વેદમાથી મદ્યપાન, માંસભક્ષણ, બલિદાન આદિ અનેક વસ્તુઓનું વિધાન શોધી કાઢે છે, પણ વેદનો ઉધ્ધાર કરનાર ઋષિ દયાનંદ અથવા આર્યસમાજ વેદમા સર્વ વિદ્યાનું મૂળ છે એવું સિદ્ધ કરી દેખાડે છે ત્યારે વેદની હાનિ ઇચ્છનાર આ હિંદુપદધારી આર્યો ઝટ કહી દે છે કે દયાનંદીઓ વેદનો અનર્થ અથવા ખોટો અર્થ કરે છે !

વેદના અજ્ઞાનને લીધે હિંદુપદધારી આર્યોએ વેદને કલંકિત કરવામા જરા પણ બાકી રાખી નથી નામધારી બ્રાહ્મણોએ પોતાના યજમાનની પત્નીને માટે ઘોડો શોધવાનું કામ પણ વેદનેજ બહાને કરાવ્યુ છે મૃતપિતરને માંસ ખવડાવવા માટે પણ વેદનોજ વાવટો ઉડાવ્યો છે. નિરપરાધી બળદને બાળવા માટે શ્રાદ્ધ રચનીમા વેદનાજ મંત્રોની ધૂન જગાવી છે અને આશ્ચર્ય શું છે કે ચોરી, જારી, લુંગડું, મિથ્યા ભાષણ, આદિ કર્મ માટે તથા માટી, પથ્થર કંકર, ભેંસ, પાડો, બગદ, ગધેડો, ઉંદર, સાપ, વાઘ, પીપળો, કુવો, તળાવ, નદી, કાગડો, કૂકડો, ડુકર આદિની પૂજા કરવા માટે પણ વેદની ઋચા બોલી દેવામા આવે ! કંઇ નહિ તો એટલુ તો ખરૂજ છે કે જે **શાસ્તરમાં** આવા કર્મનો વિધિ છે તે પોતાને વેદમૂલકજ કહેવડાવે છે !

વેદની ઉત્પત્તિ વિષે પણ અનેક તરેહની અજ્ઞાનમૂલક, હાસ્યજનક, અને વિચિત્ર કથાઓ શાસ્તરને આધારે કહેવામા આવે છે વેદને શરીરધારી અથવા સ્થુલ પદાર્થરૂપે માનેલા છે. વેદને એટલે દાખલા જેમ વેદગ્રંથોના આકારમા છે તે ગ્રંથોને નહિ પણ વેદના જ્ઞાનને શરીરધારી અથવા સ્થુલરૂપ માનેલા છે ! કોઇ કહે છે કે ચારે વેદ બ્રહ્માના ચાર મુખમાથી પ્રગટ થયા છે. કોઇ કહે છે કે વ્યાસે વેદના ચાર ભાગ કર્યા છે કોઇ તિત્તિર પક્ષી થકી, કોઇ ઉલટીમાથી, કોઇ યજ્ઞમાથી, તો કોઇ અગ્નિમાથી વેદની ઉત્પત્તિ બતાવે છે ! દત્તાત્રેયના ચાર કુતરાને કોઇ ચાર વેદ કહે છે ! વેદને " અપૌરૂષેય " એમ શબ્દમાત્રથી કહેવામા આવે છે, પણ અપૌરૂષેય એટલે કિયા ઝાડનુ ફળ છે તેની કલ્પના પણ આપણા હિંદુભાઇઓ નથી ! તેમા વળી યુરોપીય વિદ્વાનોના ગગમા આલાપ કરનારા પદવીધર હિંદુભાઇઓ પણ કહે છે કે આરંભ કાળના અજ્ઞાનમનુષ્યોએ મેઘ, વિદ્યુત્ આદિ સૃષ્ટચમત્કારોથી ભયભીત થઇ, તે ચમત્કારને

દેવતાઓ માની, તેની જે સ્તુતિ કરી છે તે વેદને નામે ઓળખાય છે. વેદની આ પ્રમાણેની સ્તુતિ કરનારાઓને ઋષિ કહેવામાં આવ્યા છે અને તે ઋષિઓનાં નામ વેદની રૂચાઓ સાથે જોડેલાં છે. વેદની અપૌરૂષેયતા પણ આ સિધ્ધાંતથી રહી નથી!

પ્રિય વાંચક! દુનિઆમાંના કોઇ પણ ધર્મપુસ્તકની કંઇ પણ હાનિ જો તેના માનનારાઓ એ કરી હોય તો વેદની જેટલી હાનિ વેદને માનનારા હિંદુપદધારી આર્યોએ કરી છે તેટલી હાનિ કોઇ પણ જાતીએ કરી નહિ હોય. પોતાના ધર્મગ્રંથ માટે આવા **ભ્રષ્ટ** વિચાર ધરાવતા છતાં તેવા વિચારમાં **આનંદ** માનનારી કોઇ પણ જાતિ આ ભૂગોલ ઉપર હોય તો તે હિંદુપદધારી આર્યજાતિજ છે. વેદના ઓઠા તળે યજ્ઞમાં મનુષ્ય–પશુ આદિની **હિંસા** કરાવનારા અને વેદાર્થ નહિ જાણનારા પ્રાચીન કાળના દુષ્ટ બ્રાહ્મણોના અવૈદિક કર્મો **જોઇ**, વેદ તેવાંજ કર્મોના ઉપદેષ્ટા હશે એમ માની લઇ **वेदस्य कर्त्तारश्चंडमुंडनिशाचराः** એવું ચાર્વાક, બુદ્ધ આદિ વેદાર્થ નહિ જાણનારા નાસ્તિકો કહે કહે તો તેમાં શું આશ્ચર્ય છે? નાસ્તિક મતનું ખંડન કરનારા અને વેદના ઉદ્ધારનો દાવો કરનારા ખુદ શંકર સ્વામીજ વેદ સાંભળનાર શુદ્રના કાનમાં સીસાનો રસ રેડવાનું ફરમાવે તોપછી પદ્મપુરાણ, વિષ્ણુપુરાણ, ભાગવત આદિમાંજ નિજ ધર્મ દર્શાવનારા અને યજ્ઞોપવિતને બદલે તુલસીકાષ્ટની કંઠી પહેરાવી દ્વિજોને શુદ્ર બનાવવાના અવૈદિક કર્મથી બ્રહ્મનો સંબંધ કરાવનારા વૈષ્ણવમાર્ગી આચાર્યો કે તેના ભક્તોને હસ્તે વેદના પ્રચારની કે ગૌરવની આશાજ શી કરવી? આવી સ્થિતિમાં મુસલમાની રાજ્યના સમયે **अल्लोपनिषद्** જેવા ગ્રંથો વૈદિક ગ્રંથોમાં લેખાય, અને **अग्निमीडे**...ઉપરથી મીશનરીઓના સામ્રાજ્યમાં **इसूमीडे** સ્તોત્ર બની વેદનો છળ થાય તો તેમાં આશ્ચર્ય શું છે? આવી રીતના વેદની દુર્દશાના કાળમાં ખ્રીસ્તીઓએ કરેલા વેદાર્થ અને વેદ સંબંધી વિદ્વાનોને સત્ય માનનારા, અને જે સમયે વૈદિક સૂર્ય પૂર્ણ જોરથી પ્રકાશતો હતો અને વૈદિક ભાષાવિત્ યાસ્કાચાર્ય જેવા રૂષિઓ વિદ્યમાન હતા તે સમયના ઋષિ મુનિના ગ્રંથોના આધારે ઋષિ દયાનંદે કરેલા અર્થની અવહેલના અથવા ઉપહાસ કરનારા આંગ્લભાષા વિભૂષિત આપણા આધુનિક પદવીધર વિદ્વાનો વેદના **અર્થ** સ્વતંત્ર રીતે કરવા મંડી પડશે તો **વૈદિક** જ્ઞાનની અભિવૃદ્ધિ અથવા પ્રચાર અને વેદનો ઉદ્ધાર કેવી રીતે થઇ શકશે તે હું સમજી શકતો **નથી!** અસ્તુ. તે વિષે ઉહાપોહ કરવાનું આ સ્થળ નથી. સારાંશ એજ કે પ્રાચીન કાળથી તે આધુનિક સમય સુધી વેદનો એક પ્રકારે નાશ અને વેદની દુર્દશા કરનારા આપણા હિંદુધર્માભિમાની આર્યોજ છે, એમ કહેવામાં કંઇ પણ ભૂલ નથી.

ઋષિ દયાનંદનાં સિદ્ધાંતો.

વેદ સંબંધી ઉપર દર્શાવેલા ભયંકર સિદ્ધાંતો એમને એમ આગળ વૃદ્ધિંગત થતા ગયા હોત અને રૂષિ દયાનંદનો જન્મજ ન થયો હોત તો વેદનો અત્યંત નાશજ થઇ જાત. એવી સ્થિતિમાં વેદનો પ્રચાર કરવાનો ખ્યાલજ ન ઉદ્દત તો પછી તેનો ઉદ્ધાર વળી કેવો? ખરૂં જોતાં ઋષિ દયાનંદ અને આર્યસમાજને અભાવે વેદના પ્રચાર અથવા ઉધ્ધારની વાતજ યાવચ્ચંદ્ર દિવા કરો અસંભવનીય થઇ પડત? પરંતુ ભારતવર્ષના સુભાગ્યથી -અને ઇશ્વર ઇચ્છાથી

વેદનો નાશ થતાં પહેલાંજ વેદવિદ્યાનું પુનરૂજ્જીવન થવા માટે ઋષિ દયાનંદ જેવા મહાત્માની આવશ્યકતા હોવાથી વેદપ્રચારનાં બીજ ભારતવર્ષમાં રોપાઇ ગયાં છે. તે બીજને અંકુરો ફુટ્યાં છે અને તેનાં મુળ પણ ભારતવાસીઓની વિચાર-ભુમિમાં ઉંડાં ઉતરતાં ચાલ્યાં છે. વેદ સંબંધી સિદ્ધાંતો અને વેદ વિષેના પોતાના વિચારો રૂષિ દયાનંદે પોતાના ગ્રંથોમાં અનેક સ્થળે સ્પષ્ટ રીતે પ્રગટ કર્યાં છે. તે સિધ્ધાતો અને વિચારોનો પ્રચાર રૂષિ દયાનંદે સ્થાપેલી આર્યસમાજ યથાશક્તિ કરી રહી છે. તે પ્રચારનું વૃક્ષ અને ફળ જોવાનું કદાચ આપણા ભાગ્યમાં નહિ હોય પણ તે પ્રચારને રૂષિનાં સિદ્ધાંતો જનસમાજ આગળ મુકી, જલસિંચન કરવાનું કામ આર્ય-ભદ્ર પુરૂષોના હાથમાં છે, એથી સજ્જન જનસમુહની એટલી તો ખાત્રી થશે કે હજારો વર્ષ પછી વેદનો પ્રચાર, ઉધ્ધાર અને ગૌરવ જો કોઇ કરે છે , તો તે આર્યસમાજજ છે. એથી બુધ્ધિમાન પુરૂષો સમજશે કે આર્યસમાજ ભ્રષ્ટ વિચારમાં આનંદ માનનારી નથી પણ જનસમુહને અવળે માર્ગે દોરી જનારા ભ્રષ્ટાનંદો માટે દયા ખાઈ તેથી આનંદ માનનારા અર્થમાંજ આર્યસમાજ દયાનંદી છે, અને તેના આચાર્ય વાસ્તવિક રીતે દયાનંદજ છે. માટે ઋષિ દયાનંદના વેદ વિષેના વેદોદ્ધારક સિધ્ધાતોનું ટુંક વિવેચન કરી જનસમુહની ખાત્રી કરવી જોઇએ કે આર્યસમાજનું કહેવું કેટલે સુધી યથાર્થ છે.

ઋષિ દયાનંદે મુખ્યત્વે કરીને પોતાની ઋગ્વેદાદિ ભાષ્ય ભુમિકામાં અનેક યુક્તિ અને પ્રમાણોથી સિધ્ધ કરી દેખાડયું છે કે વેદ ઇશ્વરદત્ત જ્ઞાન છે, ઇશ્વર જેમ અનાદિ-અનંત છે તેમ તેનું જ્ઞાન વેદ પણ અનાદિ-અનંત છે, અર્થાત્ વેદની ઉત્પત્તિ કે નાશ થતો નથી. પણ જ્યારે જ્યારે સૃષ્ટિમાં જે ગોળા ઉપર મનુષ્ય પ્રાણીની ઉત્પતિ થાય છે ત્યારે ત્યારે ઇશ્વર પોતાના જ્ઞાનની પ્રેરણા આદિકાળમાં મોક્ષમાંથી પરાવૃત્ત થએલા અને વેદનું જ્ઞાન ગ્રહણ કરવા માટે સમર્થ એવા ઋષિ અથવા ઋષિઓના અંતઃકરણમાં કરે છે. ઇશ્વરી જ્ઞાન તેજ કહેવાય કે જે મનુષ્ય સૃષ્ટિની આરંભકાળની સ્થિતિમાંજ અપાયું જોઇએ. મનુષ્યસૃષ્ટિ થયાને હજારો વર્ષ થયા પછી વેદનું જ્ઞાન મળ્યું નથી પણ આદિકાળમાંજ મળ્યું છે. વેદની પ્રાચીનતા અત્રેના તેમજ યુરોપાદિ ખંડોના વિદ્વાનો પણ સ્વીકારે છે. વેદની પૂર્વેનો કોઇ પણ ગ્રંથ હાલ ઉપલબ્ધ નથી. તેજ દેખાડે છે કે વેદ મનુષ્યસૃષ્ટિની શરૂઆતમાંજ મળેલા છે. ઇશ્વર જો પોતાના જ્ઞાનનો ઉપદેશ મનુષ્ય પ્રાણીને ન કરે તો પછી પાપ પુણ્ય શાને કહેવું ? અને ઇશ્વર પાપી મનુષ્યોને દંડ પણ શામાટે કરે ? જે સરકાર કાયદા કર્યા વગર અને ગુનાહની વ્યાખ્યા કે સજા પ્રજાને સમજાવ્યા વગર પ્રજાને દંડ કરવા જાય તે સરકાર અન્યાયી કહેવાય છે. તેમ થવું, સર્વજ્ઞ ઇશ્વરને માટે અસંભવનીય છે.

મનુષ્ય પ્રાણી પોતે ભાષા બનાવી શકતો નથી. પદાર્થોના ગુણ આદિનું પરીક્ષણ કરી પદાર્થોને નામ આપવાનું કામ મનુષ્ય પ્રાણીનું નથી એવાં ઋષિઓનાં સિદ્ધાંત છે. મનુષ્ય પ્રાણી ભાષા વગર વિચાર કરવાને માટે પણ અસમર્થ છે. માટે તે દ્રષ્ટિથી જોતાં પણ વૈદિક જ્ઞાનની આવશ્યકતા જણાય છે. એટલા માટેજ ઇશ્વરને ગુરૂઓનો પણ ગુરૂ કહ્યો છે. હાલની પૃથ્વીમાં મનુષ્યસૃષ્ટિ જ્યારે થઇ ત્યારે બ્રહ્માદિ ઋષિઓના મનમાં ઇશ્વિરે વેદની પ્રેરણા કરી. તે પછી

તે ઋષિઓએ બીજાઓને તે જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો. એક પછી એક એ પ્રમાણે પરંપરાથી જ્ઞાન મનુષ્ય પ્રાણીમાં આજ સુધી અનેક રૂપાંતર પામતું ઉતરી આવ્યું છે. આપણને ભાષા શિખવનારાં આપણાં માબાપ ગુરૂ આદિ છે. તેમને ભાષા શીખવનાર ગુરૂ તેમનાં માબાપ આદિ હતાં. એ પ્રમાણે જતાં જતાં બ્રહ્માદિ ઋષિઓ સર્વેના ગુરૂ અને તેમના પણ ગુરૂ ઇશ્વર છે.

ઇશ્વરદત્ત પુસ્તકની ભાષા કોઇ દેશવિદેશની ભાષા નહોવી જોઇએ. તેમ વેદની ભાષા પણ આરબી, યાહુદી, માગધી આદિ કોઇ દેશ વિદેશની ભાષા નથી. અનેક કાળ વીતી ગયાને લીધે વેદની ભાષા હમણાં સમજાય નહિ એવી લાગે છે, પણ વેદની ભાષાનો અર્થ કરતી વખતે જે શબ્દો પાછળથી રૂઢ થઇ ગયા હોય તે શબ્દોનો તેવો રૂઢ અર્થ લઇને અર્થ કરવો ન જોઇએ. વેદની ભાષાનો અર્થ યૌગિક રીતે અર્થાત તેના ધાતુ આદિ ઉપરથી કરવો જોઇએ.

ઇશ્વરદત્ત પુસ્તકમાં કોઇ પણ દેશવિદેશનો ઇતિહાસ હોવો ન જોઇએ અને કોઇ પણ દેશની અમુક જાતિનો તેમાં પક્ષ કરેલો પણ ન જોઇએ તેમ વેદમાં પણ કોઇ દેશનો ઇતિહાસ કે કોઇ જાતિનો પક્ષ કરેલો નથી. વેદમાં કરેલી આજ્ઞાઓ સર્વ મનુષ્ય પ્રાણીને લાગુ પડે એવી છે. વેદમાં કરેલા વિધિ+નિષેધ સર્વ કાળ અને સર્વત્ર લાગુ પડે તેવા છે.

ઇશ્વરજ્ઞાનમાં કંઇ પણ ભૂલભરેલુ ન હોવું જોઇએ. તેમ વેદમાં પણ કંઇ ભૂલભરેલું નથી. વેદ સર્વ વિદ્યાનું મૂળ છે. વેદ સ્વતઃ પ્રમાણ છે. ઇતર ગ્રંથો મનુષ્યકૃત હોવાથી તેમાં ભૂલ હોવાનો સંભવ રહે છે તેથી તે ગ્રંથો પરતઃ પ્રમાણ છે. મનુષ્યકૃત ગ્રંથોમાં જેટલું વેદાનુકુળ હોય તે ઇશ્વરદત્ત હોવાને લીધે ગ્રાહ્ય છે, પરંતુ તેમાં જે કોઇ વેદવિરૂદ્ધ સિદ્ધાંતો હોય તો તે ત્યાજ્ય છે, એટલા માટેજ,—મૂર્તિપૂજા, પશુપૂજા, વૃક્ષ—કીટક આદિની પૂજા જેવી પૂજા જે ગ્રંથોમાં છે તેવા પ્રકારની પૂજા વેદમાં નથી, માટે તે ગ્રંથો ત્યાજ્ય છે. પુરાણ આદિ ગ્રંથોમાં અનેક અવૈદિક વાતો અને સિદ્ધાંતો છે માટે પુરાણો અને તે અવૈદિક સિદ્ધાંતો સર્વ ત્યાજ્ય છે.

વેદનો અર્થ થઇ શકતો નથી, અથવા અર્થ છેજ નહિ એ કથન સર્વથા અસત્ય છે તે દેખાડવા માટે રૂષિએ વેદના અર્થ પણ કર્યા છે. રૂષિનું વેદભાષ્ય જોતાં તે ભાષ્ય પોતાના કોઇ સ્વતંત્ર અથવા માની લીધેલાં સિધ્ધાંતો પ્રમાણે કર્યું છે એવું લેશ પણ જણાતું નથી. વેદનો અર્થ કરતી વખતે હિંદુપદધારી આર્યો અથવા તેમણે માનેલા ભાષ્યકારોના અર્થથી જ્યાં જ્યાં રૂષિએ જુદો અર્થ કર્યો છે ત્યાં નિરૂક્ત, નિઘંટુ, બ્રાહ્મણ, ઉપનિષદ, દર્શનો આદિમાંથી એક વા અનેક ગ્રંથોનાં પ્રમાણો આપી પોતાના અર્થ સિધ્ધ કરી દેખાડયા છે. પોતાના ગાંઠનો અર્થ એક પણ સ્થળે કર્યો નથી. અને એ પ્રમાણે અર્થ કરી ઉપર જે હિંદુપદધારી આર્યોના વેદ વિષેના અનેક અજ્ઞાનમુલક અને વેદ વિધ્વંસક સિદ્ધાંતો આપ્યાં છે તે સર્વથા અસત્ય છે એમ રૂષિએ—સંપૂર્ણ રીતે સિદ્ધ કર્યું છે. મારા કહેવાની સત્યતા ખાતર આર્યસામાજીક તેમજ હિંદુ વાંચકો જેમણે રૂગ્વેદાદિ ભાષ્યભૂમિકા અને રૂષિ દયાનંદનું વેદભાષ્ય વાંચ્યું નહિ હોય તેસને તે ગ્રંથો પક્ષપાત છોડી વાંચી જવાની અત્યંત નમ્ર પ્રાર્થના અત્રે કરૂંછું.

ઇશ્વરે સર્વ મનુષ્ય પ્રાણીના હિતને માટે વેદનું જ્ઞાન મનુષ્યને આપ્યું છે. મનુષ્યોને માટે વેદ ઇશ્વરે આપેલી કલ્યાણકારિણી વાણી છે. એટલા માટે મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે કે વેદનો ફેલાવો સર્વે મનુષ્યોમાં કરવો. ચાહે બ્રાહ્મણ હોય કે શૂદ્ર હોય અથવા અતિશૂદ્ર હોય પણ ઇશ્વરની દૃષ્ટિમાં સર્વે સરખા છે. તે પરમ દયાળુ પરમાત્મા સર્વેના આત્મા થાય એવું ઇચ્છે છે. માટે ઇશ્વરદત્ત જ્ઞાનને માટે સર્વે મનુષ્યોને હક સરખો છે. આવું સિદ્ધાંત અથવા વિચાર ઋષિએ ખુદ વેદના મંત્ર ઉપરથીજ સિદ્ધ કરી દેખાડયું છે, એટલુંજ નહિ પણ વેદનો પ્રચાર મનુષ્ય-પ્રાણીમાં સર્વત્ર થાય એટલા માટે આર્યસમાજના જે દશ નિયમો ઋષિએ ઘડી કાઢયા છે તેમાં ત્રીજો નિયમ આ પ્રમાણે છે—" વેદ સત્યવિદ્યાઓનું પુસ્તક છે, વેદ જાણવા, જણાવવા અને સાંભળવા, સંભળાવવા એ સૌ આર્યોનો પરમધર્મ છે. " અર્થાત્ વેદ ભણવાનો અધિકાર સર્વેને છે. વેદ સંભળાવનાર બ્રાહ્મણ પાપી થતો નથી, તેમ વેદ સાંભળનાર શૂદ્રના કાનમાં સીસાનો રસ રેડવાની જરૂર નથી! ઋષિએ પઠનપાઠન વિધિમાં ખુલ્લી રીતે જણાવ્યું છે કે વેદ ભણવા માંડયા પહેલાં વ્યાકરણાદિ વેદાંગો, દર્શનો ઉપનિષદો, બ્રાહ્મણગ્રંથો અને એવી બીજી અનેક વિદ્યાઓના જ્ઞાનની આવશ્યકતા છે. તે જ્ઞાન મેળવ્યા વગર વેદ ભણનાર કે વેદનો અર્થ કરનાર વેદને યથાર્થ સમજી નહિ શકે માટે ઋષિનું કહેવું એ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે કે ઋષિ વેદ ભણવાનો હક સર્વેને કહે છે તે ઉપરથી કોઇએ એમ નથી સમજી લેવાનું કે વેદ ભણવાની લાયકાત, યોગ્યતા અથવા શકિત સર્વે મનુષ્યોમાં આવી જાય છે. ઋષિના સિદ્ધાંત મુજબ બ્રાહ્મણાદિ વર્ણો ગુણ કર્મ પ્રમાણે છે. જેની બુદ્ધિ એવી છે કે જેનામાં વેદ ભણવા સુધીની યોગ્યતા આવી શકતી નથી અથવા જે વેદ ભણી શકતો નથી તેજ શૂદ્ર છે, જેમ બી. એ. સુધી ભણવાનો હક દરેક મનુષ્યને છે—પછી તે સ્ત્રી હોય વા શૂદ્ર હોય-પણ બી. એ. સુધી ભણી શકવાને માટે સઘળા કંઇ સમર્થ થતા નથી; તેમ વેદને માટે પણ સમજવું. વેદના પ્રચાર માટે કેવો મહાન્ સિદ્ધાંત ઋષિએ વેદ અને આર્યગ્રંથોના આધારે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે! આપણા હિંદુપદધારી આર્યો મેક્ષમૂલર જેવા પરધર્મી લોકો કે જેમને તેઓ મ્લેચ્છની ઉપમા આપે છે તેમને વેદ ભણવાનો અધિકાર છે કે નહિ તે વાત તો બાજુએ રહી પણ તેમણે કરેલા વેદાર્થ સર્વથા સત્ય માની તે પ્રમાણે પોતે ભણે છે, એટલુંજ નહિ, પણ તેમને **मोक्षमूलरः (मोक्षस्य मूलं राति अर्थात् गृह्णाति)** એવી પદવી પણ આપવાને ચૂકતા નથી. બિચારા આપણા ભારતવાસી સ્ત્રી અને શુદ્રનાજ છે! હિંદુપદધારી આર્યોના મત મુજબ મ્લેચ્છ કુલોત્પન્ના એની બિસેન્ટ સ્ત્રી પણ **अन्नावाई-वसन्ति** બની સર્વેને વંદ્ય થાય છે એટલુંજ નહિ પણ પોતે મહાન્ અવતારી બની બીજા અવતારોની પ્રાદુર્ભાવ કરનારી બની જાય છે! ધન્ય છે હિંદુ ભાઇઓ, તમારી બુધ્ધિને! શું કરે બીચારા! સીસુ રેડવા જાય તો ઝટ ચતુર્ભુજ થઇ દંડ-ગ્રહણ કરવું પડે! અસ્તુ

ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः એવા આર્યગ્રંથોના પ્રમાણ ઉપરથી વળી ઋષિ દયાનંદે સિદ્ધ કર્યું છે કે ઋષિઓ મંત્રના દ્રષ્ટા છે પણ કર્તા નથી. વેદમંત્રના અર્થોનું મનન કરી તેમાં આવેલી વિદ્યા પ્રત્યક્ષ કરી દેખાડનાર ઋષિઓ આદિકાળમાં થઇ ગયા છે. તેમણે શિખવેલા

અર્થ જ્યારે તેમના શિષ્યો શિખવવા લાગ્યા ત્યારે અમુક મંત્રાર્થના દ્રષ્ટા અમુક ઋષિ હતા એવી પ્રથા પડી જવાથી મંત્રની સાથેજ ઋષિનું નામ પણ કહેવામાં આવતું. એ પ્રમાણે અમુક મંત્રોનો અમુક ઋષિ, એમ સંક્ષેપમાં કહેવાતું. તે મુજબ હાલ પણ મંત્રોના સમૂહો સૂક્તો ઉપર ઋષિઓનાં નામ પણ જોવામાં આવે છે, માટે, ઋષિઓ મંત્રોના કર્ત્તા છે એવું જે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોનું અને તેમના કહેવા પ્રમાણે પોપટની પેઠે બોલનારા આપણા આંગ્લભાષા વિભૂષિત પદવીધર હિંદુઓનું કહેવું છે તે ખોટું છે એમ ઋષિ દયાનંદનો સિધ્ધાંત છે. વેદ મનુષ્યકૃત નથી, ઇશ્વરદત્ત છે, વેદ અપૌરૂષેય છે, એવો એનો ધ્વનિતાર્થ છે. કેટલાક મંત્રના મૂળ મંત્રમાં જમદગ્નિ વિશ્વામિત્ર આદિ શબ્દો મનુષ્યો કે ઋષિઓનાં નામ હોય તેમ આવ્યાં છે. પરંતુ તે શબ્દો અથવા કોઇ પણ બીજા શબ્દોનો અર્થ યૌગિક લેવાનો છે. પાછળથી થએલા કોઇ મનુષ્યનાં નામ ઉપરથી મંત્રમાં તે વિશેષ નામ છે એમ સમજીને વેદમાં તેમનો કોઇ ઇતિહાસ આવેલો છે અથવા તે મંત્રના કર્ત્તાનું નામ તેમાં છે એમ સમજવાનું નથી. આ બાબતમાં અત્રે મંત્ર આપીને કે તેનો અર્થ કરીને દેખાડવાનું આ સ્થળ નથી. પરંતુ વાંચકની એટલીજ વિનંતિ કરવામાં આવે છે કે તેમણે ઋષિ દયાનંદનું વેદભાષ્ય વાંચી અર્થની બાબતમાં ખાત્રી કરી જોવી. પરંતુ એટલું તો આ સ્થળે કહ્યા વગર આગળ ચાલી શકાતું નથી કે આ પ્રકારના મંત્રમાં જ્યાં મૂળ મંત્રમાં કોઇ ઋષિનું નામ છે એવો ભ્રમ થાય છે તેનો કર્ત્તા જો તે ઋષિ હોય તો મંત્રની ઉપરની અનુક્રમણિકામાં પણ તેજ ઋષિનું નામ આવવું જોઇએ. પરંતુ વાસ્તવિક તેવું નજરે પડતું નથી. ઉદાહરણાર્થ,—યજુર્વેદના અધ્યાય ૧૩ નો મંત્ર ૫૫ મો લો, તે મંત્રમાં **भरद्वाज** નામ આવેલું છે, પણ અનુક્રમણિકામાં તે મંત્રનો ઋષિ **उशना** લખ્યો છે. એજ પ્રમાણે આગળ આગળ ૫૬, ૫૭ અને ૫૮ મા મંત્રોમાં જુદાં જુદાં વિશેષ નામ આવ્યાં હોય એવો ભ્રમ થાય છે; પણ તેની અનુક્રમણિકામાં તે મંત્રોના ઋષિ જુદાજ છે. તેજ પ્રમાણે મંત્રો જો ઋષિઓએ બનાવ્યા હોત તો એકજ વેદમાં એકજ મંત્રના બે અથવા અધિક ઋષિનાં નામ જુદે જુદે સ્થળે કેમ આવી શકે? પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના કહેવા પ્રમાણે આદિ કાળના અજ્ઞાન લોકોએ સૃષ્ટ ચમત્કારથી ભયભીત થઇને મંત્રદ્વારે તે ચમત્કારોના કોઇ દેવતા માની સ્તુતિ કરી હોય તો શું આવા મંત્રો બે ત્રણ ઋષિએ સાથે મળીને જોડી કાઢયા હતા? ઉદાહરણાર્થ,—યજુર્વેદમાં ગાયત્રી મંત્ર જુદા જુદા ચાર અધ્યાયમાં ચાર ઠેકાણે આવ્યો છે. જેમ કે અ. ૩ મં૦ ૩૫; અ૦ ૨૨ મં૦ ૯; અ૦ ૩૦ મં૦ ૨ અને અ૦ ૩૬ મં૦ ૩. એ મંત્રોમાંના ૩૦ મા અધ્યાયના ૨ જા મંત્રમાં ઋષિ નારાયણ છે અને બીજે ત્રણ સ્થળે ઋષિ વિશ્વામિત્ર છે. તેમ **अक्रन्ददग्नि**૦ ઇત્યાદી મંત્ર યજુર્વેદ અ૦ ૧૨ મં૦ ૬ અને અ૦ ૨૧ મં. ૩૩ માં આવ્યો છે. પણ તેમાં એક સ્થળે **વત્સપ્રી** અને બીજે સ્થળે **સ્વસ્ત્યાત્રેય** એમ બે જુદા ઋષિઓનાં નામ એકજ મંત્ર ઉપર આપ્યાં છે એ પ્રમાણે જોવા બેસીએ તો ઘણા મંત્રો છે, એ ઉપરથી વેદમાં આંતરીય પ્રમાણ (Internal Evidence) તપાસી જોતાં પણ જણાઇ આવે છે કે વેદ અપૌરૂષેય છે અને વેદના ઋષિ તે વેદના કર્ત્તા કે નિર્માતા નહોતા પણ મંત્રાર્થના પ્રચારક હતા, શિક્ષક હતા—દ્રષ્ટા હતા—એમ ઋષિ દયાનંદનો સિદ્ધાંત છે.

ઉપસંહાર.

પ્રિય વાંચક, એક તરફ હિંદુપદધારી આર્યોના વેદ વિષેના વિચાર અથવા કલ્પનાઓ

આપની સામે મૂકી છે; અને બીજી તરફ ઋષિ દયાનંદના વેદ વિષેનાં સિદ્ધાંતો અથવા વિચારો મૂક્યા છે. બે પક્ષની તુલના કરી, દુરાગ્રહ, હઠ ને પક્ષપાતને બાજુએ મૂકી આપ વિચારી જોશો તો જણાઇ આવશે કે આધુનિક સમયમાં જો કોઇએ પણ વેદની કદર, વેદનો ઉદ્ધાર, વેદનું પુનરુજ્જીવન કર્યું હોય અને વેદની મહત્તા જો કોઇએ પણ વધારી હોય તો તે ઋષિ દયાનંદેજ વધારી છે, ઋષિ દયાનંદના સિદ્ધાંતામૃતનું પાન કરનારા, અને તેમનાં સિદ્ધાંત, વેદ વિષે ઉન્નત વિચાર ઉત્પન્ન કરાવનારા છે, એવું પરીક્ષા કરીને જોનારા આર્યો આજે વૈદિક જ્ઞાન અને વૈદિકધર્મના આશ્રયથી દુનિઆનાં સર્વે ધર્મવાળા અથવા મતમતાંતરવાળાને ઉપદેશ કરવાને માટે સમર્થ થયા છે. વિધર્મીઓ આજે વૈદિક સૂર્ય આગળ ટકી શકતા નથી. ખ્રીસ્તી મિશનરીઓએ તો ક્યારનોએ નિશ્ચય કરી મૂક્યો છે કે જ્યાં સુધી હિંદુસ્થાનમાં આર્યસમાજ છે ત્યાં સુધી આપણું ટટ્ટુ હવે આગળ ચાલવું મુશ્કેલ છે. મોહમેદનોનું આર્યસમાજ સામે કંઇ ન ચાલ્યું ત્યારે હવે હતાશ થઇને બેઠા છે. એક મોહમેદને આર્યસામાજીક ધર્મવીર પંડિત લેખરામનું ખુન પણ કર્યું છે ! કેટલાક વિદ્યાર્થીઓએ આર્યસમાજ જેવી ધાર્મિક સંસ્થાને રાજકીય બતાવી અનેક પ્રકારની વિપત્તિઓ આર્યસમાજીકો ઉપર પાડવામાં પણ કંઇ બાકી રાખી નથી. છતાં વૈદિકજ્ઞાનના બળથી આર્યસમાજીકો માનાપમાન સહન કરી અને વિપત્તિઓ પણ વેઠી પોતાની ધાર્મિક વીરતા હજી સુધી જાળવી રહ્યા છે. અંતે સત્યનોજ જય થતો હોય એમ સ્પષ્ટ દેખાતું આવે છે. આવું પરિબળ, આવું ધૈર્ય અને આવી સહનશીલતા આર્યસમાજમાં ક્યાંથી આવી ? પ્રિયવાંચક, ઋષિ દયાનંદના વેદોધ્ધારક અને સત્ય સિદ્ધાંતોથીજ.

ઉપરનો વિચાર કરી જોતાં દરેક વાંચક જોઇ શકશે કે ભરતખંડના ધાર્મિક ઇતિહાસમાં ઋષિ દયાનંદે કેટલી મહાન સેવા બજાવી છે. વૈદિક વિદ્યાના પ્રચારનો પ્રયત્ન કરનાર મહાત્મા શંકરાચાર્ય પછી મહાન્ સંસ્કૃતજ્ઞ અને વૈદિકધર્મના પ્રચારક તરીકે જો કોઇનું પણ નામ ગણવામાં આવે તો તે ઋષિ દયાનંદનુંજ છે. વેદના મંત્રદ્રષ્ટા અથવા વેદાર્થના શિક્ષકને પ્રાચીનકાળમાં જે ઋષિ પદવી અપાતી હતી તે ઋષિ પદવી પણ આધુનિક કાળમાં જો કોઇને આપી શકાય તો તે સ્વામી દયાનંદનેજ આપી શકાશે માટે આર્યસામાજીકો સ્વામી દયાનંદને વેદોધ્ધારક ઋષિ આદિ પદવી આપે છે તે યથાર્થજ છે.

પરંતુ, અવિદ્યા, હઠ, દુરાગ્રહ, સ્વાર્થ, દ્વેષ, અજ્ઞાન અને આત્મહંતત્વનો અભાવ જ્યાં સુધી ભરતખંડમાં નહિ થાય ત્યાં સુધી વૈદિકધર્મને અથવા વેદને પોતાના ધર્માભાસ અથવા મતમતાંતરોનું મુળ છે એવું કહેનારાનાજ નહિ પણ વેદને માટે ભ્રષ્ટ વિચાર ધારણ કરનારા અને તેમાંજ આનંદ માનનારા જે ભ્રષ્ટાનંદો છે તે મહાન્ વેદોદ્ધારક ઋષિ દયાનંદને પણ **ભ્રષ્ટાનંદ** કહેવાને ચૂકવાના નથી. જ્યાં સુધી આપણા દેશમાં આવા ભ્રષ્ટાનંદો છે ત્યાં સુધી આપણા દેશની ઉન્નતિ, આપણા દેશનું હિત અને આપણા દેશમાં સુધારો થાય એવું ઇચ્છવું વ્યર્થ છે. માટે સર્વે દેશહિતચિંતક અને દેશાભિમાની સજ્જન પુરૂષોનું કર્તવ્ય છે કે દેશમાંથી અવિદ્યા, હઠ આદિ ઉપર કહેલા રોગ નીકળી જાય અને ઋષિ દયાનંદના વેદોદ્ધારક સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર થાય તેને માટે તન મન અને ધનથી પ્રયત્ન કરી પોતાના જીવનકાળનું સાર્થક્ય કરી લેવું, सुज्ञेषु किं बहुना !

સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી.

(લે. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી એમ. એ. એલ એલ બી.)

હિંદુસ્તાનના બલ્કે આખી દુનીઆના મહાન પુરૂષોની પંક્તિમાં મૂકાવાનો સ્વામી દયાનંદનો દાવો ભાગ્યેજ રદ કરી શકાશે. જેમ ન્યૂટનને સેબફળના પડવા પરથી ગુરૂત્વાકર્ષણનો નિયમ શોધી કાઢવાનું સ્ફુરી આવ્યું, જેમ આહદાનીના ઢાંકણાના દૂર ઉડી જવાથી વરાળનું બળ શોધી કાઢવાનું સ્ટીવનસનને કારણ મળ્યું, તેમ રાત્રીએ શિવાલયમાં શિવના બાણપર ચઢાવેલા ચોખા ઉંદરને લઇ જતા જોઇ સ્વામીજીને મૂર્તિ પૂજાના દૈવત વિશે વિચાર કરવાનું સાધન મળી આવ્યું. પોતાના અંતરના સગાનાં મૃત્યુથી દુનીઆની નિઃસારતા એ જો કે એમના મગજપર પૂરેપૂરી છાપ પાડી હતી અને તેથી સંસાર તજવા માટે તેમનું દિલ ખેંચાયું હતું એ વાત ખરી છે, પણ માત્ર એજ સબબને લીધે સ્વામીજીએ જો સંન્યસ્ત ગ્રહણ કર્યું હોત તો તો બીજા સેંકડો સંન્યાસીઓની માફક તેઓ પણ ભગવાં લૂગડાં પહેરી ગંગા યા નર્મદાના તટ પર મુકામ નાંખી, કથા પુરાણ વાંચી યા તો પોતાના આત્માના કલ્યાણ માટે સ્વાધ્યયન કરી સંતોષ માની બેસી રહેત. પરંતુ પૂર્વાશ્રમે કાઠીઆવાડી એટલે દરેક બાબતની ખણખોચ કરવાની મૂળથીજ ટેવ, તેમાં આગ્રહ અને ઝીણવટવાળી બુદ્ધિની સહાય, અને શારીરિક યા માનસિક બળ, જે કહો તે, જેટલું જોઇએ તેટલું હોવાથી, મૂર્તિપૂજાનું રહસ્ય, શોધી કાઢવાની જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરવા પોતે ઘણું મથન કરવા માંડયું. અને તેમ કરતાં કરતાં આખું જિવન ગાળી નાંખી, ભરતખંડના મૂળ ધર્મનો પાયો જેનાપર રચાએલો છે, તેનું સાહિત્ય સંપૂર્ણ રીતે વાંચી, સમજી, તેમાંથી એ તત્ત્વ શોધી કાઢયું કે મૂર્તિ પૂજાને માટે વેદમાંથી તો આધાર મળી આવતોજ નથી. સ્વામીજીના એ નિર્ણયની જોડે કોઇક મળતું થશે તો કોઇકનો અભિપ્રાય તેથી વિરૂદ્ધ થશે. સ્વામીજીએ વેદવાક્યોનો જે અર્થ કર્યો છે, તે કેટલાકને માન્ય છે અને કેટલાકને અમાન્ય છે, પરંતુ એમનો આગ્રહ, એમના અધ્યનમનો વિસ્તાર, અને એમની શુદ્ધબુદ્ધિ, તેનાં તો એકે અવાજે સૌને વખાણ કરવાંજ પડશે. પોતાનો મત ખરો છે એમ સાબિત કરવા માટે એમના પરિશ્રમ અને પ્રયાસ, અને તેને અંગે ખમવી પડેલી આફત, અને જાનનું જોખમ, એ જોતાં મહમ્મદ પેગંબરને આજથી તેરસેં વરસપર આરબો જેવા જંગલી અને જૂના વખતના નિરક્ષર માણસોમાંથી મૂર્તિપૂજાના મતનું ઉચ્છેદન કરતાં જે જે છવ સટોસટની મુશ્કેલીઓ ખમવી પડી હતી તેની કાંઇક છાયા યાદ આવે છે. હાલના સમયમાં, જ્યારે કેળવણી, સુધારો, પરદેશગમન વગેરે અજ્ઞાન ઓછાં કરવાનાં સાધનો ખરેખર જોર કરી રહ્યાં છે તે વખતે હજારો વ્યક્તિઓને પોતાના મત તરફ વાળી, એક નવોજ પંથ સ્થાપન કરવો એ ન્હાનુંસુનું કામ નથી. પંથ સ્થાપનારના પોતાનામાં કાંઇક વિલક્ષણતા હોય અથવા તો તે પંથનાં મૂળ તત્ત્વોમાં કાંઇક સાચાપણું અને સત્યને લીધે રહેતું આકર્ષણ હોય તોજ એવો પંથ નીભે છે અને ચાલે છે. સ્વામી દયાનંદે સ્થાપેલી આર્યસમાજ ધીમે ધીમે પણ મક્કમપણે આગળ પગલાં ભરતી જાય છે. પંજાબમાંથી રજપુતાનામાં આવી અને

ત્યાંથી આવી ગુજરાતમાં પડાવ નાંખ્યો. હવે આસ્તે આસ્તે દક્ષિણ તરફ જવા માંડે છે. સંસાર સુધારકો તેમજ સરકાર બંનેને આર્યસમાજના અસ્તિત્વની નોંધ લેવી પડી છે. માટે એવી સમાજના સ્થાપકનામાં કાંઇક એવા ખાસ ગુણ તો હોવાજ જોઇએ કે જેના વડે તેને આટલી બધી ફતેહ મળી હોય; તે ગુણ જે આર્યસમાજી ન હોય તેને પણ શિક્ષણ લેવા લાયક છે અને તે ગુણો, આગ્રહ, શુદ્ધબુદ્ધિ, અને નિડરતા છે. હિંદુસ્તાનના એક વતનીએ આગ્રહ અને નિડરતાથી આવું મહાનપદ મેળવ્યું તે આપણે સૌને મગરૂર થવાનું કારણ આપે છે. એમનો આગ્રહ અને એમની નિડરતા એમના અનુયાયિઓમાં ઉતર્યાં છે અને મૂળ પંજાબમાં રોપાયું, પંજાબના લોકો હઠ્ઠ અને લડાયક, અને તેમનામાં આગ્રહ અને નિડરતાનું તત્ત્વ રેડાયુ, એટલે આર્યસમાજીઓ તો યુદ્ધકામી (Pugnacity) માટેજ જ્યારે જુઓ ત્યારે તૈયાર એવો અભિપ્રાય એમને માટે જડ ઘાલી બેસી ગયો છે. પરંતુ ઉંડું ઉતરી જોતાં જણાશે કે એ માત્ર ભ્રમ છે. સ્વામી દયાનંદે તો આગ્રહ અને અડગપણું સારે અર્થેજ વાપર્યું છે.

દયાનન્દ સરસ્વતી અને સાંસારિક સુધારો.

(નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેટીયા આઇ. સી. આઇ.)

આ વિષય ઉપર લઘુ લેખ લખવાની માગણી " આર્યપ્રકાશ " ના તંત્રી તરફથી થવાથી આ પ્રયાસ આરમ્ભું છું. બહુ અંશે ગુજરાત વિશે આવલોકન કરીશું. ઇ. સ. ૧૮૭૪ ના અન્ત ભાગમાં સ્વામી દયાનન્દ અમદાવાદ આવ્યા, તે સમયે ગુજરાતમાં ધાર્મિક જાગૃતિ પ્રાર્થના સમાજની સંસ્થાએ સબળ રૂપે કરેલી હતી, તે સંસ્થાએ આર્યસમાજ નામ સ્વીકાર્યું નહિં અને દયાનન્દ સ્વામીના પ્રતાપથી પ્રગટ થએલા સચનમાં પોતાનું વ્યક્ત સ્વરૂપ વિનીત કર્યું નહિ, એ પ્રસગની ચર્ચાનું આ સ્થાન નથી. આપણે તો સાંસારિક સુધારા વિશે સ્વામી દયાનન્દના પ્રયાસોનું દર્શન કરવાનુ છે. ઉપર કહેલા સમયમાં અમદાવાદમાં સંસારસુધારા સમાજનું સંચલન ઉત્સાહના લોઢીથી વેગવાળુ હતુ એ ખરું સાંસારિક સુધારાની મૂળ ઉત્પત્તિ નર્મદકવિના જીવનના પૂર્વાર્ધના સમયથી હતી અને તે સમયે તો ઉત્કટ રૂપમાં એ સુધારો ઉછળી રહેલો હતો, એ પણ નિર્વિવાદ છે; પશ્ચિમના જ્ઞાનના જ્યોતિયે સુષુપ્તિમાં પડેલા ભરતખંડને આંખ્યો ઉઘાડીને અસાધારણ ચમત્કાર દર્શાવનારી જાગૃતિ આપી હતી. તે પણ કોઇથી ના કહાય એમ નથી. વિચારશીલ મનુષ્યો સમક્ષ જુનું અને નવું બંને પોતપોતાના સ્વરૂપમાં ઉપસ્થિત થયાં હતાં;—જુનું જીર્ણતાના, ક્ષીણતાના દોષોથી અપ્રિય બને એવું, અંધકારના જમાનામાં પ્રવેશ પામેલા અનિષ્ટ અંશોથી હાનિકારક બનેલું જણાતું હતું; નવું, નવીનતાના વિલક્ષણ જીવનના, ચમત્કારોથી તેમજ અન્તર્ગત ગુણોથી પણ આકર્ષક રૂપ ધારણ કરતુ હતું. આ અસાધારણ દશાના પ્રભાવને લીધે ઉચ્છૃંખલ સુધારો " યાહોમ કરીને પડો ફતેહ છે આગે "

એ સૂત્રને પોતાના ધ્વજ ઉપર અંકિત કરી તે રણસંગ્રામમાં ધસ્યો હતો. એ સમય વીત્યાને કેટલાંક વર્ષ થઈ ગયાં હતાં. બંને પક્ષની તુલના કરનારી ધીર ગંભીર વૃત્તિએ પોતાની સત્તા સ્થાપવાનો આરંભ કર્યો હતો. તથાપિ–" ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર સજ્જન સંભળાવજોરે " એ કવિ દલપતરામના મોળા જણાતા જીવન સુત્રનો સત્કાર કરનારો વર્ગ અલ્પ પ્રમાણમાં હતો. સ્વ. નવલરામભાઇએ એ સુત્રને, ઇ. સ. ૧૮૭૯ માં ધોળ ગાનારી બાયડીઓનેજ લાયકતું કહ્યું હતું. હજી તે કાળ સુધી પણ **सत्यमेव जयते** એ મહા વાકયના બળને મન્દતા લાગી ન્હોતી.

આ પ્રકારની સ્થિતિ ગુજરાતમાં ઇ. સ. ૧૮૭૪ માં હતી. સુધારાનો ઉત્સાહ ભરપુર જોરથી વ્હેતો હતો. ત્હેવા સમયમાં સ્વામી દયાનન્દનો પ્રવેશ ગુજરાતમાં થયો. એ પ્રવેશનું આવલોકન કરતાં બે વાતો ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી જોઇએ. પ્રથમ એ વાત હતી કે સાંસારિક સુધારાનાં સંચલન છૂટક છૂટક સ્થળોમાં થતાં હતાં; પરંતુ એ સંચલનમાં અતર્ગત વ્યાપકબળને એક સમસ્ત રૂપમાં સંચિત કરનારી સંસ્થા હજી પ્રગટ થઇ નહોતી. ઇંડિયન સોશિયલ કોન્ફરન્સની ઘટના પ્રગટ થવાને હજી પંદર સોળ વર્ષ વીતવાનાં હતાં. આખા ભરતખંડને જાગૃત કરી સુધારાનાં બે મુખ્ય અંગ બાળલગ્ન અને બળાત્કારનું વૈધવ્ય ' હેની સ્હામે યુદ્ધ, તે વિશે ચર્ચા કરનારા સમર્થ લેખ સ્વ, મલબારીની કલમમાંથી નીકળવાને પણ હજી તેર વર્ષની વાર હતી. બીજી વાત એ હતી કે અત્યાર સુધી સાંસારિકસુધારાના પક્ષનો પાયો ન્યાય, સત્ય, અને બુદ્ધિનાં સબળ તત્ત્વોમાંજ નંખાયો હતો, –બહુ અંશે તેમ હતું; આપણાં ધર્મશાસ્ત્રોને એ પાયામાં અલ્પ–પ્રમાણમાંજ સ્થાન અપાતું હતું. આ સ્થિતિમાં ભરતખંડના મ્હોટા ભાગમાં એક ડંકો વગાડીને અને શાસ્ત્રના પ્રમાણનેજ પાયા રૂપે સ્થાપીને સાંસારિક સુધારા માટે અદ્વિતીય પ્રયાસ કરનાર સ્વામી દયાનન્દ સરસ્વતી પ્રગટ થયા.* પોતાની તીક્ષ્ણ અને અન્તર્ભેદી દ્રષ્ટિથી તેમણે જેમકે કેવળ બુદ્ધિ, ન્યાય, ઇત્યાદિ ધોરણોનાં શસ્ત્ર, શાસ્ત્રની પૂજામાંજ પચી રહેલા જનસમુદાયના ઉપર અસર કરશે નહિં. તેથી શાસ્ત્રનેજ સમર્થ શસ્ત્ર તરીકે વાપરવું તેમણે ઇષ્ટ ગણ્યું લાગે છે. પછી એ શસ્ત્રને ઘસીને તીક્ષ્ણ કરવાની ક્રિયામાં એ શસ્ત્રનાં પાનાંની આકૃતિયો વખતે ફરી પણ ગઇ હશે. પરંતુ લક્ષ્યવેધી શસ્ત્ર બને એટલે બસ–એટલોજ સ્વામીજીનો હેતુ જણાય છે. આમ કેવળ શાસ્ત્રનેજ પ્રમાણભૂત ગણવાનું પરિણામ કેટલાક વિષયોમાં આ જમાનાના વિકાસ પામેલા વિચારોને ક્ષેત્ર આપવામાં પણ આવ્યું હશે; તે વિશે ઉલ્લેખ થોડીવાર પછી કરીશું. તેમ બીજું ફળ એ થયું કે જે વર્ગને અર્થે શાસ્ત્રનો આધાર લેવો ઇષ્ટ ગણ્યો ત્હેમાંના મ્હોટા ભાગ તરફથી તો વિરોધજ મળ્યો; અને શાસ્ત્રને સર્વસ્વ ના ગણતાં ન્યાય, બુદ્ધિ, સત્ય એ તત્ત્વોથીજ જે વર્ગને ગળે વાત ઉતરી શકે એ નવીન સંસ્કારવાળા વર્ગના મ્હોટા સમુદાય ઉપર સ્વામીજીનો પ્રતાપ સ્થપાયો નહિં. પરંતુ આ વર્ગને સાંસારિક સુધારાની ઇષ્ટતા અન્ય સાધનોથી દ્રષ્ટિગોચર હતીજ એટલે સ્વામી દયાનન્દની નજરે આ મ્હોટી હાનિ તો ન્હોતીજ.

---

* દયાનન્દ સ્વામીથી પણ તર્ક બુધ્ધિનો સર્વથા ત્યાગ નથી કરી શકાયો તે તેમના સત્યાર્થ પ્રકાશમાંથી સ્થળે સ્થળે જડી આવશે. ઉદા૦ પૃ, ૬૭ મે શૂદ્રોને પરમેશ્વર ચાહે છે, તેમને વાણી કર્ણ ઇત્યાદિ છે, માટે તેમને પણ વેદાધ્યયનનો અધિકાર છે; એ તર્ક કોટિ જુવો

હવે સ્વામી દયાનન્દે સાંસારિક સુધારાના વ્યક્ત પ્રશ્નો વિશે શું શું કહ્યું છે—કર્યું છે તે તરફ ઝડપથી નજર નાંખીશું. સાંસારિક—હિન્દુની સાંસારિક—વ્યવસ્થાનાં મુખ્ય અંગ જાતિભેદ, બાળલગ્ન, અને બલાત્કારનું વૈધવ્ય એ ત્રણ છે. કન્યાવિક્રય, લગ્નમરણાદિ પ્રસંગે અયોગ્ય ધનનો વ્યય, ઇત્યાદિ ગૌણ અંગો વિશે આ લેખમાં ચર્ચા કરવાની જરૂર નથી. માટે એ ત્રણ મુખ્ય અંગોનેજ સ્પર્શ કરીશું.

જાતિભેદ—આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ પ્રાચીનકાળની ચાતુર્વર્ણ્યના વ્યવસ્થા વડેજ સ્વામી દયાનન્દે કર્યું છે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ વર્ણવ્યવસ્થાનેજ સ્વીકાર્ય ગણીને એમણે અસંખ્ય જાતિ ભેદની હાનિકારક સંસ્થાનો આપોઆપજ ઉચ્છેદ કર્યો છે. આ મર્યાદામાં હેમના એ નિરાકરણમાં ગુણ જણાશે. પરંતુ માનવજાતિના ઇતિહાસનો પ્રવાહ હાલ કેટલી મજલે પ્હોચી ચૂક્યો છે, આ કાળનાં અનેક બળોની વચ્ચે પ્રાચીન વર્ણવ્યવસ્થાની સ્થાપના કેટલે દરજ્જે શક્ય છે એ તરફ સ્વામીજીનું લક્ષ ગયું જણાતું નથી. જાતિભેદના—હાલના અસંખ્ય જાતિ ભેદના—પરિણામે થતા અનર્થનું વૈદિક દૃષ્ટિથી ભિન્ન દૃષ્ટિથી નિરીક્ષણ એઓએ કર્યું હશે તોપણ આ રોગના નિકન્દનનો ઉપાય વૈદિક પાયા ઉપરજ રચવાને લીધે ફળ વ્યાવહારિક વિજયવાળું થવાની શકયતા એમની યોજનામાં દૃષ્ટિગોચર થતી નથી.

બાળલગ્ન—આ પ્રશ્ન વિશે દયાનન્દ સ્વામીનાં સિદ્ધાન્તો જેટલા સબળ શબ્દોમાં દર્શાવાયા છે તેટલાજ **ઉચ્ચ આદર્શથી પ્રેરાયલા જણાય છે.** કન્યાનું લગ્ન સોળ વર્ષની પૂર્વે ના થવું જોઇએ અને પુરૂષનું પચીસની અંદર ના કરવું—એ લઘુતમ મર્યાદા બાંધીને, ઉત્તમવય ની *મર્યાદા કન્યા માટે ૨૪ વર્ષની અને પુરૂષ માટે ૪૮ વર્ષની એમણે સ્થાપી છે.* (*સત્યાર્થ* પ્રકાશ ગુજરાતી ભાષાન્તર—પૃષ્ઠ ૭૩). આ પ્રશ્નના અંગમાંજ બ્રહ્મચર્ય સ્ત્રી અને પુરૂષ બંને માટે બ્રહ્મચર્ય, સ્ત્રી તેમજ પુરૂષને વિદ્યા સંસ્કરણ, ઇત્યાદિ મહત્વના પ્રશ્નોનો સમાવેશ કરાયો છે, અને તે વિશે પણ સ્વામીજીએ નિર્ભય રીતે મત દર્શાવ્યા છે.

વિધવા વિવાહ—આ પ્રશ્નના સબંધે સ્વામીજીનો સિદ્ધાન્ત એવો છે કે, બાલવિધવા અર્થાત્ પતિને ઘેર કદી ગયેલી ના હોય એવી વિધવાનો પુનર્વિવાહ માન્ય છે, અન્યનો નહિ. ઇતર વિધવા માટે બ્રહ્મચર્ય અથવા તે ના સંભવે તો નિયોગનો વિધિ પોતે સ્વીકાર્ય માને છે. આ વ્યવસ્થાની પૂર્ણ પરીક્ષા કરવાનું આ સ્થળ નથી. બાલવિધવા માટે પુનર્લગ્ન વિહિત ગણવા માટે સ્વામીજીનો ઉપકાર માન્યા વિના રહેવાશે નહિ; પરંતુ નિયોગ જેવી પ્રાચીનકાળમાંજ ઉદ્ભવ પામી લુપ્ત થયેલી અને સ્ત્રી પુરૂષના સંબન્ધને કેવળ પાશવસબન્ધ બનાવી નાંખનારી વ્યવસ્થાને, વિહિત મનાવવાનો સ્વામીજીનો પ્રયાસ તો આ જમાનાના સુજ્ઞ પુરૂષો સર્વથા ત્યાજ્ય માને તો ક્ષમ્ય ગણાશે. જે સમયમાં પ્રજાવૃદ્ધિ એ એક કર્તવ્યરૂપ કર્મ હતું, જે સમયમાં સ્ત્રીપુરૂષના સંબન્ધને કેવળ શારીરિક વ્યવહાર રૂપેજ જોવામાં આવતો હતો, તે અર્ધસંસ્કારી સમયની સંસ્થાની આ ઓગણીસ વીસમી સદીમાં પુનઃસ્થાપના કરવી એ કેવળ વિપરીત અને અનિષ્ટજ ગણાશે.

મુખ્ય અંગોની ત્વરિત ચર્ચા થઇ ગઈ. હવે વિશેષ કહેવાનું અવશિષ્ટ રહ્યું નથી.

માત્ર એક વિચાર ઉપસ્થિત કરવો ઇષ્ટ લાગે છે. દયાનન્દ સ્વામીની વ્યવસ્થામાં સાંસારિક સુધારો તે એક ગૌણ અંગ હતું, ધાર્મિક સુધારો–મૂર્ત્તિ પૂજા અને પાખંડ મતનું ખંડન–તેજ પ્રધાન લક્ષ્ય હતું; તેમજ, સાંસારિક સુધારાનું પ્રેરકબળ ધાર્મિક સુધારામાંથી પ્રાપ્ત કરાયલું જણાતું નથી; ઉદાહરણાર્થ ધાર્મિક ભાવનાને પરિણામે સર્વ મનુજ વિશે બન્ધુભાવની સ્થાપના અને તે દ્વારા સર્વ સાંસારિક સુધારાની ઉત્પત્તિ એમ ઘટના જણાતી નથી. આ કારણોને લીધે હેમની વ્યવસ્થામાં ઉદ્ભવેલી સાંસારિક સુધારાની પ્રવૃત્તિ પૂર્ણ વિજય મેળવવાને સમર્થ થઇ નથી એમ કાંઇક ભાસ થાય છે. બાકી આટલી મર્યાદા સ્મરણમાં રાખ્યા પછી એટલું તો નિર્વિવાદ છે કે ભરતખંડમાં સમસ્તરૂપે સાંસારિક સુધારાને સંચલન કરનારામાં સ્વામી દયાનન્દજીનું સ્થાન અગ્રણી પુરૂષોમાં છેક નીચું તો કોઇથી પણ નહિ મૂકાય. એ સમર્થ પુરૂષની દેશસેવા આ વિષયમાં પ્રસંશાને પાત્ર છે એટલું જ નહિ, પણ હેના સામર્થ્યને લીધે અપ્રતિમ ગણી સકાય હેવીજ છે.

મહર્ષિ સ્વામી દયાનંદ અને ન્હેમની મુંબાઇની પ્રવૃત્તિયો.

(લે. પાલનજી બરજોરજી દેશાઈ. અધિપતિ રાસ્તગોફ્તાર)

મહર્ષિ સ્વામિ દયાનંદ સંબંધે એક પારસી લેખક તે શું કહેવાનું હોય ? અને મારા સરખા એક પારસી લખનારે તે મહાત્મા જોડે કશો સંબંધ કે પરિચય ન છતાં કાંઇ કુદી આરવું તે અગડમ બગડમ જેવુંજ લેખાય. આ વાત ખરી છે કે ૩૫ વર્ષ ઉપર મેં સ્વામિજીને મુંબઇમાં નજરે દીઠા હતા, એમનાં વ્યાખ્યાનો સાંભળ્યાં હતાં, તકરારો વેળા હું હાજર હતો, છાપામાં ચાલેલી ચર્ચા મેં વાંચી હતી, એમના સંબંધે મથુરાદાસ લવજી જેવા સુધારક પ્રકૃતિના વૃદ્ધ ભાટિયાઓને માન અને ઉત્સાહથી બોલતા સાંભળ્યા હતા, અને તેથી મારા મગજમાં આ મહાન્ સુધારક સ્વામિ વિષે મોટો વિચાર બેઠો હતો. પણ એ સઘળું છતાં પંડિત-દયાનંદ જેવા મહર્ષિ વિષે એક પારસી કલમ કાંઇ પણ લખવા માટે યોગ્ય ગણાય તે વિષે મને શક છે. તે વેળા હું " રાસ્ત ગોફતાર " પત્ર સાથે બે ત્રણ વર્ષ થયાંનો જોડાયો હતો. તંત્રી મી૰ કેખુસરો નવરોજજી કાબરાજી (અને તેમનું ઉપલું પત્ર) સુધારાના મોટા હિમાયતી હતા. અમારા પારસી સંસારી અને ધર્મ સંબંધી સુધારા માટે એ પત્રમાં પુષ્કળ લખાયું હતું અને લખાયું જતું હતું. કર્સનદાસ મૂળજી " મહારાજ લાઇબલ કેસ " જીત્યા પછી તેમનું " સત્ય પ્રકાશ " પત્ર રાસ્ત ગોફતાર સાથે જોડાયું ત્યાર બાદ હિંદુ સંસાર સુધારા સંબંધે રાસ્તમાં બહુ લખાણો થવા માંડયાં હતાં. એટલા માટે જ્યારે દયાનંદ સ્વામિ મુંબઇ આવ્યા ત્યારે અમારાં પત્રમાં તેમનું આવાગમન પુર હર્ષથી વધાવી લેવામાં આવે એ કેવળ સ્વાભાવિક હતું.

કોટમાં બજાર ગેટના નાકા ઉપર હાલ જ્યાં ગેયટિ નાટકશાળા છે, અને જ્યાં પ્રથમ "ક્ષાટિયા હાઉસ" ને નામે ઓળખાતાં બે મકાનો એકલાં બધાયલાં હતાં, તે મેદાનમાં **દયાનંદનાં** વ્યાખ્યાનોની મોટી સભાઓ મળતી હતી. એ માટે કામચલાઉ મંડપ ઉભા કરવામાં આવ્યા હતા, અને જો હું ભુલતો ના હોઉં તો સ્વામીજી સુધાં સઘળાઓ ભોયપર બેસી જતા હતા. ખુરસી જેવું કાંઇ થોડુંજ મારા જોવામાં આવ્યુ હતું. આવી મોટી સભાઓ તે વેળા કવચિત મળતી હતી. તે વેળા એ સભાઓ માટેનાં ખાસ મકાનો જેવું કાંઇ હતું. નહિ ધોબી તળાવવાળું "ફ્રામજી કાવસજી ઇન્સ્ટિટયુટ" એકલુંજ તે વેળા હૈયાત હતું, પણ દયાનંદનાં વ્યાખ્યાનોમાં ભેગા થયલા લોકોની સંખ્યા અતિ મોટી હોવાથી ઉપર કહ્યું તેમ મેદાનમાં માંડવા બનાવીને વ્યાખ્યાન, વાદ અને પ્રશ્નોત્તર કેટલાક દિવસો સુધી ચાલી રહ્યા હતા, દયાનંદ મુંબઇ આવે તે આગમજ એમની કીર્તિનો અશ્વ આ નગરીમા એમના કૃત્યોની મહત્તાના સમાચાર લાવી ચુકયો હતો. આ સર્વને પરિણામે મુબઇમા "આર્યસમાજ" ની સ્થાપના થઇ, જેના જેવી સમાજો પંજાબ અને ગુજરાતમાં ઠામ ઠામ સ્થપાઇ ચુકી હતી. મુબઇમા સ્વામિજીની યાદગારી આ સમાજથી રહી છે, જેને અંગે પ્રગટ થતા "આર્યપ્રકાશ" પત્રે તેમની ૩૦ મા વર્ષીના દિવસની ગંભીર યાદમાં એક મોટો ખાસ "**મહર્ષિ અંક**" પ્રગટ કરવાનું સાહસ ઉઠાવ્યું છે તે માટે તેના તત્રીને ધન્યવાદ ઘટે છે

દયાનંદનાં અતિ કીમતી કૃત્યોએ હિંદુ પ્રજામા મોટી ઉથલપાથલ કરી નાખી છે તેમાં શક નથી પણ અમારી પારસી કોમ ઉપર પણ એમની સુધારા પક્ષની લડતોથી બહુ સારી છાપ બેસાડી છે. **દયાનંદ** પજાબમા અને ગુજરાતમા પ્રસિદ્ધતા પામે તે આગમજ કામા ખાનદાન વાળા થોડાક ગ્રહસ્થોએ પારસી સુધારકોને પડખે રહીને તેમને નાણાની મદદ આપી આગળ પાડ્યા હતા. જે પારસી મહાપુરૂષને આજે સકળ આર્ય ભૂમિ ' હિન્દના દાદા " નું માનવંત નામ આપીને પૂજે છે તે દાદાભાઇ નવરોજજી આજ ૬૦ વર્ષ ઉપર પારસી કોમમાં સસાર અને ધર્મના સુધારાનો ઝુંડો લઇ બહિર પડ્યા હતા. એમણે જ "રાસ્ત ગોફતાર" ની ૧૮૫૧ મા સ્થાપના કરી હતી, અને "લોક રક્ષી" ને નામે પ્રખ્યાત થઇ ગયલા નવરોજજી ફરદુનજી જોડે મળીને એમણેજ પારસી કોમની સાચી રાહ બરી માટે "રાહનુમાએ મજદયસ્નાન" નામની સભા સ્થાપી હતી. દાદાભાઇ નવરોજજીનાં આ બન્ને કામો એવા સંગીન પાયા ઉપર રચાયલાં છે કે આજ પર્યન્ત તેમના કિલ્લા બળવાન ઉભેલા છે. પાછળથી ઉપલા બેમાં ખ. રૂ કામા નામના વિદ્વાન વધ્યા, અને આ મી૦ કામાનાં કામો સ્વામિજીનાં કામો સાથ અનેક રીતે સરખાવી શકાય એમ છે. જે ધાર્મિક શિક્ષણ મી૦ કામાએ પારસી કોમને આપ્યું તે દયાનંદે હિંદુ પ્રજાને આપ્યુ છે. મી૦ કામા અમો વચ્ચે પ્રગટ થયા તે આગમજ સંસાર અને ધર્મના અમારા રાહબર, રક્ષક અને ગુરૂ અમારા દસ્તુરો હતા,, જેઓને વૈષ્ણવ મહારાજોની પેઠે ધર્મની વાતોની માહિતી થોડી હતી પણ માન મોટું જોઇતું હતું. દયાનંદની આગમજ થોડાજ હિંદુઓને ખબર હતી કે ઋગ્વેદમાં મૂર્તિપૂજા વિષે એક અક્ષર પણ નથી. વૈષ્ણવ સપ્રદાયવાળા સઘળા આ મહારાજોને શ્રી કૃષ્ણના અવતાર સમજી તેમને પુજતા અને મૂર્તિઓને ઇશ્વર સમજી માનતા હતા. અમો પારસીઓ પણ અમારા દસ્તુરોના સમજાવ્યાથી એમજ માનતા કે અમો ધર્મ પુસ્તકને નામે જે

કોઈ પુરાણાં શાસ્ત્રો ધરાવીયે છિયે તે સઘળાં અમારા પેગમ્બર જરતોસ્તનાં પોતાનાંજ રચેલાં છે પણ અમારા દયાનંદ તે મી. ખ. રૂ. કામાએ અમને બતાવી આપ્યું કે "ગાથા" ને નામે ઓળખાતાં શાસ્ત્ર સિવાય બાકીનું સર્વે પાછલા સમયમાં રચાયલું ભણતર છે.

એક તરફથી આ રીતે અમો અમારા ધર્મ સંબંધે કાંઇ કાંઇ નવું સમજતા થયા ત્યારે બીજી તરફથી દયાનંદે મુંબઇમાં પ્રગટ થઇને વેદની મહત્તાથી વૈષ્ણવો અને બીજાઓને વાકેફ કીધા, અને શાસ્ત્રો કરતાં વેદ પહેલા છે અને વડા છે, વધારે પવિત્ર અને વધારે નિર્મળ છે, એમ જાહેર કરી લોકોને અચરત કીધા. આમ આશ્ચર્ય પામનારાઓ મયેના એક પારસીઓ પણ હતા. દયાનંદ આવે તે આગમજ વેદ તે શું અને સ્મૃતિ તે કેવી, અને શાસ્ત્રો પાછલાં કેમ, તે વિષે અમને કશી ખબર નહતી એ સઘળાં વચ્ચે કશો તફાવત અમો જાણતા નહતા અને પૂજા એજ હિંદુ ધર્મ છે એમ અમો માનતા હતા. તે વેળા એમ કોઇ જાણતું ન હતું કે **"હિંદુ અને પારસી આર્યકુળના છે, એક વાર તેમનો દેશ, ધર્મ, ભાષા વગેરે એકજ હતા"** અમારા ધર્મમાં મૂર્તિ પૂજા જેવું કાંઇ ન હોવાથી અમારી ભોળી સ્ત્રીઓ વહેમી હિંદુઓ સાથના લાંબા સહવાસથી દેવ દહેરાં કરતી અને પૈસે ટકે ખરાબ થતી ત્યારે અમો તેમને હિંદુનો ધર્મ પાળતા કહી શિખામણ દેતા. પણ સ્વામીજીએ આવીને જેમ વૈષ્ણવોની તેમ પારસીઓની ભ્રમ ભાંગી, અને હિંદુ–આર્યોનો મૂળ ધર્મ ચોખ્ખો છે, તેમાં મુર્તિ પૂજા જેવું કશુંએ નથી, તેમાં મંદિરો અને દહેરાં જેવું પણ જણાતું નથી, એમ સિદ્ધ કરીને તથા પ્રસિદ્ધ કરીને જન પ્રજા ઉપર મોટો ઉપકાર કર્યો.

આ રીતે પારસીઓ દયાનંદ તરફ ખેંચાયા તેનું એક બીજું પણ કારણ છે. દયાનંદ એક મહાન સુધારક હતા. સુધારકનાં સર્વ લક્ષણ તેઓ ધરાવતા હતા. પારસીઓના પેગમ્બર જરતોસ્ત પણ એક મોટા સુધારક હતા, જરતોસ્તે ધર્મ સુધારક હોઇને પોતાનો ધર્મ સ્થાપ્યો અને ફેલાવ્યો હતો. દયાનંદ ધર્મ સુધારક છતાં નવા ધર્મ સ્થાપક ન હતા. જરતોસ્ત સાથ પણ દયાનંદ અનેક રીતે મળતા આવે છે. આજે હિંદુમાં તેમ પારસીમાં બહુએ સુધારક જોવામાં આવે છે. પણ સુધારક અનેક કિસમના હોય છે. જેઓ બોલે ખરા પણ કરે કાંઇએ નહિ તે પણ સુધારક છે, અને જેઓ બોલીને ફરી જાય તે પણ સુધારક છે, જરતોસ્ત કે દયાનંદ તે કિસમના સુધારક ન હતા. એ બન્નેએ ભર જવાનીમાં ઘરબાર તજ્યાં હતાં. બન્ને એ પહાડો ઉપર જઇ અભ્યાસ કર્યો હતો. બન્નેને પોત પોતાના પિતા સાથ જુના બિગડેલા ધર્મના સંબંધી પંચાતી થઇ હતી. બન્ને પોત પોતાના સમયના ધર્મ ગુરૂઓનાં કુડાં કામોથી કંટાળેલા હતા. બન્ને મૂર્તિ અને મૂર્તિ પૂજાના શત્રુ હતા અને તેમ હોઇને બન્નેને પોતાના સમયના લોકો સાથ ભારી ટંટો થયો હતો. બન્ને ધર્મ ગુર વર્ગમાં જન્મ્યા હતા. બન્ને ઉપર પિતા કરતાં માતાનો પ્યાર વધારે હતો બન્ને ઉપર પિતાનો ત્રાસ ભારી હતો અને બિગડેલા ધર્મના આચાર વિચાર પ્રમાણે ચાલવાનું દબાણ થયુ હતુ, અને બન્ને તે તે સમયના કુચાલોથી કંટાળીને ઘરબાર છોડી ગયા હતા, જરતોસ્તે એક ઇશ્વરને માનવાનું શિખવ્યું, અને પોતાના સમયના અનેક ઇશ્વરવાદી મતનો તિરસ્કાર કર્યો દયાનંદે પોતાના સમયની મૂર્તિઓની માન્યતાનો ત્યાગ કરવા શિખવ્યુ અને વેદમાં છે તેજ ખરં છે એવો બોધ આપ્યો.

દયાનંદના પિતા શિવમાર્ગી હતા. શિવનાં લિંગની પૂજા કરવાનો નાના દયાનંદને હુકમ હતો; અપવાસ પાળવાની આજ્ઞા હતી અને તેમ ન કરે તો મોટામાં મોટાં પાપનો ભય અપાયો હતો. એક રાત્રે શિવનાં મંદિરમાં જપતપ કરવા પિતા પોતાના આ પુત્રને બહુ દબાણ કરી લઇ ગયો. આખી રાત્રી જાગરણમાં કહાડવાની હતી. મધરાત થઈ કે મંદિરના સેવકો સઘળા ઉંઘી ગયા દયાનંદને આજ્ઞા હતી તેમ તેઓ જાગતા બેઠા હતા. બીજા જેઓ જપતપ કરવા આવેલા તે પણ ઉંઘી ગયા, અને દયાનંદના પિતાજી પણ ઉંઘે હલ્લો કર્યો કે પોઢી ગયા! આ તમાશો દયાનંદ જોવાને માટે મનન કરવા યોગ્ય હતો. તેઓ મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા કે—' અરે! મારી સમક્ષ પોતાના નંદી જોડે અરડાઇ પડેલો આ દેવતા કે જે ફરતો હરતો, ખાતો પીતો ઉંઘતો અને હાથમાં ત્રિશુળ લઇને મનુષ્યોને શ્રાપ દેતો કહેવાય છે, તે શું સર્વ શક્તિવાન, મહાદેવ, જગત કર્તા હોઇ શકે?" પિતાને જગાડી પોતાના મનની શંકા દયાનંદે તેમની આગળ જાહેર કરી, પણ તેઓ પુત્રનાં મનનું સમાધાન કરી શકયા નહિ, અને શિવ દેવતા આ કળિયુગમાં દ્રષ્ટિએ પડી શકે નહિ એમ કહી દયાનંદનો પ્રશ્ન ખાઇ ગયા. આથી યુવાન પુત્રનું મન અપવાસ અને જપતપ અને પ્રાયશ્ચિત અને મૂર્તિ પૂજા ઉપરથી સદંતર ઉઠી ગયું. દયાનંદ ઘરે પાછા ફર્યા, અને પિતાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરીને માતાએ પેટ ભરીને જમાડયા તે જમ્યા!

આ પછી લગ્ન પ્રસંગ છોડી દઇ દયાનંદ ઇશ્વરી જ્ઞાનની શોધમાં નિકળ્યા. માર્ગમાં ભીખારી બ્રાહ્મણો મળ્યા જેઓએ એમના કને જે કાંઇ હતું તે સર્વસ્વ લૂટી લીધું અને કહ્યું કે ભાઇ તારી કને હોય તે જેમ વધારે તું અમોને આપી દેશે તેમ આવતા ભવમાં તને લાભ થશે. ધર્મ ગુરૂઓ આવાજ હશે ખરા કે? દૈવયોગે સીધપુર ખાતેના મેળામાં દયાનંદ પોતાના પિતાના હાથમાં સપડાઇ ગયા, પણ ઘરે પાછા ફરે તે આગમજ એમનાં મનને રૂચ્યું નહિ તેથી સિપાઇઓના કબજામાંથી છુટી નાઠા, પરમાનંદ પરમહંસના ચેલા બન્યા, દયાનંદ સરસ્વતિનું નામ ધારણ કયું યોગ વિદ્યાનો અભ્યાસ કીધો, માંસાહારી ' બ્રાહ્મણોનો ભેટો થયો તેમનાથી ત્રાસ પામ્યા, તેમના " તંત્ર " નામના બિભત્સ પણ " પવિત્ર " ગણાતા ગ્રંથો વાંચી કમ કમ્યા, અને ધર્મ ગુરૂને નામે ઠગારાઓ દુનિયામાં અનીતિનો કેટલી બધી હદ સુધી ફેલાવો કરી શકે છે અને ભોળાં, અભણ, વ્હેમી લોકોને ઠગી મૂકે છે તે માટે અફસોસ કીધો.

પોતાના અંત આગળજ દયાનંદે દુધ અને ભાત ઉપર અને છેવટે માત્ર દુધ ઉપરજ નિર્વાહ કરવો ચાલુ રાખ્યો હતો, અભણ લોકો કેટલી હદ સુધી ભોળાં અને વ્હેમી હોય છે તેનો એક રમુજી દ્રષ્ટાંત સ્વામિજી પોતેજ આપી ગયા છે તે આ ઠેકાણે ટાંકી બતાવવો જોઇયે. તેઓ જણાવી જાય છે કે " એક દિને શિવનાં મંદિરમાં દાખલ થવાના દ્વારની સામેના એ ટના પર મેં આરામ કર્યો હતો, કે જ્યાં નંદીની મોટી પથરની મુર્તિ ઉભેલી હતી આ ગોધાની પિઠ ઉપર મારાં કપડાં અને મારાં પુસ્તકો ગોઠવીને આટલે બેઠો. બેઠો હું વિચારમાં લીન થયો હતો એટલે એકાએક નંદીનાં ખાવણાંનો માંહેલો ભાગ કે જે પોકલ હતો તેમાં છુપાયલા એક માણસ ઉપર મારી નજર પડી, મેં તેના તરફ મારો હાથ લંબાવ્યો, જેથી તે બહુ ગભરાયો

હોવો જોઇયે, કેમકે તે પોતાની છુપાવાની જગાએથી કુદો મારી ગામ તરફ નાસી ગયો પછી મેં તેની જગા લીધી, અને પેલી જગા ઉપર લાંબા થઇને હું આખી રાત સુઇ રહેલો. સહવારમાં એક ઘરડી સ્ત્રી ત્યાં આવી અને મારા સુદ્ધાં નંદી દેવતાની પૂજા કરવા લાગી પછી તે ગોળ અને દહીંની વાટકી લઇને પાછી આવી, અને ભૂલથી મને પોતાને દેવતા સમજીને નમસ્કાર કરવા લાગી અને પેલી વસ્તુઓ મારી સમક્ષ મુકીને તેનો અંગિકાર કરવા અને તેનો આહાર કરવાની ઇચ્છા બતાવવા લાગી. મેં તેની ભુલ ભાંગી નહિ, પણ તે બુઢી સ્ત્રી જે કાંઇ લાવી હતી તે ભૂખ્યો હોવાથી હું સર્વ ખાઇ ગયો. દહીં બહુ ખાટું હતું, પણ મેં ભાંગ લીધી હતી તેના ઉપર તેણે બહુ સારી અસર કરી અને કેફની સર્વ નિશાનીઓ દૂર થઇ ગયાથી મને બહુ આરામ થયો!"

દયાનંદ તો ગયા, પણ તેમનાં નામ અને કામ જવાનાં નથી. આર્ય સમાજીઓએ એમની યાદ ભૂલવી કે ભૂલાવા દેવી જોઇતી નથી. એમના જેવા સુધારક વારંવાર જન્મ લેતા નથી, માટે કોઇ બીજો વધારે બળવાન દયાનંદ જન્મ ધારણ કરે ત્યાં સુધી દયાનંદ અને વેદ ધર્મને ભૂલવા તે એમના પ્રયાસથી ઉપસ્થિત થયલા એક ઇશ્વરવાદી મતના ફેલાવાના મહાન્ સુધારા પર પાણી ફેરવવા બરાબર છે.

સ્વામી દયાનંદ અને આર્ય સમાજ સંબંધી કાંઇ કાંઇ.

(લેખક વાડીલાલ મોતીલાલ શાહ, સમ્પાદક, ' જૈન સમાચાર ')

આર્યાવર્ત જેવા જૂના દેશમાં ઘણા ધર્મપંથો હોવા એ કાંઇ આશ્ચર્યકારક વાત ગણાય નહિ. મહાન ઋષિઓએ મન-વચન અને શરીરની નિરંતર પવિત્રતાને પરિણામે પ્રાપ્ત કરેલી ગુપ્ત દ્રષ્ટિથી જે સત્યો શોધી કહાડયાં હતાં તે તેઓએ ઉપદેશ્યાં હતાં અને તે સત્યોના સમુહને ' ધર્મ શાસ્ત્ર ' તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યાં હતાં. આ ગુપ્ત દ્રષ્ટિવાળા પુરૂષો બધા એકજ સ્વભાવના હોઇ શકે નહિ; કોઇમાં ' જ્ઞાનયોગ ' નું પ્રાધાન્ય હતું, કોઇમાં 'ભકિતયોગ'નું બહુમાન હતું અને બીજાઓમાં ' કર્મયોગ ' નો જુસ્સો પ્રજ્વલિત હતો. તેથી એકના એક સત્યોને કોઇએ જ્ઞાન-ફીલસુફીની ભાષામાં પ્રબોધ્યાં હતાં, કોઇએ તેજ સત્યોને ભકિત અથવા પરમાત્મા પરના શુદ્ધ-નિઃસ્વાર્થી-નિર્વિકારી પ્રેમનાં રૂપમાં ઉપદેશ્યાં હતાં, અને કોઇએ પરમાત્માના અંગરૂપ પ્રાણી માત્રની શારીરિક-માનસિક અને આત્મિક ઉત્ક્રાંતિ (evolution) માં મદદગાર થવા રૂપે એજ સત્યોને-કહી બતાવવાને બદલે ' કરી ' બતાવ્યાં હતાં.

ત્રણે માર્ગ જુદા હોવા છતાં ત્રણેનું ઐકય અખંડ હતું, વિવિધતામાં પણ રમણિય

એકતા હતી, અને એજ સત્યની ખુબી છે એક સુંદર સ્ત્રી રાણીના પોશાકમાંજ શોભે છે એમ કાંઇ નથી ગામડીયણના સ્વાંગમાંથી પણ તેણીનું સૌંદર્ય એટલુંજ આકર્ષણ કરી શકે છે. નિર્મળ સત્ય ગમે તે સ્વાંગ પહેરે પણ તેનું સ્વાભાવિક નિર્મળ લાલિત્ય બદલાતું નથી.

પરન્તુ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ ગુપ્ત દ્રષ્ટિ વાળા પુરૂષો અથવા સ્વાનુભવવાળા મહર્ષિઓ ઓછા થવા લાગ્યા, અને એમની જગ્યા પરાયા વિચારો ઉપરજ આધાર રાખનાર પંડિત કહેવાતા લોકોએ લેવા માંડી અને તેમ તેમ, કાંઇક તો ગુપ્ત રહસ્યો સમજવાની અશક્તિને લીધે અને કાંઇક સ્વાર્થાંધતાને લીધે સત્યના નિર્મળ ઝરામાં અનેક પ્રકારના વિષ રેડાવા લાગ્યા કેઇ મદ્યમાંસના લોલુપી પંડિતોએ હિંસાયુક્ત યજ્ઞોમાં ' ધર્મ.' ઠરાવ્યો, કોઇએ દેવોને ખુશી કરવાને માટે અમુક પ્રકારના ક્રિયા કાંડ વધારી દીધા, કોઇએ ગાડરીઆ જન સમુહને પોતાની આજ્ઞાના ગુલામ બનાવવાને માટે ગુરૂ વર્ગની મહત્તા વધારીને તેમને દરેક સારા માઠા અવસરે ઠરવેરા આપવાની ફરજ નાખી આમ સત્ય અથવા ધર્મમાં અનેક પ્રકારનો ' ભેગ ' થવા લાગ્યો અજ્ઞાન અને સ્વાર્થાંધતાથી પ્રેરાયેલી બુદ્ધિનું એ સ્વાભાવિક પરિણામ હતું

આમ આર્યાવર્ત એક તરફથી અંધશ્રદ્ધામાં ડુબતો જતો હતો ' પરવાનાવાળા ભિક્ષુકો ' ની સંખ્યા અસંખ્ય થઇ પડી હતી અને વિદ્યા, કળા, રાજકીય પ્રગતિ સર્વ બાબતમાં આ ખાનદાન પ્રજા ' પડતર પાણી ' ની માફક ગંધવા લાગી હતી એ વખતે જે કેંઇ થોડા બુદ્ધિશાળી પુરૂષો હતા તેમના મનના સદા એવી ઇચ્છા થયા કરતી હતી કે કોઇ જબરજસ્ત ઉપદેશક નીકળી આવે અને તે ' પોપલીલા ' અને અજ્ઞાનને હઠાવી લોકોને સુધારી શકે. આ ઇચ્છા જેમ જેમ પ્રબળ થતી ગઇ તેમ તેમ ઘણા મનુષ્યોના સંયુકત ઇચ્છાબળથી આ દેશમાં બે માણસો બ્હાર પડ્યા તે બેમાં એક ખુદ આર્યાવર્તમાંજ જન્મેલા સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી હતા, અને રૂશીઆમાં જન્મેલા મેડમ બ્લેવેટ્સ્કી નામના એક બાનુ તે બીજા હતા બન્નેને આર્યાવર્તની ફીલસુફી અને ધર્મો ઉપર બહુમાન અને ભક્તિ ભાવ હતો. તેમણે તે સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર દુનીયામાં કરવા ઇચ્છયું પરંતુ કુદરતને એમજ ઠીક લાગ્યું કે તેઓએ જૂદી જૂદી દિશામાં પ્રવર્તવું મેડમ બ્લેવેટ્સ્કી અને સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી એ બન્નેએ પ્રથમ સાથે રહીને કામ લેવા છતાં થોડાજ વખતમાં અમુક બાબતોની મતભિન્નતાને લીધે જુદાં મંડળો સ્થાપ્યાં, એકે ' થીઓસોફીકલ સોસાઇટી ' અને બીજાએ ' આર્યસમાજ ' આ બેના સિદ્ધાંતો શું છે, કોણ કેટલું ... વ્હડીયતું છે એ વગેરે કહેવાનો આ લેખનો કાંઇ ઉદ્દેશ નથી, માત્ર સમય ... એટલું કહેવું બસ છે કે, જે જમાનામાં તેઓ આ દેશમાં બ્હાર પડ્યા તે જમાનામાં ... બન્નેની જરૂર હતી અને બન્નેનો આશય પવિત્ર હતો તેથી બન્નેને અનેક વીરભકતો પણ ... ...

સ્વામી દયાનંદે બાળપણથીજ વેદનું ... ... લોકોની પરિસ્થિતિ ... આમ કરીને ' પોપલીલા ' સામે જબરો ઝુંબેશ લઇ ધી સૂર્યના નામે ઘુવડોનું જેમ કાં ... ચાલતું નથી તેમ આ અખંડ બ્રહ્મચર્યવાળા-પ્રચંડ મનોબળવાળા મહાત્મા આગળ ... ... લોકના

લોભી ધર્મધુત્તાઓ કાંપવા લાગ્યા. દેશમાં સ્વદેશાભિમાન, વિદ્યા પ્રેમ અને સ્વધર્મપરાયણુતાએ દેખા દીધી. હિંસાયુક્ત યજ્ઞો અને મૂર્તિપૂજાને સખ્ત ફટકો પડ્યો. લોકો લાંબી ઉંઘમાંથી ઉઠીને આંખો ચોળતાં ચોળતાં પણ પ્રગતિ રૂપી સૂર્યના તરફ જોતા થયા.

સ્વામીજીનું કામ એક ધર્મોધારકના કરતાં એક ' સુધારક ' તરીકેનું વધારે કહી શકાય. વેદાદિનું અધ્યયન એમણે કર્યું હતું એ વાતની ના નથી, પરંતુ ' ધર્મ ' માં ઉંડા ઉતરનારને જે 'ગુપ્ત દ્રષ્ટિ ' મળે છે–ફીલસુફી અને અધ્યાત્મ જ્ઞાનદ્વારા જે ગુપ્ત સૃષ્ટિઓ દેખાય છે તેથી સ્વામીજી અજ્ઞાત રહ્યા હતા. એમ મ્હારી અંગત માન્યતા છે–અને એ માન્યતા એમના પ્રત્યેના મ્હારા બહુમાન છતાં સત્ય ખાતર કહ્યા સિવાય રહી શકતો નથી. ધર્મના નામે જે ઢોંગ ચાલે છે તે તોડવામાં સ્વામીજી જેવા કુશળ પુરૂષો થોડાજ થયા હશે. અને આ મુડદાલ થઇ પડેલ દેશમાં વીર–રસ ઉત્પન્ન કરતાર પણ તે જ નર હતા. ગુરૂકુળો, વ્યાખ્યાનો, સ્ત્રી કેળવણીની સજ્જડ હિમાયત એ વગેરે દ્વારા ત્હેમના અનુયાયીઓએ આ દેશની અનુપમ સેવા બજાવી છે અને બજાવે જાય છે.

' **આર્ય સમાજનાં કામકાજ જોતાં** દરેક **ભારતવાસીએ** ત્હેમાંથી ઘણું શિખવા જેવું છે. સ્વદેશ સેવાનો ત્હેમનો ગુણ તો દરેક ધર્મના અનુયાયીઓએ શિખવો જોઇએ છે. વેદોમાં યજ્ઞ નિમિતે હિંસા કહી નથી અને એવી હિંસા કરવી કે માનસિક હિંસા કરવી એ પણ મહાદોષ છે એમ પ્રબોધનાર **આ સમાજમાંથી** બ્રાહ્મણોએ શિક્ષણ લેવું જોઇએ છે, મૂર્તિ પૂજાથી વ્યક્તિ તેમજ દેશને થતાં નુકશાનો સમ જાવનાર આ **સમાજમાંથી** વૈષ્ણવ, જૈન, વગેરેએ શિક્ષણ લેવું જોઇએ છે. આત્મભોગનો જુસ્સો શિખવો હોય એવા દરેક વર્ગે–ખાસ કરીને એ જુસ્સાથી તદ્દન વંચિત એવા **સ્થાન**ક વાસી જૈન વર્ગે–આર્યસમાજના કેટલાક ઉત્તમ અનુયાયીઓના જ્વલંત દાખલાનો અભ્યાસ કરવો જોઇએ છે. શિક્ષણ પદ્ધતિના અનુભવ લેવા ઇચ્છનારે સમાજની કાંગડી ખાતેની ગુરૂકુળની સંસ્થામાં એકાદ માસ રહી અનુભવ મેળવવો જોઇએ.

આમ દરેક ધર્મવાળાને આર્યસમાજમાંથી ઘણું શિખવાનું છે તે સાથે **સમાજના** એક મિત્ર અને પ્રશંસક તરીકે કહીશ કે **સમાજે** પણ બીજા ધર્મોમાંથી ઘણું શિખવાનું છે. જ્યાં કુહાડાની જરૂર છે. ત્યાંજ માત્ર કુહાડો વાપરવાનો રાખી બીજે બધે તો નમ્રતા રાખવામાંજ દેશને વધુ લાભનો સંભવ છે, એ વાત સમાજે ભૂલવી જોઇતી નથી. ' ફલાણો ધર્મ જૂઠો છે ' એમ કહી લોકોને ઉશ્કેરી મૂકવા કરતાં ફલાણો સિદ્ધાંત કે માન્યતા યુક્તિવિહિન છે એમ કહી લોકોને પોતા પાસેનો સિદ્ધાંત સમજાવવાની દરકાર કરવામાં આવે તો વધારે સહેલાઇથી અને વધારે મહત્વના ઉપકાર થઇ શકશે. એકજ ધર્મમાં અને અમુક ગ્રંથોમાંજ ' સત્ય સર્વ ' સમાયલું માનવું એ સર્વવ્યાપ્ત પરમાત્માને જુઠો પાડવા બરાબર થાય. જૈનોની સ્યાદ્વાદશૈલિ, થિઓસોફીસ્ટોનું અધ્યાત્મ, અને **સમાજીસ્ટોનો** કર્મયોગ એ ત્રણનું મિશ્રણ જે નરમાં હશે તે આ દેશને ઘણોજ ઉપકારી થઇ શકશે.

દરેક વ્યક્તિએ તેમજ દરેક સમાજે આજના કરતાં કાલે આગળ વધવાની ઉમેદ રાખવી જોઇએ. આપણા અમુક પૂર્વજો કહી ગયા છે એજ ' સત્ય સર્વ ' છે એમ માનીએ

તો આગળ વધવાપણું રહેતુંજ નથી. અમુક ક્ષેત્ર અને અમુક કાળમાં તે પૂર્વજોને બીજાઓ કરતાં વિશેષ જ્ઞાન હતું. અને તેઓએ તે દેશ-કાળમાં સારી દેશ-સેવા બજાવી હતી પરંતુ અપાર લીલાઓથી ચમત્કારોથી ભરેલા આ વિશ્વનો પુરેપુરો પાર કોઇ સ્થુલ ચક્ષુ કે લેખિની પામી શકે નહિ. માણસે આગળને આગળ વધતા રહેવું જોઇએ અને એમ આગળ વધવામાં પૂર્વના મહાત્માઓનું જ્ઞાન પોતાની મદદમાં લઇ આ કાળના આ તથા બીજા દેશના હરકોઈ ધર્મના વિચારકો (Thinkrs) ના જ્ઞાનનો લાભ લેવો જોઇએ. મારો આશય સમજવામાં ભુલ ન થાય તે માટે અત્રે કહેવું જોઇએ છે કે, દેશમાંના કોઇ પણ ધર્મની કુરીવાજો અને જડ વાદો વિરૂધ્ધ ન બોલવું એમ હું હરગીજ કહેવા માંગતો નથી. એવા પોકારની હમેશાં જરૂર છે અને 'જેઓ ખરે વખતે સખ્ત થઇ શકતા નથી તેઓ માણુસજ નથી. એમ એક ફીલસુફનાં વચનને હું હમેશાં બહુ માન આપતો આવ્યો છું. પરંતુ ખાસ કરીને જેઓ 'ઉપદેશક' તરીકે બહાર પડે છે તેમણે ઘણા ગંભીર અને શાંત વિચારક બનવું જોઇએ છે. ભાષણની છટા પર ઘણા લોકો મોહે છે, તથાપિ જાયુની અસર તો ગંભીરતાથી અને શાન્ત વિચાર બાદ કરાવલા ઉપદેશથીજ થાય છે. માત્ર દિગ વિજયની ધૂન અને પોતાની વાહ્ પટુતાની વાહ વાહ એ ખાતર ઉપદેશક બનનારાઓ કોઇ સમાજને લાભ નહિજ કરી શકે.

• પતીતને પાવન કરવાનું જે કામ સમાજે ઉપાડી લીધું છે તે અત્યંત પરોપકારી છે. અને તે સાથે જ્ઞાતી ભેદોને બાળી મૂકવાનો તેમનો પ્રયાસ દેશને અત્યંત હિતાવહ છે એમ કોઇ પણ વિચારક કહી શકશે અને તે સર્વ તે મહર્ષિના ઉપદેશનું પરિણામ છે. સમાજના આગેવાનો અને ઉપદેશકો જો **સ્વામી** રામતીર્થના લેખો પણ વાંચવા-વિચારવા કૃપા કરે તો સમાજને હજી ઘણા સારા પાયા પર મૂકી વધારે સંગીન દેશ સેવાનું કાર્ય બજાવી શકાશે.

પંજાબ તરફમાં સમાજને ઘણા સારા સ્વયં સેવકો મળી રહે છે; પરન્તુ ગુજરાત -રોતડ ગુજરાત-વ્યાપારી ગુજરાત સમાજની કદર કરવામાં ઘણીજ પછાત છે. આ તરફનું ગુરૂકુળ મધ્યમસરનું છે, આ તરફના ઉપદેશકો પણ મધ્યમસરના છે. આ તરફની સખાવતો પણ ફીકંકી પ્રચ્ય છે, માટે એ જરૂરનું છે કે એકાદ પંજાબી મહાશયને આ તરફમાં રાખી એમના ઉપદેશથી અને એમના પોતાના આત્મભોગના જીવતા દાખલાથી આ તરફના સામાજીસ્ટોમાં જુસ્સો પ્રેરવો.

ગુજરાતમાં **સમાજ**ના વિચારો ફેલાવવાનું શ્રેષ્ઠ સાધન 'આર્ય પ્રકાશ' સાપ્તાહિક પત્રછે. 'ગુજરાતી' પત્રમાં ઘણીવાર સ્વચ્છંદી બકવાદ થાયછે તેને મર્યાદિત સીધો જવાબ આપનાર કોઇ હોય તો 'આર્ય પ્રકાશ' જ છે. આવા પત્રને કોઇ વિદ્યાવિલાસી ગૃહસ્થ દસ-પંદર હજાર રૂપીઆની સ્હાયતા કરી વિસ્તૃત રૂપ આપે તો સ્વેચ્છાચાર અને આપ ખુદીઓને સજ્જડ થાપ પડવા ઉપરાંત ગુજરાતમાં એક સારા શિક્ષક જેટલો ઉપકાર એ પત્ર કરી શકે તેમ છે.

આ પત્રના હાલના સમ્પાદક મ. પરશુભાઇની શૈલિ વિચારવંત, કેળ્લ, શાન્ત, અને નિર્ભે હોઇ એ પત્ર આજે માનવંતું અને દેશોપકારી થઇ પડ્યું છે. એને બહારના લેખકોની જી

ઘણી જરૂર છે, જે માટે કાંઇ યોજના ઠરાય તો ઠીક. આ પત્ર કલહથી જેમ બને તેમ દૂર રહેવાની હિમાયત કરે છે અને જુદી જુદી કોમો સાથે ભાઇચારો-પોતાના સિધ્ધાંતોને ઇજા કર્યા સિવાય તે વધારવાની ત્હેમની પધ્ધતિ અતીવ શ્લાઘનીય છે. બીજા સમાજીસ્ટો એ પધ્ધતિ ગ્રહણ કરશે તો પોતાને સમાજને તેમજ દેશને ઘણો લાભ કરી શકશે. કેટલાક પ્રાંતોમાં જૈનો અને સમાજીસ્ટો વચ્ચે તેમજ સમાજીસ્ટો અને ઇતર જનો વચ્ચે હમેશ વાગ્યુદ્ધ ચાલ્યાં કરે છે, જે કોઇ રીતે ઇચ્છવા યોગ્ય નથી; એટલુંજ નહિ પણ જતું કરવા જોગ પણ નથી. દરેક સુજ્ઞ આર્યે એવો અગ્નિ બુઝાવવા બનતું કરવું જોઇએ. મીઠી બુલબુલને સ્વેચ્છાથીજ ઉડવા દો—એને કોઇ પાંજરામાં પૂરવાની નિર્દયતા કરશો તો મધુર ગીત સાંભળવા નહિ પામો. ' ધર્મ ' પણ જ્યારે ' મ્હારો ' કે ' ત્હમારો ' બનશે ત્યારે ત્હેની સ્વાભાવિક મીઠાશ જતી રહેશે; એને સર્વનોજ રહેવા દો જેને એનો અવાજ મીઠો લાગશે તે તે સાંભળવા થોભશે અને બીજાઓ ચાલ્યા જાય ધર્મની સારંગી વગાડયાજ કરો; જેઓ શોખીન હશે તેઓ આપોઆપ ખેંચાઇને ઉભા રહેશે. અને આનંદસાગરમાં મગ્ન બનશે. જેઓના કાન કે હૃદય એટલી હદ સુધી નહિ ખીલવાને લીધે જડ હશે તેઓને પકડીને કાનમાં જ ઝણઝણાટ કરશો તો પણ વ્યર્થ છે.

એવો શુભદિન કાહારે આવે કે આર્યાવર્તના તમામ ધર્મો અને જ્ઞાતિઓના મનુષ્યો એક બીજામાંથી ગુણ અને જ્ઞાન મેળવવાના શોખીન બની આગળ અને વધુ આગળ પ્રગતિ કરતા થાય અને ' આ સારૂં અને આ ખોટું ' એમ બકવામાં જ ' ધર્મ ' માનવાને બદલે પોતાને સારૂં લાગે તે **અમલમાં મુકવાના** કામનું જ ધર્મ માને અને બીજાઓના વિચાર સ્વાતંત્ર્યનો હક્ક સ્વીકારે; તથા સઘળા આર્યો એટલે હિંદના તમામ પુત્રપુત્રીઓ એકત્ર મળી વિદ્યા—આરોગ્ય—સંપત્તિ—હૃદયની કોમળતા અને અધ્યાત્મિક શક્તિઓ પામી આ પુરાણા મુલ્કમશહુર દેશને ફરીથી મુલ્કમશહુર બનાવો ! સર્વ શક્તિમાન દયાસાગર પરમપિતા એ દિવસ નજદીક થાઓ !

સંસ્કૃતનો પ્રચાર અને સ્વામી દયાનન્દ સરસ્વતી.

(પ્રો. **જેઠાલાલ ચીમનલાલ** સ્વામીનારાયણ એમ. એ.)

યુરોપીય પ્રજામાં રોમના પોપ અને તેના કાર્ડીનલોએ પોતાની સત્તા સંપૂર્ણ રીતે જમાવી હતી. લોકોને અજ્ઞાન રાખવા એ પોપનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો. જે ભાષામાં ક્રીશ્ચીઅનમતના ધર્મ ગ્રંથો લખાયા હતા તે ભાષાથી સાધારણ જનસમાજને વિમુખ રાખવામાં આવ્યો હતો. લોકો પોતાની મેળે ધર્મ ગ્રંથો વાંચે તો તેઓ પોતાની બુદ્ધિ અનુસાર ધર્મનાં ખરાં રહસ્યો સમજે અને પોપની સત્તા તરફ સંશયિત દ્રષ્ટિથી જુએ તેવો મોટો ભય હતો. તેવીજ રીતે હિંદુસ્તાનમાં પણ બ્રાહ્મણોએ પોતાની સત્તા જમાવવા માટે સદશ ઉપાયો યોજ્યા હતા.

" स्त्री शूद्रौ नाधीयेताम् "

એ સૂત્રનો ઉપયોગ કરી તેઓએ સ્ત્રીઓ અને શૂદ્રોને વિદ્યાધ્યયનથી વિમુખ કર્યાં હતા. પોપજી સંસ્કૃત વાક્યોનો પોતાની મરજી મુજબ અર્થ કરતા અને ગાંઠના પુરા પણ અક્કલના અધુરા માણસોને સારી રીતે નીચોવતા. આવી રીતે અજ્ઞાનાન્ધકાર ચારે બાજુએ ગાઢ રીતે વ્યાપી ગયો હતો. પોપલીલાજ ખરો ધર્મ છે એવી માન્યતાએ જડ ઘાલી હતી. ભટ્ટ મહારાજના ઉદરમાં જે મોદક પડે છે તે સ્વર્ગમાં વસતા પિતરોને પહોંચે છે એવું લોકોને સમજાવી શ્રદ્ધાદિક અવૈદિક ક્રિયાનો પ્રસાર કરવામાં આવ્યો હતો. પરમાત્માએ વૈદિક જ્ઞાન દરેક પ્રાણિમાત્ર માટે ઉદ્‌ઘોષિત કર્યું છે તે જ્ઞાનનું ખરૂં સ્વરૂપ કોઇ પણ માણસના જાણવામાં હતું નહિ.

આર્યાવર્તને આવી અધોગતિમાંથી બચાવવા એક ખાસ મહાપુરૂષની આવશ્યકતા હતી કારણ કે હિંદુધર્મનું બાહ્ય સ્વરૂપજ આર્યનો ધર્મ છે એમ સમજવાથી ઘણા કેળવાયેલા (અલબત્ત પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિ ઉપર) માણસોને હિંદુધર્મ ઉપર ઘૃણા ઉત્પન્ન થઈ હતી. ઇંગ્રેજી કેળવણીના પ્રચારની શરૂઆતમાં ઘણા કેળવાયેલા હિંદુઓએ ક્રીશ્ચીયન ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો. ક્રીશ્ચીએનીટી તરફનું વલણ ઓછું કરવા માટે બંગાળામાં રાજારામ મોહનરાયે બ્રહ્મસમાજની સ્થાપના કરી પણ આગળ ચાલતાં બ્રહ્મ સામાજીઓએ દરેકેદરેક ધર્મ તરફ આસ્થા બતાવવાથી અને ખાસ કરી ઇશ્વરસ્તુતિ કરવાની ક્રીશ્ચિયન પધ્ધતિનો સ્વીકાર કર્યાથી સાધારણ જનસમાજ તેમની તરફ આકર્ષાયો નહિં, બ્રહ્મસમાજ ક્રીશ્ચીએનીટીની એક શાખા છે એવું મનાવા લાગ્યું અને તે સંસ્થાની સાર્વત્રિક વૃદ્ધિ થવામાં આ વિચારે ઘણી ખલેલ પહોંચાડી.

આગળ વધતા જમાનાને અનુકુલ અને હિંદુઓનાં સર્વમાન્ય શાસ્ત્રોને આધારે ઉપજાવી કહાડેલાં સિદ્ધાંતોનો પ્રસાર કરવા માટે પરમાત્માએ સ્વામી દયાનન્દ સરસ્વતી જેવા મહાપુરૂષને આર્યાવર્તમાં મોકલ્યો. જો કે સ્વામી દયાનન્દે ઇંગ્રેજી ભાષાનો અભ્યાસ કર્યો ન હતો અથવા ઇંગ્રેજી ઢબ ઉપર સંસ્કૃત પુસ્તકો વાંચ્યાં નહોતાં તોપણ તેમણે હિંદુઓનાં ધર્મશાસ્ત્રો ઉપર બુદ્ધિપૂર્વક મનન કર્યું હતું. અમુક સ્થળે અમુક લખ્યું છે તેથી તેને માની લેવું એ તેમનો સિધ્ધાંત નહતો પણ તેઓ તે બાબતને પોતાની બુદ્ધિ અને તર્કશક્તિ પ્રમાણે સત્ય સિધ્ધ કરી શકતા તોજ તેનો સ્વીકાર કરતા. તેથી પૌરાણિક ગ્રંથો જે જુદા જુદા સંપ્રદાયના લાભાર્થે આધુનિક સમયમાં લખાયા હતા તેનું તેમણે બુદ્ધિપૂર્વક મનન કરતાં અસ્વીકાર કર્યો. કારણ કે તે ગ્રંથોમાં બુદ્ધિ માની શકે નહિ તેવી સૃષ્ટિનિયમ વિરૂધ્ધ ઘણી કપોલકલ્પિત વાતોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો હતો. છેવટે સ્વામીજીએ નિશ્ચય કર્યો કે પરમાત્માનો નિશ્વસિત રૂપે પ્રાદુર્ભૂત થયેલા વેદ શિવાય બીજો ગ્રંથ સ્વતઃ પ્રમાણ હોઇ શકે નહિ. ઋષિકૃત ગ્રંથો જેવા કે ઉપનિષદ, દર્શન ઇત્યાદિ વેદાનુકુલ હોય તોજ પ્રમાણ થઇ શકે અને તે શીવાયના પૌરાણિક ગ્રંથો જે આધુનિક સમયમાં સાંપ્રદાયિકોએ પોતાના સ્વાર્થ માટે રચ્યા છે તેમના પરિત્યાગ કરવો જોઇએ.

સ્વામી શ્રી દયાનન્દ સરસ્વતીએ આ પ્રમાણે આર્યધર્મના પ્રામાણિક ગ્રંથોનો નિર્ણય કર્યો. વેદાદિ સચ્છાસ્ત્રોના અધ્યયનનો લાભ દરેકેદરેક વ્યક્તિને મળી શકે તેવો તેમનો ચોકસ

અભિપ્રાય હતો. પરમાત્મા સંબંધિ વિજ્ઞાન કોઇ અમુક જાતિનો ઇજારો હોઇ ન શકે પણ તે જ્ઞાન વાયુ જલ અન્ન આદિ ઇશ્વરી બક્ષીસોની માફક નાનાથી મોટા સુધી સઘળા માણસોને સરખી રીતે મલવું જોઇએ, તેવું સ્વામીજી હમેશ કહેતા. સ્વામીજી પોતાના સિદ્ધાંતના ટેકામાં પરમાત્માના ઉદ્દગાર ઋગ્વેદમાંથી નીચેનો મંત્ર ટાંકતા.

यथेमां वाचं कल्याणी मावदानि जनेभ्यः ।

આ વૈદિક વિજ્ઞાન હું કોઇ પણ પ્રકારના ભેદ શિવાય દરેક મનુષ્યને માટે ખોલું છું એવા સ્પષ્ટ શબ્દોમાં પરમાત્માએ પોતાનો આશય સમજાવ્યો છે.

આ પ્રમાણે સ્વામીજીએ દરેક માણસ માટે વેદાધ્યયનના દ્વાર ઉઘાડાં મુકયાં. જે ગૃહસ્થ પોતાનું અસલ આર્ય સ્વરૂપ પુનઃ પ્રાપ્ત કરવા માટે વૈદિક ધર્મમાં દાખલ થાય છે તેને અમુક અમુક બાબતો બાબા વાકયં પ્રમાણં એમ કહી માની લેવાની નથી પણ તે સઘળી બાબતોનો પોતાની બુદ્ધિ મુજબ વેદાનુકુલ નિર્ણય કર્યા બાદ તેનો સ્વીકાર કરવો તે તેનું મુખ્ય કર્ત્તવ્ય છે. તેથી સ્હેલાઇથી જણાઇ શકશે કે આર્યસમાજનો નાનો કે મોટો સભાસદ હમેશાં સ્વાધ્યાયની પદ્ધતિ મુજબ સામાજીક ગ્રંથો વાંચે છે અને તેનું મનન અને નિદિધ્યાસન કરે છે. સંસ્કૃત નહી જાણનાર મનુષ્ય પણ સમાજના પરિચયમાં આવતાંજ વેદમંત્રોનું સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણ કરતાં અને તેનો અર્થ સમજતાં કુદરતી રીતે વગર મહેનતે શીખી શકે છે.

સાધારણ રીતે પંજાબમાં સ્વામીજીએ વૈદિક ધર્મનો ધ્વજ ફરકાવ્યો તે પહેલાં ઘણું ખરા મનુષ્યોનું અને વિદ્યાર્થિઓનું વલણ ઉર્દું ભાષા તરફ હતું. પાશ્ચાત્ય કેળવણી લેનારા ઘણું ખરા યુવાનો ઉર્દું કે પરસીયન ભાષાનો બીજી ભાષા તરીકે અભ્યાસ કરતા અને પોતાની માતૃભાષા સંસ્કૃતને ભુલી જતા પણ સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીએ સંસ્કૃતના પ્રાચીન ગ્રંથોને ભંડાર તેમના આગળ ખુલ્લો મુકયો તે વખતથી તેઓ સંસ્કૃત તરફ સારી રીતે આકર્ષાયા સરકારી નિશાળો અને કોલેજોમાં સંસ્કૃતના અધ્યયનની સગવડ નહી હોવાથી ઘણું વિદ્યાર્થીઓને સંસ્કૃત બીજી ભાષા તરીકે શીખવવાની વિટંબણા પડતી. સંસ્કૃત શીખનાર ઓછા હોવાથી જે ભાષા તરફ ઝાઝાનું વલણ તે ભાષા લેવા તરફ ઘણા ખરા દોરાતા હતા. આવી અગવડો દુર કરવા માટે લાહોરમાં દયાનન્દ એંગ્લો વૈદિક હાઇસ્કુલ અને દયાનન્દ એંગ્લો વૈદિક કોલેજની સ્થાપના થઇ. આ કોલેજમાં દાખલ થનાર દરેક હિંદુ સદગૃહસ્થને બીજી ભાષા તરીકે સંસ્કૃત લેવાની ફરજ પડે છે. પંજાબ જેવા મુસલમાનોના પ્રાધાન્યવાળા દેશમાં પણ આવી રીતે સ્વામીજીના પ્રતાપે સંસ્કૃત ભાષાનો ઉત્કૃષ્ટ પ્રચાર થવા લાગ્યો. બ્રહ્મચર્ય સાથે વિદ્યાભ્યાસ કરવો એ પ્રાચીન મહર્ષિઓનો સિદ્ધાંત હતો. તે સિદ્ધાંત આધુનિક સમયમાં બીલકુલ વિસ્મૃત થયો હતો. સ્વામીજીએ પ્રાચીન મહત્તાનાં જે ચિત્રો રજુ કર્યાં હતાં તેના આધારે વૈદિક ધર્માનુયાયીઓનું લક્ષ્ય ગુરૂકુલની સ્થાપના તરફ ખેંચાયું. આજ કાલ હરદ્વાર ગુરૂકુલનું નામ હિંદુસ્તાનના દરેકેદરેક ઘરમાં સંભળાતું હશે ત્યાં સંસ્કૃત ભાષાનું એટલું ઉત્તમ જ્ઞાન આપવામાં આવે છે કે ત્યાંથી ઉત્તીર્ણ થયેલા બે સ્નાતકો એ કલકત્તા જેવા વિદ્વાન પ્રચુર શહેરમાં પોતાની સંસ્કૃત બોલવાન

બોલવાની છટાદાર પદ્ધતિથી ઘણા વિદ્વાન લોકોને પણ છક કરી નાંખ્યા હતા એવું પાંચ છ માસ ઉપર દરેક આર્ય બન્ધુએ સાંભળ્યું છે અને તેને માટે તેઓ યોગ્ય રીતે મગરૂર થઇ શકે. જે બ્રાહ્મણો નિરક્ષર ભટ્ટાચાર્ય રહેતા તેમને પણ ભાસવા લાગ્યું છે કે આર્યસમાજ જેવી સંસ્થાની આગળ વિદ્યાભ્યાસ કર્યા વિના પડી રહેવું તેમને પરવડશે નહીં. તેઓને પણ હવે સંસ્કૃત ભણવાની ફરજ પડવા લાગી છે.

ખરેખર સ્વામીજી નહોત તો જેવી રીતે મદ્રાસમાં સેંકડે પચીસ ટકા ઉપરાંત માણસો ખ્રીસ્તી થઇ ગયા તેવી રીતે પંજાબ અને સંયુક્ત પ્રાંતોમાં પણ ઘણા કેળવાયેલા માણસો ખ્રીસ્તી ધર્મના પંજામાં સપડાઇ જાત અને પોતાના ધર્મથી અને માતૃભાષાથી વિમુખ થાત પણ આર્યાવર્તના સદ્ભાગ્યે સ્વામી દયાનન્દ સરસ્વતીનું આગમન થયું અને તેમણે વૈદિક ધર્મને પુનઃ સજીવન કર્યો દરેકે દરેક હિંદુએ પોતાના ધર્મગ્રંથ વેદનું આંગોપાંગ અધ્યન કરવા માટે સંસ્કૃત ભાષા નાની અથવા મોટી ઉમ્મરે ગમે ત્યારે શીખવા પ્રયત્ન કરવો એ જરૂરનું છે. ओम् शान्तिः

महर्षि प्रतीक्षा:

वंशस्थ वृत्तम्

श्रियः समंतादनि वारितै क्रमैः ।
तिरस्कृतासंतर मानव क्रमैः ॥
पराक्रमा क्रान्तजग त्रयैरिदं ।
न्यषेवि चर्य गुणवर्षि भारतम् ॥ १ ॥
अभूद्विभूद्भूतिभिरुद्धैस्ततं ।
भुवः सुरैः शूरतमैश्च बाहुजैः ॥
सुवार्त्तसेवापरमोरुपादजैः ।
सदाद्दतैर्वेदपथैश्च स्तुत्तैः ॥ २ ॥

तोटक

अनिवार्यतया समयस्य गते—
रथवा पतनान्त समुच्छ्रयणात॥
श्वनकैस्तदिदं घृतदुर्नयकं ।
समवापदनार्यपदानुसृतिम् ॥ ३ ॥

वसंत तिलकम्

नानाविधैर्मतसमीरगणैः समंता—
दुत्थापितेन रजसा नयनान्धनीता ॥
व्याप्तं मनीलिनयनं न तथापि जातं ।
चित्रं रजोगुणि मही च तमः प्रधाना॥४॥
पूज्यव्यति क्रमणपूजनहीन पूजा—
निघ्नं दुरायति नु भारतमञ्जसेव ॥
वीक्ष्यर्षयो वृजिनमानवसङ्जजातं ।
स्वे पापमेष्यदिति नाकमुपेयिवांसः ॥ ५ ॥
जाज्नान्नु भारतनिरीक्षणकौतुकान्नु
दुर्नीति जालफल सम्पदवेक्षणान्नु ॥
नास्तं गता दिनकरेन्दुमुखाः सुसत्वा ।
वीक्ष्यैव शिक्षणपरं हि जगद्विभाति ॥६॥

સ્ત્રગ્ધરા

તેમાથી જૈન શાખા પ્રથક પ્રગટીને દ્વેષ ત્રાજો વધારી
યજ્ઞાદિ શુધ્ધ સારા કરમ ધરમની સર્વ તોડી પ્રણાલી
વેદોને બ્રાહ્મણોને જગદીશ પ્રભુને માનવાના જણાવી
ન્હોં કોઇ નથી આ જગત નિયમનો ચાર આદી ચનાદી

અનુષ્ટુપ

અમારા સાધુ યોગીજે સિધ્ધ થીના પર જયા
માનો તેને પ્રભુ સાચા બીજા તે પ્રભુ છે કયા

સ્ત્રગ્ધરા

આ રીતે વેદનીને પરમ ધરમની હાની થાતી વિચારી
યજ્ઞાદિ સત્ય કર્મો વળી શુભ સ્મૃતિઓ લોપ થાવાની ધારી
ત્યાગી સિધ્ધાત પૂરા જીવન ધરમના શ્રી કુમારીલ ભટ્ટે
રક્ષા કીધી પ્રભુશ્રી નિગમ ધરમની વ્યાપના શીર સાર

અનુષ્ટુપ

શંકરાચાર્ય સ્વામી શ્રી મહાશક્તિ મહાદ્યુતિ
કરી શાસ્ત્રાર્થ જૈનોથી હરાવી શક્તિ જૈનની

શાર્દુલ

તેણે પ્રાચિન વેદ ધર્મ ડુબતો તાર્યો ભૂમી ભર્તથી
આપી પૂર્ણ પ્રતિતિ અજ્ઞજનને શ્રી ઇશ અસ્તિત્વની
સત્ય જ્ઞાન અનંત બ્રહ્મ સરખા સુતો જગાવ્યા બધુ
ફાવ્યુ ના કઇ ત્યેર જૈન મુનિનુ ને તેમના શાસ્ત્રનુ
મર્યાદા શ્રુતિ ધર્મની પ્રભુતણી સ્થાપી પ્રયત્ન ફરી
શાન્તિનો સુખનો નિવૃત્તિ પથનો તે માર્ગ આ તો જરી

અનુષ્ટુપ

અહ બ્રહ્મરશ્મિ સુતેઓ બનાવ્યા બ્રહ્મ જીવન
પુરૂષાર્થ તજી પોતે બીરાજ્યા સ્થાન શિવન—

મન્દા ક્રાન્તા

શ્રદ્ધા કર્મે રહી નહી જરી કર્મથી ભ્રષ્ટ થાતા
ગોરી તુર્કી ગીઝની સરખા નૃપથી માર ખાતા
નાદીરશાહ યવન નૃપથી આપ પાપે પીડાતા
સ્ત્રી પુત્રોને સ્વજન હીન થઇ હિંદુ નામે હતા
શુ ધર્મ કે શુ કરમ ત્યા ભાગી ગયુ જીવન જ્યા
શુ જાતી કુળનુ માન શુ આર્યત્વનુ અભિમાન શુ
જ્યા મારો મારો ભાખતા શત્રુ પઠાણી લાગતા
તેમુરને તાતાર શા જુલ્મી મુગલ સરદાર હા
એવી અશાન્તિ દેશમા જીવન જણાવ્યુ કેવીમા
કઇ બ્રાહ્મણો મ્લેચ્છો થયા કઇ ક્ષત્રી યવનો થઇ રહ્યા
કઇ બ્હેન બેટી હઈ વળી સુહાગીઓ નિગમ શ્રી
સતીઓ શિયળી સૌભાગ્યમા લાખો પ્રજાની આશામા
સળગી નીરાશા નાખની ધીઠ દેશની પા દુર્ગતી
મન ધામથી ન્યારા થયા નૃપતિ બીચારા થઇ રહ્યા
ભરી હતા ખાલી રહ્યા ‑ છ વલી વૈરોમા ત્યા
એવી અશાન્તિ દેશમા જીવન જણાવ્યુ કેવીમા
કઇ વલ્લભે રામાનુજે દાદુ કબીરે નાનકે
અનાથ સ્વામી સમર્થને કોઇ રામતીર્થે છે ત્યને
સસારની સુધારો યત્નો કર્યા કઈ કઇ જણે
ફત્તે રીતથી થઈ વિશેષ ના સસાર ડુબ્યા ત્યેરમા
છ શ્રેષ્ઠ વિદ્યાભ્યાસથી આર્યો થયા ઇસા મસી
ઇસુથી મુક્તિ પામતા જન તથ મુક્તિ જન્મમા
બ્રહ્મસમા સ્થાપિત થઇ આર્યના સમાજે પણ સદ્
નવ અર્થ એ સાપ્ય઼ો વધુ દેશ દીન દીનપર પડ્યો
પતિ મહિધી બચ્યા સમાજને સુધારવા
પાખંડો મહારના વૈદિક ધર્મ પ્રચારવા
ગુજરાત ગુર્જર દેશમા એક શુદ્ધ મહાન વેષમા
સસ્કારી યોગી અવતર્યા જન લાભ તેણે શા ર્કર્યા
ગુણગાન પુણ્ય પવિત્ર આ નીચે લખ્યુ ચારિત્રમા

છંદ શાર્દુલ

અવર બ્રહ્મવસુ વસુ શશિનિ સૌરાષ્ટ્ર ભૂમી વિશે
ત્ર્યબારામ પવિત્ર પુર સુરજ ધર્મોન્નતિને મિષે
જન્મી મૂળ પ્રપચના મૂળ થકી છેદ્યા સુવિધા બજે
નામુ વીરનરેન્દ્ર ન્દ્ર જગના સ્વામી દયાનંદને —૧
ત્યાગી માત પિતા સગજનની સુખને ત્યાગી વિગતી થયા
લાગી ત્ર્નોત અખડ ધામ કરવા તે તર્ફ વિરે વહ્યા
લાગી લેહ અનત બ્રહ્મ જગવા હે પુણ લક્ષને,
નામુ વીર નરન્દ્ર ન્દ્ર જગના સ્વામી દયાનંદને —૨
ઝાડ ઝાડ જન ન ન સમુદ્રમા વેગન રાને ફર્યા
સાખી શીર અનત કષ્ટ જન સૌ, આમાની ભ ી મ્વા
સેવ્યા ગુરૂ પવિત્ર નર્મદ તીરે શ્રી પૂર્ણ ચાનદને
નામુ વીર નરન્દ્ર કેન્દ્ર જગતા, સ્વામી દયાનંદને–૩
ધારીને દૃઢ બ્રહ્મચર્ય વિધિને સૌ ાધિમરી થયા
યોગાનદ મહત આશ્રમ વિશે સિદ્ધાયો જે ત્યા
ટાળ્યા જન્મ જરા અને મરણના સંતાપના બધને
નામુ વીર નરન્દ્ર કેન્દ્ર જ ના સ્વામી દ ન દને–૪
પયે ચાથી પૂરી કરી પરિક્રમા શ્રી ભારતખંડે ભમ્યા
આવીને મથુપુર શ્રી મત્ત ી વિરજેસ ન ે નમ્યા
ગોપ્યા ા ગિખ્યા વૈયાગ ને, ા ા ધને
નામુ વીર નરન્દ્ર ન્દ્ર ગત સ્વામી ા. ને–૫
ન યા ા પુણ ા નતના ાત ો
નાવ્યા ન ા નિગમની નરિરે મદ ા. શ્રી વેદન,
ગાવ્યા ન ર ચ્ક ાિ ા, ા ન ન દને,
નામુ વીર ન ન્દ્ર કેન્દ્ર જ ના ગાા દ ન ને–૬
પામી આ શિવ શિવનાની ગુરૂજે, ઉદ્ધાર લોને ગયા

ભોળી ભારત આર્ત ગર્ત ડુબતો, સર્વસ્વ ત્યાગી થયા
છેદ્યું મૂળ પ્રપંચનાં મૂળ થકી, એ કીધ સંકલ્પને,
નામું વીર નરેન્દ્ર કેન્દ્ર જગના, સ્વામી દયાનંદને.–૭
કર્તા દેશવિદેશ દિગ્વિજયને, શાસ્ત્રાર્થ શાસ્ત્રી સહે,
કર્તા સૂર્ય પ્રકાશ વેદ વિદ્યુનો, પાખંડ ત્યાં કયાં રહે;
વર્તાવી જય જય ધ્વની જગવિષે, પામ્યા પ્રભુ શાન્તિને
નામું વીર નરેન્દ્ર કેન્દ્ર જગના, સ્વામી દયાનંદને–૮

સોરઠો.

જોધપુર જોધાણ, વીરક્ષત્રીના વંશને
લાગ્યું કલંક નિશાન, જુવાન જોગી મરણથી.
નિચ રે નન્ની જાન, જાન લઇ જોગી તણો.
શું પામી કલ્યાણ રે રે કુલટા કંચની.
સંવત ઓગણીચાર મીંડા પર મીંડું વળ્યું
દિવાળી શણગાર, દીઠી જ્વાળા હોળીની,
આશ્વિન કૃષ્ણ અમાસ, વાસ કર્યો અવિનાશીસહ
જાણી આવે ત્રાસ, અસ્ત થયો રવિ આર્યનો.
દિવ્ય રૂપ દેવાંશ, દેવ દયાનંદ કયાં ગયા,
આપ આર્યનો વંશ, પામે કષ્ટ અનાર્યથી.
જાણી દેવ દિલદાઝ આવો અવતારી થઇ,
કરો સૃષ્ટિ સામ્રાજ્ય, આર્યાવર્ત શિરોમણી.

ઉપેન્દ્ર

એ પ્રાર્થના છે પ્રભુપાસ મારી, દુઃખે ડુબાતા દિન લ્યો ઉગારી,
તારો ઉતારો ભવપાર પોતે, મારો મરેલા શિદ વિણમોતે

છંદ માલિની

નવિન જીવન દીધું આ ભુમી ભારતીને,
જડપણું હરિ લીધું શુદ્ધિ ભારતીને
જીવન જીવન તારૂં છે દયાનંદ સ્વામી.
જીવન મરણ જેવું અન્યનું જન્મ પામી.

છોટાલાલ રૂખદેવ કવિ.

ધર્મવીરનાં પુણ્યસ્મરણ

(સદા સંસારમાં સુખ દુઃખ સરખાં માની લઇએ. એ રાહે ગવાય છે)

ગઝલ–૧

સ્વજન ગણના વિનાયક ! ધર્મ વીર ! મૂર્તિ દયાની
કસાતાં તું ગયો ચલવી ચમક કંઇ ચેતનાની:
સુવિદ્યાની દીઠી સિદ્ધિ મહાલક્ષ્મી સમૃદ્ધિ
સદા વ્રત એનાં બાંધી બતાવી તે સુબુધ્ધિ !
ડુબાયલા હીન્દનાં કંઇ દોહેલાં દુઃખડાં પીછાની
સપુત ! તેં જન્મભૂમિને મનોરથમાં મ્હલાવી:
ઉઠી આશા ભર્યો ત્યાં તો ઉડયો તું હીન્દનંદા !
રહી દુઃખધીર અમને તુજ સ્મૃતિ સંજીવની શી:

૨

મળસ્કાની મઝા જેવી ઝલક કંઇ ઓર ત્હારી !
ઉઠી આવ્યો ઉઠી ચાલ્યો ઉજાળી જીંદગાની !
મ્હલાવી માડી જાયા શી રચી માયા મજાની !
વિષમ વ્યવહારની ચાવી દયાનન્દે બતાવી !
" યથા રાજા તથા સુપ્રજા " પ્રજાજનના સ્થીએ–
બ્રિટન સમ્રાટ્‌નીયે ધરવી ધ્વજા જય વેર્ય ફેરી
ન મેલે પાપચે પીડા ધરી તેં કંઇ પતિતની:
અધૂરે બોલ કંઇ ખુટી બતાવી તેં પ્રીતિની ;

૩

પ્રભા પ્રકટાવી આત્માની અચલ ચંચલ જીવનમાં
સુધાર્મિકતા સરલતા આચરીને તેં પ્રચારી !
અમર આશા જીવન આનન્દ આંજ્યાંને સ્ફુરાવ્યાં–
પ્રકટ પ્રભુતા અને સંકેત તેં કલ્યાણકારીઃ–
જગતની આવજામાં તો રહમની રાહદારી:
ખરી ખેરાતમાં રહી છે ખુદાઇની ખુશાલી !
બની તું દીન જનોનો દાસ પામ્યો દેવમયતા:
સદા તુજ પુણ્ય સ્મરણો આમ જગવે જીંદગાની

વડોદરા ૧૩–૧૦–૧૨ લલીત

(મરાઠી સાખી)

શ્રી સરસ્વતી પ્રસાદ અર્પે તે પર જીવિત ધરતા
જ્ઞાનાનન્દે મગ્ન રહીને જીવન સફળ જે કરતા,
રૂષિમુનીયો જેજે, વંદન કરૂં સ્મરીને તે તે
ભૂલી જઇ તેમના સદ્ગુણો નામ તેમનું વગોવે
મૂર્તીપુજન આદી કરતો હીંડુ નામે ફરતા
રૂષિકુળ હીંસક જે, નીંદવા યોગ્ય છે તે તે.
વેદ પઠન કાજે ગુરૂકુળમાં શિશુને મોકલતા જે
તેને બદલે પિતાજ પોતે ગુરૂ થઇને બેસે
રાખે શિશુ ઘરમાં, ગુલામોની સંગતમાં
તે સર્વેને ભાન કરાવે, આર્યસમાજ સદા જે
વેદ ધર્મધ્વજ ધારણ કરીને, યશ તેના સઉ ગાજે
ભારતના તનુજો, ને સરસ્વતીના અતુજો
પ્રભુ દયાનિધિ સઉકે જાણો અંશ તેમનો લાવો
દયા ધર્મ ફેલાવી જગમાં દયાનંદ ગુણ ગાવો
વિધવાના જીવને સુખ સાગરમાં મૂકીને
રામ કૃપાળુ સાગર તરીને ગયા લંકા ગઢમાં
તેમ તમે સઉ જઇ પરદેશે સમુદ્ર તરીને સંઢમાં
લાવો વિદ્યાને, હુન્નર કૌશલ્ય કળાને

દયાનંદ ઉપદેશ ગ્રહીને વેદ ધર્મને જાણો
સાચી ઈશ્વર ભક્તિ કરીને, શુદ્ધ ધર્મને પાળો
ઋષિના ગુણ ગાતા, ને સમાજને અનુસરતાં

શંભુલાલ બેચરલાલ

દયાનન્દ વિરહ.

૧

ઈશ્વરના સ્નેહી ઓ ! શશધર શાન્તિદા !
શાન્ત કિરણ શાં વેર્યાં વસુધા વાટમાં !
ડાઘ વિહીન રસ ધવલ શીતલ પિયૂષનો,
રેડયો ત્હેં મસ અમ નિત્યના હિત માટજો !
આનન્દી ઓ ! દયાનીધિ દિવ્ય કાન્તિના !
ભ્રાન્તિ ને ભય, તિમિર ટળ્યાં તુજ તેજથી,
તેજ પ્રતાપે પડદો ટળી કાંઇ નેત્રનો,
તરશી આંખે ઝાખી હોતી દેવની !
ચાખ્યાં પુનિત–ફળ ચખાય વળી તરૂશિનનાં !
તરૂ દીપક સન્ત સાચા ! વરમ વિશ્રાન્તિદા !
નિર્મલ ઝરણું ઝરતું જે ગિરિથી યદિ !
વહેવા પથ કીધ ઉતરી ત્હેં એ માંહ્ય જો !
વલ્લભ ! એ ઝરણાની વ્હેવરાવી નદી !
પાન કરંતાં પતિત તે પુનિત થાય જો !
નામ સમાં કરી કામ–થયેલા નામિયા !
એવા રે ! ઓ દિવ્ય મણિ ! દિવ્ય દેશના !
અમને તજી, કાં વિચર્યો આમ વિદેશ જો !
મળવા તલફે મારૂત્ સમાન બગેશ હા !
મન પેટ મ્હોટા પણ દધિ સમ બેશજો !
વિદેહી ઓ સ્નેહી ઇશ્વરના માનિના !
વિચર્યો કિન્તુ વિસર્યો ના વિસરાય તું,
તેજોમયી તુજ કિરણ તજ્યાં ન તજાય જો !
ઝીણાં છીદ્રથી ઉતરેલાં ઉરમાંય જે,
પાડંતાં જે પ્રકાશ આ સર્વાંગમાં !
સુરસદનના ભોગી યોગી શાન્તિદા !
જતા જતાં અત્ર મૂકયો મિત્ર પવિત્ર ત્હે,
અનેરી અમને આશા એની ઓથથી,
સંસર્ગે પામીશુ ત્હારા ચિત્રને,
પામીશુ પરિણામે ય ત્હારી ગોઠડી !
વિદ્યા વિલાસી વાસી વીર ! દીનદના !

શેઠ કેશવલાલ

દયાનંદ વિરહ.

રચનાર, વૈદ્યકવિ દુર્લભ શ્યામ ધ્રુવ

ચાલ હરિગીતની (સોરઠની ગઝલ–સયેર ઇત્યાદિમાં ચાલે)

સંસ્કાર જે નર પૂર્વનો, વધુનય વિષે લઈને ઉઠયા;
સબધિયો જે પુરૂષ પ્રત્યે દોષની નજરે રડયા,
પણ નર હડયા ચાલ્યા ગયા પ્રેર્યા પ્રભુના વતનથી,
એવા દયાનંદ ઋષિનો વિરહ સહન થાતો નથી ૧
જ્યાં જ્યાં ગયા ત્યા પ્રથમ તો કંઇ અંતરાયો બહુ નડયા;
યોગી થવાના વેગ તોયે રંચ ઢીલા નહિ પડયા;
છેવટ મળી શાન્તિ હિનાયક, સ્વામી વિરજાનંદથી;
એવા દયાનંદ ઋષિનો, વિરહ સહન થાનો નથી ૨
સેવા કરી ગુરૂની ઘણી, નિર્મળ ધરી ઉરભાવના,
ગત ભવ તણા અભ્યાસથી, પૂરી કરી મનકામના,
ધેરાયલુ જોતુ પડી પડે, જેમણે પાખંડથી,
એવા દયાનંદ ઋષિનો, વિરહ સહન થાતો નથી ૩
મત પંથને નામે નિહાળી, દેશની પડતી ઘણી,
રૂઢી અને વહેમો વડે પણ દશા જોઈ દયામણી;
આવી પડીથી બ્હાર ઝુઝયા, જે પૂરા ઉત્સાહથી;
એવા દયાનંદ ઋષિનો, વિરહ સહન થાનો નથી ૪
જેણે પ્રખર વકતૃત્વથી આ દેશને જાગૃત કર્યો,
જેનો પરમ ઉપદેશ ઘટઘટ, પાત્રહૃદયે જઇ ઠર્યો;
જેણે કરાવી આત્મશ્રદ્ધા, વેદ ને વેદાંગથી,
એવા દયાનંદ ઋષિનો, વિરહ સહન થાનો નથી ૫
ઉત્કર્ષ ઇચ્છિયો જે નરે, આ અખિલ ભારતવર્ષનો;
પાડન પડન શુભ સૂચવ્યું, એ દિવસ કેવા હર્ષનો !
પ્રાચીન ચારે વર્ણની ખૂબી બતાવી ખતથી,
એવા દયાનંદ ઋષિનો, વિરહ સહન થનો નથી. ૬
પોતે બન્યા દૃઢ બ્રહ્મચારી, અવરને પણ બોધીને;
પકકા બનાવ્યા બ્રહ્મચારી, સ્નેહપૂર્વક શોધીને,
સિદ્ધાન્ત સમજાવ્યા સરલ, બહુ શાસ્ત્રને જાણે મથી;
એવા દયાનંદ ઋષિનો, વિરહ સહન થાનો નથી. ૭
જેવું હૃદયમાં, શબ્દમાં પણ, તેવું જે દર્શાવતા,
જે સત્ય માટે મનવિષે સંકોચ લવલવ પામતા,
જે પુરૂષની હિંમત તણી, વાતો ન જાય કરી કરી,
એવા દયાનંદ ઋષિનો, વિરહ સહન થનો નથી ૮
આતુર બની બહુ જાય લેવા, રાજાઓ પગ પે પડી;
એવી હતી વૈરાગ્ય સાને, ભજની જેની થકી,
જેના સમીપ ન થાય કિંચિત્ ૨૫ા ભાગ્યુ દંભથી;

એવા **દયાનંદ** રૂષિનો, વિરહ સહન થાતો નથી. ૯
જે પરમ સ્થાન વિષે રહી, શમ દમ સમાધી સાધતા
જેના પળો વિધ વિધ ક્રમે અભ્યાસમાં ચાલ્યા જતા
જે પ્રતાપી પુરા હતા. આચાર તેમ વિચારથી:
એવા દયાનન્દ રૂષિનો વિરહ સહન થાતો નથી. ૧૦

કવિત–મનહર

એક દાયકો વધારે, જગતમાં જીવ્યા હોત;
ઉખેડી નાંખત તો તો, બીજ બાળલગ્નનું;
કન્યાવિક્રય તણો, પ્રચાર ન થવા દેત,
ચાલવા ન દેત ગાડું, રૂઢીવશ અજ્ઞનું;
ખરા બ્રહ્મચર્ય કેરૂં ગૈરવ વધારી દેત,
મખલ જમાવી દેત, ઠામ ઠામ યજ્ઞનું;
અફસોસ ! રહ્યા નહિ **મહર્ષિ દયાનંદ**
રહ્યા હોત તો જરૂર, માન થાત સુજ્ઞનું. ૧૧
બ્રહ્મચર્ય પાળી બનો, ભીમ જેવા ભ્રાતૃગણ;
ઐક્યથી તમારૂં શ્રેય, ઇચ્છશો તેવું થશે;
પઠન પાઠન દ્વારા આત્મા બળવાન કરો;
તમારી આગળ રમા જેથી દોડી આવશે;
માત્ર સ્વાર્થ સાધી નહિ, અંતરમાં રાજી થાઓ;
પરમાર્થ સાધવાથી, અપાયો આઘા જશે;
આવા કલ્યાણકારી, **દયાનંદ** વિના કોણ,
વદે **શ્યામસુત** શબ્દો, મુખથી ઉચ્ચારશે ? ૧૨
દેશની પ્રગતિ કાજે. અવિશ્રાંત યત્ન કર્યો,
કોઇની પરવા ન રાખી સત્યના કથનમાં;
ખાનપાન નિદ્રાતણી સમય પરત્વે કદી
દરકાર કરી નહિ, મહદ મથનમાં;
ભિન્નતા ન માની કદી, વન ઉપવન અને,
ગરીબના કુબામાં કે ઉત્તમ ભવનમાં;
અરે હાય ! એવા **દયાનંદજી** વિદાય થયા,
અચાનક એકદમ સ્વર્ગના સદનમાં. ૧૩
અશ્રુઓ સુકાય નહિ, મનડું મરાય નહિ,
વારંવાર નામ જેનું, સ્નેહથી સંભારીયે,
વિપરિત ગતિ જોઇ દેશની રડી જવાય,
દયાનંદ વાણી તણું મહત્વ વિચારિયે:
બીજ પાત્ર હૃદયમાં, અનેક ગયા છે ખોઈ,
તેથી જરૂર થોડું ઘણું ફરી ધૈર્ય ધારિયે;
પણ **દયાનંદજી** તો અદ્વિતીય નર હતા,
દર્શન કરીને ક્યાંથી નેત્ર હવે ઠારિયે ?– ૧૪
કુદરતી ક્રમ વડે ગયા તે ગયાજ ગયા !
રહી ગઇ પણ જેની વાણી રૂપી વીજળી;
દયાનંદ દેહ ગયો આત્મા નથી પણ ગયા
શબ્દે દેશ પ્રેમીઓમાં રહ્યો છે હળી મળી;
સાંસારિક બંધનોના ત્રાસમાંથી મુક્ત થવા,
બોધ એ કરી રહ્યો છે, પ્રતિસ્થલ નીકળી;
પરોપકારિણી સભા, આર્યની સમાજ અને
ગુરૂકુલ વિષે એતો ગયો છે સદા ભળી.– ૧૫

સ્વામિ દયાનંદનો સંદેશો.

કવાલી

અરે ઓ આર્ય ભૂમિના; તમે સંતાન છો પ્યારા
હમારા બોલ બે સુણજો; તમારા હિત માટેના,
ગુરૂકુળો નીહાળીને; સ્વર્ગમાં શાંતિ હું પામું
નિભાવો એ ભલી રીતે; ગણો સ્મારક એ મારૂં;
બનો રૂડા તમો માળી; ખીલાવો ફૂલની વાડી
પ્રસારો આર્ય ભૂમિમાં; સુગંધી હું અહીં ચાખું,
નહી ભુલસો તમે ભાઇ, પ્રચારક વેદ ફંડને તો
જરૂરત છે ઘણી એની; સર્વનું બીજ એતો છે,
નીહાળ્યાં ફુલનાં બાળો; સુપસ સુગંધ મળવાથી
કીધું સાફલ્ય જીવન એ; મહાત્મા નામનું પણ તેં
વધો આગળ કરી હિંમત; નહીં ડગ એક પણ હઠસો
કસોટી આ સમયનીમાં; હઠયા તો નામ પણ ખોસો
ભલે નાંખે હજારો વિઘ્ન; પાખંડી દુરાત્માઓ
અવીચળ નામ કરવાને; કરો નહીં જાનની પરવા,
કરો નહી દ્વેષ અંદરમાં; નજીવા કામને માટે
કરે જે કાર્ય ખંતેથી; નહી બે ઢીલ કરો તેને
ગરીબ ગાયો અનાથોની; અને વિધવા તણી આણે
દુઃખાવે દીલ મારાને; બચાવો એમ સંભળાએ,
કહું તે માટે આર્યોને. કરો કંઇ યત્ન ખંતેથી
સુધારી આર્ત ભારતને ઋષિ સંતાન શોભાવો
હજારો હિંદના બાળો મરે છે પાવ ટુકડાથી
સાડી એક અન્નને સાટે, અને બે હાલ તેના તો
ખરીદી જાય વિધર્મી, બનાવે ખ્રીસ્તી મુસલ્માં
તમેં ધનવાનને ધર્મી, ગણાઓ નીજ ઉદર ભરવા
કરો રક્ષણ અનાથોનું; દીઓને દાન ફુલોમાં
તમારી લક્ષ્મીનો વ્યયતો; કરો સત્ય ધર્મ નીતિમાં
હજી છે બાળ વય માંહી; ગુરૂકુલ દેવલાલીનું
ઉદયતા જોડને ભાઇ; સીંચજો સ્નેહ વારીથી
નહી કાળ હલાવીને: કરો બળ કુમળાં ફુલને
ખીલતાં વિઘ્ન નાંખોના; શિખામણ સાંભળી મારી
હલાવ્યું સાંભળ્યું જ્યારે; થઈ ચીંતા અતી મુજને

નહી કરશો હવે કોઇ કુચેષ્ટા બાળ મારાને
દયાએ દઈ ભારતની ગુરૂકુળ મુસ્તકીન જો।
ચઢો ને આત્મી બનવા ખરા સાચો એ પી બ્રો
કરો પંચ દેવની પુજા, ધરીને જ્ઞાન વેદોનુ
બનો સચ્ચા તમે આર્યો દીપાવો નામ સત્પુત્રે
જનની પિતુ તની સેવા કરીને પ્રેમથી ભાઇ
મુઆને પીં દેવામા નથી કઇ લાભ સમજો તા
અધુરૂ કાર્ય મારૂ જે, રહ્યું પુરૂ કરો પ્રીત
દઉં આશીષ સ્વર્ગેથી હમેશા શાન્તિ શાન્તિ હો

Dr D H Desai

Nairobi

હાય ! મહર્ષિ કીધર ગયે ?

શ્રીદયાનંદ મહારાજ ધર્મકી પાજ બાધકર કીધર
ગયે
હાય હમારે દેશ કાજ, દરસાજકો સજાકર કીધર
ગયે
હાય દાન મુસ્કીન, લગા ગોપીન, હીનકર કીધર ગયે
હાય ભયે ગમગીન એ ભારત દીન હીન કર કીધર
ગયે
હાય વેદ પરબીન, ભયે સુખહીન હીન કર કીધર ગયે
હાય મત ઔરહીન, પુન ઔરદીન છીનકર કીધર ગયે
હાય દીપોત્સવી દીન, મધુરી બીન બજાકર કીધર ગયે
હાય હમારે દેશકાજ દરસાજકો સજાકર કીધર ગયે
હાય ભર્ત સૌભાગ લગાકર લાગ દાગ આગકર કીધર
ગયે
હાય જનરે ફાગ ન આવે યામ આગ કર કીધર ગયે
હાય કીનો સબ યાગ રંગ ઔર રાગ જલાકર કીધર ગયે
હાય ફીરે બનભાગ મીટેજહા માગ ભાગકર કીધર ગયે
હાય નીકાલા તુંગ, જો મજબૂત પગાકર કીધર ગયે
હાય હમારે દેશકાજ દરસાજકો સજાકર કીધર ગયે
હાય ભાનુ પરકાશ, એહોકાભાસ દીખાકર કીધર ગયે
હાય અબિદ્યા નાશ કે બિશ્વાપાસ લગાકર કીધર ગયે
હાય બડીથી આશ હમોને ખાસ જતાકર કીધર ગયે
હાય ખડે અરદાસ અહર્નિશ પાસ પાસ જમાકર
કીધર ગયે
હાય પ્રતિદિન માસ કીયો કહા બાસ ગમકર કીધર
ગયે
હાય હમારે દેશકાજ દરસાજકો સજાકર કીધર ગયે
હાય ધરી નીત ધ્યાન મનસુખ ખાન પાન કર કીધર
ગયે
હાય બીરે કુરબાન દયા કે ઓર જન દાનકર કીધર ગયે
હાય જહાંમે આન દયા ઔરદાન છાનકર કીધર ગયે
હાય નેહકા ગાન જો યા પરમાન માનકર કીધર ગયે
હાય ધ્યે નંદલાલ ધર્મ પ્રતિપાળ કાળકર કીધર ગયે
હાય હમારે દેશકાજ દરસાજકો સજાકર કીધર ગયે

લી આપનો ધર્મબધુ
નંદલાલ મહીપતરામ ભટ્ટ
વિરમગામ

"આશ્વાસન"

ગમે શાને રે શાને જનની વત્સજ્ઞાનની
રગી શું થગે માતા નિશાએ વળી ગેયશું ?
નિશાતો મુકના માતા દ્રષ્ટ છુ વિનતી તન
શોક શું દુખને કા રે મેર તું ધારી લે હવે ર
થન શું ના ગયુ થાગે, થવાનુ હોતુ તારી
વિધિની ચિન ભાનુ, ગ્રહરવ હોય જાગે રે ?
સુખો સ્વપ્ના સમા ઉડયા દુખો કમ પર સ્થિતિ
સચારી ખરૂ સંસારે સ્થિતિ એની એકજ।
ધર્મનો પુત્ર મ ગરો ધર્મવીર થતા જહીં
ઉષાનુ તેજ વિમરે, અતિ તિમિરનો ગયા ત્યા !
દયા-આનંદની સુધારશ્મિ શીત સ્થાનથી
ગયા તેવા યગ પાછા પ્રેમોર્મિને ઉન્નતી
રે ગાને રે રહાન અરે ઓ માત બ રતિ
ધારી લ ઇ ર આશા સાત્વની મીઠી સુખની

અમારા ધર્મને માટે

અમે પ્રાણ દેઇશું અમારા ધર્મને માટે
અમે આનંદ ભરીશુ, અમારા ધર્મને માટે
ભરીશુ વજ્રની છાતી સહેવા પાપુનો મારો.
વધીશુ સર્વદા આગળ, અમારા ધર્મને માટે
ફરીશુ જગમાં જગત સહીશું ખારની ફાંસ.
ગળીશું લોહી પરા નદિ, અમારા ધર્મને માટે
પ્રવેશીશુ વિષમ અનલે, પીશું ઝેરના પ્યાલા
અસિની ધારપર ફરશુ, અમારા ધર્મને માટે
બને દુનિયા રિપુ આવે પડે દુખો બઉ માથા
સહીશુ સર્વ તે સુખે, અમારા ધર્મને માટે
અમા આ બનતુ છે રિપુ, કુટુમ્બ દેવુ
ચિતા રૂઢ હું ત્યા અમારા ધર્મને માટે
ન પરવા સ્વર્ગની અમને નપરવા લક્ષ્મીની અમને
અમારા તનમન સદાય, અમારા ધર્મને માટે

અમે પાગલ મહીં ખપશું અમે ડાહ્યા મહિ ખપશું
જગતના પ્રહાર કંઇ ખમશું અમારા ધર્મને માટે
હૃદયની પ્રેમાજ્યોતિથી, લગાવી વેદની ધૂનિ
જગાવી શું બધી આલમ, અમારા ધર્મને માટે
ચડાવી પ્રેમનો નીસો, જગાવી સામના ગીતો
થઇશું વેદના બુલબુલ, અમારા ધર્મને માટે
પવનના વેગથી ધપશું, ચડાવી શુરપુર ઉરમાં
ધરીને વેદનો ઝુંડો અમારા ધર્મને માટે
પ્રભુની પાસ રાચીશું જગાવી આત્મની જ્યોતિ
धियो योनः प्रचादयात् અમારા ધર્મને માટે
અમારી સર્વ વિભુતિ અમારા ધર્મને માટે
અરપીએ પ્રાણ:આહુતિ, અમારા ધર્મને માટે

જયચંદરામ

આવાહન

દોહરો.

શ્રધ્ધાથી સંભારવા ગંભિર થૈ ગત જન
એનું નામજ શ્રાધ્ધ છે શુદ્ધિ બુદ્ધિ સાધન

પ્રસ્તાવિક

(ગજલ)

જીગર જંખે નહિં જંપે કરી હીંમતની કીંમત,
ખરી નિસ્બત જાળવવા દયાનંદજી ફરી આવો,
ખુંચે ખંજર રૂચે ચેનું છવાઇ છેક ગમગીની,
દયા-આનંદ-વર્ષાવવા દયાનંદજી ફરી આવો.
ઝુરે છે હિન્દ માતા આ પનોતા પૂત્ર વિયોગે,
દિલાસો દિલથી દેવા દયાનંદજી ફરી આવો,
સુભાગી સૂર્ય થાતા અસ્ત ઘમંડી ઘુડ મલકાતા,
પુરા પાખંડ દળ દળવા દયાનંદજી ફરી આવો,
ન માને કો કહ્યું સ્હામા સતાવે છે કરી ગુસ્સો,
હઠીલાને હઠાવવાને દયાનંદજી ફરી આવો,
જમાનાને તમારી ચાહના ચાહો તમે શું નહિ ?
ઈલમ આલમને દર્શાવવા દયાનંદજી ફરી આવો.
નથી આઝિમને લાઝિમ જવું છોડી છોટાં છોરૂં,
સબક સાચા પઢાવવાને દયાનંદજી ફરી આવો,
નહિ ડરશું ભલે મરશું ભુલીશું નહિ સુણી શિક્ષા,
જપીશું બસ-જપ્યા કરશું દયાનંદજી ફરી આવો.
મીઠી માશુક સાથે ઇશ્ક—આજીમાં ભુલ્યા મહોબત,
છતાં ફરિયાદ આણી યાદ દયાનંદજી ફરી આવો,
પુકારે પ્રેમી પંખીડા વળી સાહિત્ય શોખિલા,
પુકારે દેશના ડાહ્યા દયાનંદજી ફરી આવો,
સનાતન વેદનો ઝુંડો હું ફરકાવું ભુમંડલમાં,
પ્રતિજ્ઞા એ પુરી કરવા દયાનંદજી ફરી આવો,

ગજાનન મંછારામ દેશાઇ

દયાનન્દનું શિવપુજન.

કાળાં વાદળ યૂથનેય ચીરીને વિદ્યુત્ પ્રકાશી રહે,
કાળાં અંબર બેદી સૂર્યશશીની કાન્તિ વિકાશી રહે;
કાળા સાગરમાંથી મોતી ધવલાં [1]મૃત્ કાળીથી હીરલા,
કાળા કાળ કરાળથીય પ્રકટે રાત્રી શિવા ઉજ્જવલા.
વીત્યા યુગો ભરત ભૂમિના ઘોર અંધારડા શા ! !
શું સંભૂતિ-જડપૂજનથી પાત અંધતમે ના ?
આત્મસ્થાને અશિવ અશિવ [2] શવવત્ શૈવપૂજા જડાં'તી
આ રાતે સત્ શિવઅશિવની એક બાલે [3] ધી લીધી.
શિવરાત્રિ [4] શીવરાત્રીશી [5] વરદા ત્રાત્રી આર્ય ભૂની થઇ,
વિકાળ કાળી અસુરીઓમાં સીતાને ત્રિજટા કંઇ;
અંધાર ચઉદશ પુત્રી પણ ચઉદિશ તિમિર હરતી ગઇ,
મૂળશંકરાભિધાનીને શંકર રહસ્ય કથી ગઇ.
[6] ટંકારામાં આ શિવરાત્રી ટંકારા ગજવી રહી આજ,
કંપાવી ઉઠયા મંદિરને ભેરી નોબત વાદ્ય અવાજ;
મૂર્તિને શો લ્હાણ ઘણાવતો ઘંટા ઝાલર શંખ નિનાદ,
જાણે ટંકારા તેને દે અન્તિમ પ્રલય સૂચકો સાદ.

આવ્યું તહીં વિપ્રનું એક ટોળું,
જાણે બીજું ગાડર યુથ ભેળું;
તેમાં હતું સિંહનું એક બચ્ચું,
સંસર્ગ દોષે બકરૂં બનેલું.

સાષ્ટાંગ નમ્યા શિવને, "હરિભ બંભ ભોળા" કહીભોળા
ગાલ બજાવ્યા સહુએ, યવનો કેરૂં અનુકરણ તોબા[7]
આ મૂળશંકર પ્યારો, અંબાશંકરનો સૂનુ, [8]
સંબોધી તેમને પિતા, બોલ્યો 'સાંભળ સૂણુ હું,
'કથે છે પુરાણો, શિવરજનીનું માહાત્મ્ય અધિક,
બધી રાત્રી જાગે, હરભજનમાં પુણ્ય લ્લષિત.
ચમત્કારો મોટા, નિજ ભગતને દેવ દરશે. [10]

[1] મૃતકાળીથી કાળીમાટીથી [2] શળવત્ મુડદાં જેવી [3] ધી બુધ્ધિ [4] શી કેવી [5] શી તુલ્ય [6] ટંકારા દયાનંદની જન્મભૂમિ કાઠીયાવાડમાં મોરબી પાસે ગામ [7] તોબા મુસલમાનો ગાલ બજાવતે પાપ દૂર કરવા ખુદાને કહે છે. [8] સૂનુ પુત્ર [9] લષિત ઇષ્ટ [10] દરશે બતાવે

મહાભાગી હોયે, સ્વરૂપ શિવ તેને પ્રગટશે.
શ્રદ્ધા નિર્દોષતા મૂર્તિ, બાલ્યાવસ્થા ખરેખરી,
[11]દૃષદ્‌માંથી ઇશ કેરી, આશા આ મૂળજીએ ધરી,
[12]નિશી થતાં થતાં મૂળ પિતા સુતો,
દેખા તેમને, અન્ય દ્વિજ સુતો;[13]
મનની પાછળે, ઇન્દ્રિયો સુવે,
મૂળ જીવાતમા, પણ રહી જુવે.
ગત આગતનું ભય મુણુદિલે,
ભળી જાગૃતિનું ફળના વિસરે;
જડ [14]ઝીણી ઉપ વિદુર કરે,
પ્રતિમા જડને ધરયે નજરે.
નિશીથ શાન્તિ મંદિરે રહી છવાઈ,
પ્રતિમાની જડિમા ખરી જડાઈ;
મુગ્ધ રૂદ્રીની કરી રહ્યો પઢાઇ,
મુર્તિપર થઇ ત્યાં મ્લેચ્છની ચડાઈ.
યોગ દેવી લોકમાં પધારવાને જ્યારે ચાહે
પોપ[15] મહાદેવ સુત વાહન દંડાય છે,
જડ પ્રતિમામાં મરકીએ જવા ધાર્યું આજે,
માટે જુઓ ઉંદર મહાદેવ પર ધાય છે.
પુરાણી કહે છે વિના કારણે મહાદેવે માર્યો,
સુત ગણપતિને અજ્ઞાનના આવેશમાં;
સુને મોઢું વેર વાળવા ઉખાડવા પિતાને,
જડભૂતગી; મુકયો આખું[16] મૂળ [17]દૃક્‌પારામાં.
નાચવા કુદવા માંડયો, ઉંદર શિવને શિરે,
જે ધાર્યું તે કર્યું માથે, લગ્યો ત્રોધ મૂળ ઉરે.
' આ મહાદેવ ન હોય, જે મેં સુણ્યો પુરાણમાં,
અદ્ભુત શક્તિ તોય, કાં ન ઉંદર હટાવી શકે ?
ઉત્પત્તિ સ્થિતિ નાશ, વિશ્વ તણા કરનાર જે.
તેના ઉપર ત્રાસ, ઉંદરો અસત્ય મૂકે,'
' કયાં તે શિવ મહાદેવ, ત્રિભુવનનં ત્રાતા,
કયાં આ પથ્થરદેવ, છિન્ન, જડ, ઉંદરે કુસતા,
કયાં તે શિવ મહાદેવ, સચ્ચિદાનંદ અરૂપી,
કયાં આ પથ્થર દેવ, [18]અસદચિદસુખ કુરૂપી,
તજી એ શિવ પરમાત્મને, અજ્ઞ અશિવ આ રાવ પૂજે
[19]ઇન્દ્રિયસક્ત [20]ધી કૃપણને, જડ સિવાય[21]
પર શું સૂઝે ! '

' ઉઠો બાપુ ઉઠો બાપુ, જુઓ આ શિવજી પરે, '
સવારી ઉંદરે કીધી, શકે તે બેસવી ન રે !'
કુશંકા સુણી સુતની, તાત કોપ્યો,
ભલું બુરૂં જલ્પી શિરામાથ કોપ્યો;
' મહા મૂર્ખ શું નાક માથું કપાવે,
કુતર્કો મહાદેવ સામે ઉઠાવે ! ! '
' કલિયુગમાં સાચા શિવાભાસ,
વસે પાર્વતી સહ કૈલાસ
અહીં મૂર્તિમાં ધરવો ભાવ
માની તેને 'શંકર' સોહરર,
આ ધમકીથી મૂળનું થયું ચિત્ત નારાજ,
પ્રકાશ આર્ય છોડને, હાંકણુ શું સુખમાજ !
મૂળજીએ અસત્ય રીત નિશાથી લહ્યો,
સત્ય શિવ ઢુંઢવા ગિરિ વને સિધાવ્યો,
ભેખ ધરી દયાનંદ થઇ મર્મ ભાખ્યો,
વેદ જ્ઞાન થકી, શુદ્ધ શિવ બ્રહ્મ સ્થાપ્યો.
[23]વિશ્વનાં શિવને કાજે દયાનંદ શું ના કીધું
ઝેર પી પ્રાણને મૂકે શિવ-પ્રેમ-સુધા પીધું

કવિ શંકર,

---

૧૧ દરાદ્‌ પથ્થરો ૧૨ નિશીથ મધ્યરાત્રિ ૧૩ દ્વિજસુતો બ્રાહ્મણના પુત્રો ૧૪ ઝીણી છાંગી ૧૫ મહાદેવ સુત વાહન ઉંદર ૧૬ આખુ ઉંદર ૧૭ દૃક્‌ પારામાં દ્રષ્ટિના ફજનમાં ૧૮ અસદ ચિદ સુખ અસત્ અચિત્ અસુખ ૧૯ ઇન્દ્રિય સક્ત ઇન્દ્રિયમાં આસક્ત ૨૦ ધી કૃપણ બુદ્ધિના બારદાન ૨૧ પર ઉપર બાજુ ૨૨ સાવ બિલકુલ ૨૩ વિશ્વના શિવ વિશ્વનું કલ્યાણ

7

સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીનો સ્વર્ગવાસ.

લખતાં અત્યંત ખેદ ઉપજે છે કે ભારતવર્ષ ભૂષણ, વેદ વિદ્યા પારંગત સંરક્ષક સુધારણાના સ્થાપક, સ્વામીશ્રી દયાનંદ સરસ્વતી દેવલોક થયા છે. એ પ્રચંડમુર્તિ, એ નિડર ઘંટનાદ સમ વાણી, એ સર્વના હૃદય શોધતીજ દ્રષ્ટિ, એ વજ્રસરખી મર્મયુક્ત ખંડન કળા; અને એ સદા સર્વથા મન કર્મ વાણીથી ઉભરાતું કેવળ નિઃસ્વાર્થી આર્યાભિમાન એ સર્વ એક ક્ષણમાં દુર્ભાગી ભરતખંડમાં હતાં, તે નહીં હતાં થઇ રહ્યાં છે.

અર્વાચીન કાળનો આપણો એ એક મોટો દેશ દીવો આર્ય પ્રજાની દીપોત્સવીને દિવસે લગભગ દીપ પ્રગટ થવાને સમયેજ જતો રહ્યો છે. તા. ૩૦ મી અક્ટોબર સને ૧૮૮૩ ને વાર મંગળે અજમેર મુકામે એ મહા અમંગળ બનાવ બન્યો. સ્વામીની ખોટ હાલ પુરી પડવી એ અશક્યજ છે, અને તેથી આખી આર્ય પ્રજા ભરતખંડના આ છેડાથી પેલા છેડા સુધી એકે અવાજે શોક નિમગ્ન થઇ રહી છે.

આ શોકમાં વધારો કરનારી વાત એ છે કે સ્વામીનું એ અકાલ મૃત્યુ, કોઇ દુષ્ટોના અધમ પ્રપંચથી બન્યું, એમ કેટલેક ઠેકાણેથી વહેમ લઈ જવામાં આવે છે. મુંબાઇના "ગુજરાતી" ને એવી ખબર મળી છે કે જેમ ઉદેપુર વિગેરે ઠેકાણે રાજાને સદુપદેશ કરી રાજાનું અંધેર દુર કરાવ્યું હતું, તેમ એ સ્વામીને જોધપુર બોલાવ્યા ત્યારે ત્યાં પણ કરવા માંડયું અને ત્યાંના મહારાજે તો એમનું કહેવું અંગીકાર કરી નાયકાઓનું તથા જનાનખાનાનું પ્રબળ ઓછું કરી નાંખ્યું તથા કેટલાકને રૂખસત પણ આપી; પરંતુ એથી ભારે અદાવત ઉભી થઇ અને તેનું પરિણામ આવું ત્રાસદાયક નીપજ્યું. ઇંગ્રેજી પાયોનિયરનો કોઇ ચર્ચાપત્રી લખે છે કે, એના ધર્મ પ્રતિપક્ષી શાસ્ત્રીઓએ ઝેર અપાવી એનો જીવ લીધો, એમ કહેવાય છે. જો આ પ્રમાણે વહેમ લેવા જોગ કોઇ પણ રીતે બન્યું હોય તો દિલગીરીની વાત છે કે એ બાબત કાંઇ પણ કાયદાની તપાસ થએલી અત્યાર સુધી જણાતી નથી. અમે સમજી શકતા નથી કે, એના આર્યસમાજીઓ શું કરે છે કે હજી પણ કોઇએ જાહેર તપાસને માટે સરકારને માગણી કરી નથી. બહુધા એ કે વહેમો સઘળા ખોટા હશે; તો પણ આવા મહા પ્રસિદ્ધ પુરૂષને લગતી આવી બાબતમાં બારીક તપાસ કરવી, એ આ જમાનાની ખાસ જરૂર છે. જો એમ નહીં થાય તો આગળ જતાં ઇતિહાસમાં આપણી સામા, એગજ લેખ પડશે કે એ વેળા આ દેશ એવી અવ્યવસ્થિત જંગલી સ્થિતિમાં હતો કે આવો મોટો માણસ કમોતે માર્યો ગયો; અને તેની કોઇએ કાંઇ પૂછગાછ પણ કરી નહીં.——

ગમે તેમ હો ને ગમે તેમ થાઓ, પણ આ વાત તો નિશ્ચય છે કે **ધીરવીર** દયાનંદે અન્તઃશત્રુની સામા **યુદ્ધ** મચાવવાજ જન્મ લીધો હતો.

એ સ્વર્ગવાસી સ્વામીના ધર્મ સિદ્ધાન્તો, સુધારણાના વિચારો અને વિદ્વતા વિષે પણ કદાપી કોઇ ગમે તે વિચાર ધરાવો પણ આ તો સઘળાએ કબુલજ કરવું જોઇએ કે પોતાને જે

અસત્ય લાગ્યું, તેનું ખંડન, અને સત્ય માન્યું તેનું મંડન કરવામાં એના જેવો કોઇ પણ નિડર સ્પષ્ટ વક્તા આ સમયે નહોતો.

જુના વર્ગમાંથી નીકળીને એણે નવા વર્ગ વાળાઓને પણ પોતાની હિંમત તથા દેશ ભક્તિથી ઝાંખા પાડી નાંખ્યા.

દેશની ઉન્નતિ એજ એની વાંછના, રાત ને દહાડો હતી અને તે કામમાંજ એણે પોતાની છંદગી અર્પણ કરી હતી.

એણે જે મોટું કામ આરંભ્યું હતું, તે ઘણે દરજ્જે પાર પાડયું છે એટલે તેનો એવો પાયો નંખાયો છે કે હાલ એનું અકાળ મૃત્યુ થયું છે, તે છતાં પણ તે આગળ પોતાની મેળે ચાલ્યુંજ જશે. વેદનાં ભાષ્ય લખવા માંડયાં હતાં, તે બધાં એ આચાર્યના હાથથી પૂરાં થયાં હોત તો, બેશક વધારે સારૂં હતું.

તોપણ એ સ્વામી આશરે સો એક આર્ય સમાજ, અને દશેક હજાર આશ્રિતો મૂકીને મરણ પામ્યા છે. હવે એ સમાજો સુધારક્ષાની રૂખ રાખી રહે છે, કે પાછા હઠી એક સાધારણ પંથનુજ રૂપ પકડે છે. તે કાળ ગર્ભિત વાત છે, તો પણ દયાનંદનું નામ ભરતખંડના ધાર્મિક ઇતિહાસમાં અવિચળ રહેશે, એમાં તો કાંઇ સંદેહ નથી.

આવા મહા પુરૂષનું એક સારૂં જન્મ ચરિત્ર લખાવું જોઇએ કેમકે એજ તેનું ખરૂં શ્રાદ્ધ છે, થીઓસોફીસ્ટમાં પોતા સબંધી કાંઇ કાંઇ હકીકત સ્વામીજીએ જાહેર કરી છે, પણ તે બહુજ થોડી છે. પ્રથમ તો એ મૂળ કયાં જન્મ્યા હતા તેનોજ કાંઇ બરાબર પતો નથી. કેટલાક એની જન્મ ભૂમિ મોરબી સંસ્થાન અને કેટલાક વાંકાનેર કહે છે. પણ નામ જાત કુળ તથા માબાપનું નામ ઠામ જ્યાં સુધી બરાબર મુકરર થઇ શકે નહીં, ત્યાં સુધી એ બધી કેવળ અટકળોજ કહેવાય. આવા મહાપુરૂષનો જન્મ આપણા પ્રાંતમાં થયો છે, એ વાત ગુજરાતને ઘણી અભિમાન ધરવા યોગ્ય છે પણ તેથીજ તે બરાબર પુરવાર કરવાને આપણે ઘટતી મેહેનત લેવી જોઇએ. જતે દહાડે બીજા પ્રાંતો પણ એવોજ દાવો કરે એ અસંભવિત નથી. કોઇ અમારા જુવાન કાઠીઆવાડી ભાઇબંધો એ બાબત વીગત વાર તપાસ કરી, સપ્રમાણ લખી મોકલશે, તો અમે તે ખુશીની સાથે અહીંઆં પ્રગટ કરીશું.

એ સ્વામીએ વિદ્યાભ્યાસ કયાં અને કયારે કર્યો ? એ બાબત પણ એકમત નથી. રાસ્ત ગોફ્તાર કહે છે કે એમણે પહેલો વિદ્યાભ્યાસ નર્મદાકાંઠે ચાણોદ કન્યાળીમાં આનંદગીરિ નામના પ્રસિદ્ધ સન્યાસી પાસે કીધો અને ત્યાર પછી મથુરા જઇ વેદ વિદ્યાની પ્રવીણતાથી જેણે "પ્રજ્ઞા ચક્ષુ" એવું ઉપનામ મળેલું તેની પાસે જઇને પોતાનો અભ્યાસ વધાર્યો. અમારા સાંભળવામાં પણ કાંઇક એવુજ છે પણ " ગુજરાતી " લખે છે, કે વડોદરે આવી ચેતન મઠ વાસી બ્રહ્માનંદ સ્વામીને ગુરૂ કરી, વેદાન્તનું શ્રવણ કીધું, અને તે પછી હરદ્વાર આદિ મોટાં મોટાં સ્થળોમાં આવી, ઘણા ઘણા સાધુ વેરાગીઓના પ્રસંગથી ઘણા પ્રકારનું ધર્મજ્ઞાન મેળવ્યું.

પૂર્ણાનંદ સરસ્વતી સ્વામીએ એમનું મૂળ નામ ફેરવી, **દયાનંદ સરસ્વતી** પાડ્યું.

આતો સંસ્કૃત સંસ્કારની વાત થઇ. " સુધારા " તરફ દયાનંદ સ્વામીનું મન, ક્યારે, ક્યાં અને કોણે વાળ્યું ? એ પણ એક ખરેખરી, એ જન્મ ચરિત્ર લખનારે તપાસ કરવા જોગ બાબત છે. કેટલાક સમય સુધી કોઇ સુધારકનો ગાઢો સંગ થયો જોઇએ, એમ અમારો નમ્ર મત છે. ઉંદરડીએ ચોખા ખેંચ્યા એટલા ઉપરથીજ સુધારાનો સઘળો સંસ્કાર થઇ ગયો, એ અમે માની શકતા નથી.

સંવત ૧૯૨૫ થી તો દયાનંદ સરસ્વતી એક મોટા ધર્મ સુધારક લેખે છચોક બહાર પડયા. અને તે પછીનું સઘળું ચરિત્ર જાહેરમાં બનેલું તો છે. પણ તેમાંએ ઘણું શોધન, તોલન કરવાની જરૂર પડશે. એમણે રચેલાં પુસ્તક ચોપાનીઆં આશરે વીશેક છે, તે સઘળાંનો હવે સંગ્રહ થવો જોઇએ.

સ્વામીનું મરણ સમયે વય માત્ર ૫૮ વર્ષનુંજ હતું, શરીર હંમેશાં નીરોગી, સુદ્રઢ ને મહા જુસ્સાવાળું હતું, ને તેથીજ આ અકાળમૃત્યુ સર્વને વધારે વિસ્મય તથા સંતાપ ઉપજાવે છે. પણ ઇશ્વરેચ્છા બળવત્તર છે. દયાનંદ સ્વામી પોતાને છેલ્લે શ્વાસે એમજ બોલેલા કહેવાય છે કે

" ઇશ્વરેચ્છા બળવત રહો. " અને અમે પણ એવાજ દીન ભકિતભાવના એક વચનની સાથે આ કાળ પત્રિકા પૂરી કરીએ છીએ.)

(ગુ. શા. પત્ર. પુ.–૨૨ પૃષ્ટ ૨૭૭–૨૮૧)

(આ વખતે ગુજરા તશાળા પત્રના તંત્રી રાજકોટ ટ્રેઇનીંગ કોલેજના પ્રીન્સીપાલ સાક્ષરશ્રી **નવલરામભાઇ** હતા. એથી ઉપર્યુક્ત લેખ ત્હેમણે લખેલો છે.)

કામ કરવા જતાં વખતે લાભને બદલે હાનિ થાય છે, તેને એકલા પોતાના મેળે ભણેલા વેદ વડે જે લાભ થાય, તે કરતાં ગુરૂ દ્વારા વેદાભ્યાસ થાય તો કાર્યસિદ્ધિનો સંભવ વધે છે. આ વાત સમજવાને " ખાંડના નાળીયેરની " વાત ઉપયોગી છે. એક માણસે ખાંડને ધોઇને નાળીયેર બનાવવાની વાત વાંચી પણ ગુરૂ પાસેથી ખાંડ ધોવાની રીત તે સમજ્યો નહોતો માટે આપણે જેમ ચોખા ધોઇએ છીએ, તેમ તેણે ખાંડને એક થાલમાં ભરીને તે ઉપર પાણી રેડ્યું અને ખાંડ હલાવીને કચરાવાળું પાણી ઢોળી નાંખ્યું. આમ તેણે વારંવાર કર્યું તેથી ખાંડ પાણીમાં ઓગળીને પાણી ભેળા જતી રહી તેથી તેણે ખીજાઇને પોતાનું કામ પડતું મુક્યું અને જે પુસ્તકમાં ખાંડનું નાળીયેર બનાવવાની વાત હતી, તેને નિંદવા મંડયો, આથી એક ચતુર માણસે યોગ્ય વિધિથી તેના દેખતાં ખાંડ ધોઇને નાળીયેર બનાવ્યું ત્યારે તે પોતાની ભૂલ સમજીને પુસ્તકની નિંદા કરતો બંધ પડયો. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે વેદાભ્યાસ પણ સદ્દગુરૂ પાસે કર્યો હોય તોજ તે કાર્યસાધક છે; નહીં—તો તેને માટે કરેલો શ્રમ વ્યર્થ જવાથી મનુષ્ય વેદ નિંદક—નાસ્તિક—બને.

આટલા લેખથી એ નક્કી થયું કે જો વેદ ઇશ્વરકૃત હોય તોજ તે ઇષ્ટ સાધક મનાય. હવે વેદ ઇશ્વરકૃત છે એ સમજવાને એટલું વિચારવું જોઇએ કે જેમ આ જગતના સૂર્ય ચંદ્ર નક્ષત્ર વિગેરે પદાર્થોનો સરજનાર કોઇ દશ્ય કર્તાએ બનાવ્યા ન હોવાથી અને તે નિયમ પ્રમાણે પોતાનું કાર્ય કરતા હોવાથી વિદ્વાનોમાં ઇશ્વર સૃષ્ટ મનાય છે, અને જેમ સ્થાવર જંગમ પદાર્થોની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ વિગેરે નિયમસર થવાથી, અને નિયમપુર્વક થતાં આવા અનંત કાર્યનો કર્તા કોઇ નિર્યમિત શક્તિ વાળો શક્ય ન હોવાથી, તેમને વિદ્વાનોએ ઇશ્વરકૃત સ્વીકાર્યાં છે, તેમ વેદમાં જે સત્ય જ્ઞાનનો ભંડાર ભર્યો છે, તે ઇશ્વર સિવાય અન્યના કબજામાં ન હોવાથી, અને સૃષ્ટિ નિયમોને અનુકુલ હોવાથી વેદ ઇશ્વરકૃત માનવામાં બાધ નથી; અર્થાત જે કોઇથી ન બને તે ઇશ્વરથી બને માટે જેમ આ જગત્ કોઇ સામાન્ય કર્તાથી બનવું અશક્ય છે, તેમ વેદ પણ ઇશ્વર વિના અન્યની કૃતિ હોવાનો સંભવ નથી. આ પક્ષની સામે કેટલાક પંડિતો કહે છે કે દરેક સુક્ત વિગેરેના જે ઋષિ છે, તે તેના રચનાર છે, અને તે સંસ્કૃત ભાષામાં રચેલા છે, માટે ઇશ્વરને વેદના કર્તા જો માનીએ તો ઇશ્વરે બીજી બધી જગતની પ્રજાઓને ન ગણકારતાં ઋષિયો તરફ પક્ષપાત કર્યો એવો ઇશ્વર ઉપર દોષ આવે છે. વળી તેઓ કહે છે કે ઇશ્વર નિરાકાર હોવાથી. તેને ઇંદ્રિયો નથી, માટે ઇંદ્રિયો વડે વેદ રચીને તે ઋષિયોને ભણાવવાનું કામ તેનાથી બને નહીં, વિગેરે વિગેરે. આ બાબતોનો ઉત્તર સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીએ " સત્યાર્થ પ્રકાશ " માં ઠીક આપ્યો છે. તેનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છેઃ—

પરમેશ્વર સર્વ શક્તિમાન અને સર્વવ્યાપક હોવાથી તેને વેદનો ઉપદેશ કરવાને મુખ વિગેરેની અપેક્ષા નથી. પોતાનાથી જે જુદો (છેટે) હોય તેને બોધ આપવાને મુખ આદિ વડે વર્ણોચ્ચારની જરૂર છે પણ પોતાને માટે એની જરૂર નથી. મુખ જીહ્વા વિના મનમાં અનેક વિચારો થાય છે, તેમજ અંતર્યામિ રૂપે ઇશ્વરે જીવને ઉપદેશ કર્યો, અને પછી મનુષ્યે એ ઉપદેશ ઉચ્ચારણ વડે બીજા જનોને સંભળાવ્યો. સર્વ જીવોમાં ઉત્તમ બુદ્ધિ અને પવિત્રતા વાળા અગ્નિ વાયુ આદિત્ય અને અંગિરા નામે ઋષિઓ હતા; માટે તેમના આત્મામાં ઇશ્વરે

સૃષ્ટિના આરંભમાં એક એક વેદનો ઉપદેશ કર્યો અમુક દેશની ભાષામાં ઉપદેશ કરવાથી ઇશ્વર તે દેશ તરફ પક્ષપાતી ગણાય માટે વૈદિક સંસ્કૃત ભાષા જે કોઇ ચોક્કસ દેશની ભાષા નથી, પણ જે સર્વ ભાષાઓનું કારણ છે, તે ભાષામાં ઉપદેશ કર્યો, તેથી વેદ ભણવામાં સૌને સરખો પરિશ્રમ કરવો પડે છે.

જેમ ઇશ્વર પવિત્ર સર્વ વિદ્યા જાણનાર ન્યાયી અને દયાળુ છે, તેમ જે પુસ્તકમાં ઇશ્વરના ગુણ કર્મ તથા સ્વભાવને અનુકૂળ કથન હોય તે ઇશ્વરકૃત જાણવું. વળી જેમાં સૃષ્ટિક્રમ, પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણ, અને આપ્ત (સત્યવક્તા) તથા પવિત્ર આત્માના વ્યવહાર વિરૂદ્ધ કથન ન હોય તે પુસ્તક ઇશ્વરકૃત છે; જેમ ઇશ્વરનું જ્ઞાન ભૂલ રહિત છે, તેમ જેમાં ભ્રાન્તિ રહિત જ્ઞાનનું પ્રતિપાદન હોય તે ઇશ્વરોક્ત છે.

કેટલાક જનો કહે છે કે મનુષ્યનું જ્ઞાન જેમ જેમ વધત, તેમ તેમ તે ઉપયોગી પુસ્તકો બનાવત, માટે ઇશ્વરને વેદ પ્રગટ કરવાની કાંઇ જરૂર નહોતી. આના ઉત્તરમાં સ્વામીજી કહે છે કે આમ કદી બને નહીં; કારણ કે કારણ વિના કાર્ય થતુ નથી. તેથી જેમ જંગલી માણસ સૃષ્ટિને દેખીને પણ વિદ્વાન્ થતો નથી, પણ કોઇ શિક્ષક મળવાથી પંડિત બને છે, અને હાલ પણ જેમ કોઇની પાસે ભણ્યા વિના કોઇ જન વિદ્વાન થતો નથી, તેમ જો સૃષ્ટિના આરંભમાં પરમાત્માએ ઉપર જણાવેલા ઋષિયોને, અને પછી તેમણે અન્ય જનોને વેદ વિદ્યાનો ઉપદેશ ન કર્યો હોત તો સર્વ અજ્ઞાન દશામાં રહેત. જ્યાં સુધી વિદ્યા આર્યાવર્તમાંથી બહાર ગઇ નહોતી ત્યાં સુધી ઇજીપ્ટ યુરોપ આદિ દેશોમાં મનુષ્યો વિદ્વાન નહોતા જે ઋષિ યોગબળ વડે ઇશ્વરમાં ધ્યાનાવસ્થ થઇને ઇશ્વર પાસેથી જે મંત્રના અર્થનો પ્રકાશ પામ્યા, તેનું નામ તે મંત્ર સાથે જોડાયું છે. વળી " શાસ્ત્ર યોનિત્વાત્ " એ વ્યાસ સૂત્ર અને તે ઉપર શ્રીમચ્છંકરાચાર્યનું ભાષ્ય જણાવે છે કે એ બે મહાત્માઓ વેદને પરમાત્માએ કરેલા માનતા હતા. મહર્ષિ જૈમિનિએ પણ " પૂર્વ મીમાંસા"માં વેદને ઇશ્વરકૃત સિદ્ધ કરવા યત્ન કર્યો છે. વેદને આટલું કથન જેમને વેદ ઇશ્વરકૃત છે એમ ન મનાવી શકે તેઓને તેમ માનવાનો વધુ આગ્રહ ન કરતા એટલું જણાવવાનું છે કે વેદાભ્યાસ કરી; તેમાં જે બોધ છે તે પ્રમાણે વર્તવાથી ઇષ્ટફળ થાય છે કે કેમ તે અનુભવથી જાણવાને કરેલો યત્ન નિષ્ફળ નહીં થાય

વેદ દ્વારા મળતું જ્ઞાન બે પ્રકારનું છે; વ્યાવહારિક, અને પારમાર્થિક, વળી તે જ્ઞાન જેમ બને તેમ ટુંકા ગ્રંથથી આપીને મનુષ્યની સ્મરણ શક્તિ પર બહુ ભાર ન પડે એમ કરવાના ઇરાદાથી મંત્રોના એક કરતાં અધિક અર્થ થાય તેમ વ્યવસ્થા કરેલી વારંવાર જોવામાં આવે છે, તેથી ઘણા મંત્રોનો પ્રથમ વાચ્યાર્થ અને પછી લક્ષ્યાર્થ થાય છે. ઋષિઓએ વેદાર્થ જ્ઞાન સમજાવાને બ્રાહ્મણ નામે ગ્રંથો રચ્યા છે બ્રહ્મ એટલે વેદ. તેને એ ગ્રંથો સમજાવે છે માટે તેમનું નામ બ્રાહ્મણ છે, જેવા કે-ઐતરેય, શતપથ વિગેરે વળી યાસ્ક મુનિએ નિઘંટુ અને નિરૂક્ત રચ્યાં છે. તે અને પાણિનિ ઋષિકૃત વ્યાકરણ સૂત્રો તથા તે ઉપર પતંજલિ મુનિનું મહાભાષ્ય વેદાર્થ જાણવામાં બહુ ઉપયોગિ છે. આ બધું સદ્ગુરૂ પાસે ભણીને વેદાર્થ સમ-

જવાથી વિદ્વાનો પ્રાચીનકાળમાં વેદાજ્ઞાનુસાર સંસારમાં વર્તતા હતા, અને પોતાના જ્ઞાનનો અન્ય જનોને લાભ દઇને તેમને સન્માર્ગે પ્રવર્તાવતા હતા. ત્યારે આ દેશ સુખી હતો. આ રીતનું વર્તન કેટલોક કાળ ચાલ્યું, અને જ્ઞાનના વિવિધ વિષયો ઉપર સારા ગ્રંથો પ્રગટ થયા. તેમાંના હાલ મળેલા કેટલાક ગ્રંથો જોઇને અર્વાચીન વિદ્વાનો તે ગ્રંથોના રચનાર માટે ઉંચો અભિપ્રાય દર્શાવે છે. અને તેમણે સુચવેલાં જ્ઞાનનાં મૂળતત્વોના પાયા ઉપર હાલના પંડિતો પોતાની શોધક બુદ્ધિને બળે સારી ઇમારત રચીને દુનિયાની સુખસંપત્તિમાં વૃદ્ધિ કરે છે.

સૃષ્ટિમાં જોઇએ છીએ કે એકની એક સ્થિતિ કદી પણ સદા ટકતી નથી, પણ એક કવિના કથનાનુસાર " **नीचैर्गच्छत्युपरिचदशाचक्रनेमिक्रमेण** " અર્થાત્ ચઢતી પડતી થયાંજ કરે છે અને રાત પછી દિવસ, અને દિવસ પછી રાત; એ રીતે કાળચક્ર ફરે છે. તેથી આ દેશ પૂર્ણ સુખની સ્થિતિમાં આવ્યા પછી લોકોમાં પ્રમાદ, કુસંપ અને આલસ્ય વિગેરે દુર્ગુણો પેદા, અને તેથી તેની પડતીનો આરંભ થયો. વેદાભ્યાસ મંદ પડવા લાગ્યો, અને આડે માર્ગે જનો પ્રવર્તવા લાગ્યા. વેદના અર્થનું જ્ઞાન થોડાનેજ રહ્યું, અને એવી સમજણ ઘણા જનોના મનમાં પ્રવર્તી કે વેદના અર્થ તો માત્ર ઇશ્વરજ જાણી શકે માટે ફક્ત વેદનો પાઠજ કરવામાં કલ્યાણ રહ્યું છે. આમ થવાથી વેદ ઇષ્ટ ફળ દેનાર ન રહ્યા, એટલે કેવળ વેદનો શુકપાઠ કરનારાએ‌ા ઉપરથી લોકોની પૂજ્યબુદ્ધિ ઉડી ગઇ અને વખત ગયો તેમ વેદ ભણનાર વેદીયાનો અર્થ મૂર્ખ એવા થયો, અને બેવકુફ હોય તેને આજે પણ કેટલાક " વેદીયો ઢોર " કહે છે. લોકોમાં વધી પડેલું અજ્ઞાન જોઇને કેટલાક સ્વાર્થી પંડિતોએ તેમને ભરમાવીને પોતાનાં પેટ ભરવાને કેટલાક ગ્રંથો રચીને વેદ વિમુખ વાતો પ્રવર્તાવી અને તેથી માણસોમાં ધર્મને નામે બહુ પંથ અને વર્ણ ભેદ વધી પડયા અને દેશ વિશેષ ક્ષીણ થયો.

કાળે કરીને પરદેશના વિદ્વાનો અહીં આવીને થોડાક સમર્થ આર્ય પંડિતો જે દેશમાં રહેલા હતા, તેમની પાસે વિદ્યાકળા વિગેરે શીખીને તેના સ્વદેશમાં પ્રચાર કરવા લાગ્યા અને તેથી તેમની ચઢતી થઇ અને આખરે આ આર્યાવર્ત તેમને આધીન થયો. આવી પરાધીનતાના સમયમાં દેશની વિદ્યાકળા વગેરેનો બહુ નાશ થયો. વર્ણાશ્રમના ધર્મ લુપ્તપ્રાય થવાથી બ્રાહ્મણો ઘણે ભાગે ભીખ માગવી એ પોતાનો ધર્મ માનવા લાગ્યા અને વેદને તેમણે કારે મુકયા. જે વિદેશીઓ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે અહિં આવીને વિદ્યા ભણી ગયા હતા, તેમણે વેદનું અવલોકન કરીને વેદાર્થ સમજવા યત્ન કર્યો અને પોતાની ભાષામાં વેદાર્થ પ્રગટ કર્યા તેથી જર્મન ભાષામાં અને ઇંગ્રેજીમાં વેદના તરજુમા જોવામાં આવે છે. પણ કમનસીબે આ તરજુમા વેદનું ખરું રહસ્ય સમજાવતા નથી; કારણ કે જે વેદાર્થ જાણવાની–ખોલવાની–ખરી કુંચી સમાન નિરૂક્ત અને વ્યાકરણના ગ્રંથો છે, તેમના વિદેશી ભાષાંતરકારનો પાકો અભ્યાસ નહોતો એમ જણાય છે, જેથી એવા કેટલાક વિદ્વાનોએ વેદને ચતુર્વિધ પુરૂષાર્થનો સાધક છે એમ ન જાહેર કર્યું, પણ એવો વિચાર ફેલાવ્યો કે વેદમાં બહુ ઇશ્વરની પૂજા છે, અને અજ્ઞાન લોકો જેમ સૂર્ય મેઘ આદિ અદ્ભુત પદાર્થોને જોઇને તેમને દેવ માનીને પૂજે તેમ પ્રાચીન કાળના ઋષિઓએ એવા પદાર્થની સ્તુતિના મંત્રો રચ્યા છે અને તેમાંથી કાંઇ સંગીન જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય એમ નથી. આવા વિચાર ઇંગ્રેજી ભાષાનો અભ્યાસ કરનાર આર્ય વિદ્યાર્થિઓના જાણવામાં

જ્યારે આવ્યા ત્યારે પોતાના દેશના નિરૂકત આદિ સાધનો વડે સ્વતંત્ર રીતે વેદ સમજવા અસમર્થ હોવાથી વેદને "નોન્સેન્સ" જેવા માલ વિનાના કહેવા લાગ્યા અને વેદની મહત્તાને હાનિ થાય એમ વર્ત્યા.

અજ્ઞાન છતાં વેદ ઉપર દૃઢ પૂજ્યબુધ્ધિ રાખી રહેલા અને પર ભાષા ભણવામાં પાપ માનનારા જે માત્ર વેદ પાઠ કરીનેજ સંતુષ્ટ રહ્યા હતા, તે બ્રાહ્મણો ધનહીન થયા અને વેદ સુખદાયી ન થતાં તેમનો વેદાભ્યાસ તેમને બોજા રૂપ થઇ પડયો, કારણ કે જે વસ્તુ આપણી પાસે છે તે ગમે એવી કીમતી અને ઉપયોગી હોય, પણ તેનો ઉપયોગ અને તેના ગુણનું આપણને ભાન ન હોય તો તે વસ્તુ લાભકારક ન થતાં બોજા રૂપ થાય છે વેદ પણ તેના અર્થનું જ્ઞાન ન હોય તો તદનુસારી વર્તન ન બનવાથી ભાર રૂપ છે. એ અભિપ્રાય નિરૂક્તમાં છે. ઉત્તર ગીતાના બીજા અધ્યાયનો ૪૨મો શ્લોક પણ કહે છે કે—

यथा खरश्चंदन भारवाहो भारस्य वाहोनतु चंदनस्य।
एवंहिशास्त्राणि बहून्य अधीत्य सारं नजानन्खरवद्वहेत्स.॥

માટે અર્થ જાણ્યા વિના વેદનો પાઠ માત્ર કરવામાં ઇષ્ટફલ કોઇને પણ નથી મળતું વેદનો યથાર્થ પાઠ કરનાર જે બ્રાહ્મણ વર્ગ હતો તેથી એટલો લાભ થયો કે વિદેશીઓએ ઘણા સારા ગ્રંથોનો નાશ કર્યા છતાં વેદ હજુ સુધી હતા તેવા સચવાઇ રહ્યા છે. પણ તેટલેથી ઇષ્ટફળ સિદ્ધ થયું નહીં, અને ઉલટા એવા વિચાર પ્રસર્યા કે વેદમા ઇશ્વરના અવતારોની વાત છે, યજ્ઞમાં પશુવધ કરવાની આજ્ઞા છે, મૃત માબાપો વિગેરેના શ્રાધ કરવાની અને મરેલાની પાછળ બારમાં વર્ષિ વગેરે કરવાની આજ્ઞા છે, અને ઇશ્વર સંબંધે મૂર્તિપૂજા કરવાની આજ્ઞા છે, વિગેરે. પોતાના આવા વિચારોનું સમર્થન કરવાને તદનુકુલ વેદ મંત્રોના અર્થ થવા માંડયા.

હાલ વેદના અર્થ જણાવનાર આ દેશમાં બનેલાં સાયણાચાર્યનાં ભાષ્ય છે અને યજુર્વેદ ઉપર મહિધર, ઉવ્વટ નામે પંડિતોનાં ભાષ્ય છે તથા ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ઇંગ્રેજી અને જર્મન વિદ્વાનોનાં ભાષાંતર છે. પણ આ ગ્રંથોનો અભ્યાસ દેશમાં પૂર્વ સુખનો ફરીને ઉદય કરે એમ થયું નથી. ઇંગ્રેજી પુસ્તકો અને વ્યાવહારિક શાસ્ત્રોના અભ્યાસને પરિણામે લોકોમાં જે સારો બુધ્ધિવિકાસ થયો તેને પ્રતાપે તેમનામા હાનિકારક રીવાજો દૂર કરી સ્વતંત્રપણે વર્તવાની અને તેમાં અંધશ્રધ્ધા તજી દેવાની વૃત્તિ થઇ, જેથી દેશના પુનરૂદયનાં ચિન્હ જણાયાં, પણ એટલુંજ થયું, તે ખરા સુખની પુનઃ પ્રાપ્તિ માટે બહુ અપૂર્ણ હતું.

રોગીનો રોગ નિર્મૂળ થાય તો રોગીને સાચુ આરોગ્ય મળે છે પણ જો તેના રોગને શરીરમાં પાછો હડાડીયે, તો તે ઉપરથી સારો જણાય છે, છતાં તેને અંદર તો પીડા બહુ રહે છે, તેથી તે તરત ન મરતાં દીર્ઘકાલે મરવા યોગ્ય થાય છે. એટલામાં સારો વૈદ્ય આવે છે. તો તે રોગીનો અંદરનો રોગ નિર્મૂલ કરી તેને પૂર્ણ આરોગ્યવાન કરે છે, તેમ અહીં 'પું. પાશ્ચાત્ય વિદ્યાના બળે સ્વતંત્રતાથી બુદ્ધિ વાપરનાર વિદ્વાનોએ દેશમાં ધર્મ સંબંધી અજ્ઞાન

બહુ સં તભેદથી લોકોમાં પૂર્ણ બંધુભાવની ખામી, પરદેશગમનનો અભાવ, વિગેરે કુરીતિયો દૂર કરવાને યત્ન કર્યો, પણ તેથી સંગીન કામ થયું નહીં. લોક પોતાના રીવાજ વેદ તથા વેદાનુસારિ શાસ્ત્રો પ્રમાણે છે, એમ શાસ્ત્ર સંબંધી અજ્ઞાનને લીધે માની બેઠા હતા તેમને વેદ સ્મૃતિ વિગેરેનાં સબળ પ્રમાણ આપી તેમની ભુલ બતાવવાનું સામર્થ્ય પાશ્ચાત્ય વિદ્યાના બળે ઘુમનાર જુવાનીયાઓમાં નહોતું, તેથી લાંબા વખતથી ઉંડી જડ ઘાલી બેઠેલા કુરીવાજો ઉખડયા નહીં. પણ ઉપરનો દેખાવ જરા સારો જણાયા છતાં અંદરખાને ખરાબી અને મુઝવણનો પાર રહ્યો નહીં.

અંતે ઇશ્વરે કૃપા કરી અને એક સાચા દેશભક્તનો ઉદય થયો. તેણે સંસારની જાળમાં ન ફસાતાં દુઃખ પામતી આ દેશની પ્રજા જોઇ અને તેનું તેમજ પોતાનું કલ્યાણ કરવાનો ઉપાય પ્રાપ્ત કરવાને તૈયારી કરવા માંડી. કેટલાંક વિઘ્નો નડવા માંડયાં, પણ " **प्रारब्धमुत्तम गुणान परित्यजंति** " એ વાક્ય પ્રમાણે ધૈર્ય અને ખંતથી વિઘ્નો દૂર કરીને ઇષ્ટ ઉપાય હસ્તગત કર્યો; અર્થાત્ સદ્ગુરૂ પાસે જઇને વેદ વેદાંગ, યોગ, બ્રાહ્મણ આદિ સત્ય શાસ્ત્રોનો કાળજીથી અભ્યાસ કરીને સત્ય સિધ્ધાંત સમજવામાં તથા લોકોમાં ચાલતા હાનિકારક ગ્રંથો અને રીવાજોનું અવલોકન કરવામાં અખંડ બ્રહ્મચર્ય પાળીને લગભગ ૫૦ વર્ષનું પોતાનું વય થયું ત્યાં સુધી દેશોદ્ધારને માટે પુરતું સામર્થ્ય મેળવ્યું. પછી દેશની સ્થિતિ તપાસતાં એમને જણાયું કે દેશમાં ધર્મ આદિ ચારે પદાર્થ પામવાનું ખરૂં સાધન લોકોના મોટા ભાગે ખોયું છે. માટે વેદાભ્યાસ તરફ જો લોકોની અભિરૂચિ થાય તો, દેશનું પૂર્વ સુખ પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ સુગમ થાય. આવો નિશ્ચય કરીને એ પ્રમાણે ખરા દિલથી કામ કરવાને તૈયાર થયેલા મહાત્માનું નામ **સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી** સર્વત્ર પ્રસિધ્ધ છે. તે વખતે વેદના અર્થ જણાવનાર સાયણાચાર્ય આદિનાં ભાષ્ય દેશમાં વિદ્વાનોએ સ્વીકાર્યાં હતાં. સાયણાચાર્યનું ઋગ્વેદ ભાષ્ય સરકારી પાઠશાળાઓમાં મુખ્ય સંસ્કૃત શિક્ષકોએ ઉંચા અભ્યાસક્રમમાં દાખલ કર્યું હતું, અને કોઇને તેમાં સુધારો કરીને વેદના અર્થમાં કાંઇ વધુ ચમત્કાર બતાવવાનું સામર્થ્ય જણાવ્યું નહોતું. મ. વિલ્સન, મ. મેક્ષમ્યુલર આદિ યુરોપીય વિદ્વાનોનાં ભાષાંતર સાયણાચાર્યના માર્ગને અનુસરતાં હતાં પણ સ્વામીજીને સાયણાચાર્ય આદિનાં ભાષ્ય જોતાં માલમ પડયું કે વેદની ખરી ખુબી તેમાં જણાવી નહોતી એટલુંજ નહીં પણ કેટલેક સ્થળે એમને દોષો જણાયા. સ્વામીજી માનતા હતા કે વેદ ઇશ્વરકૃત ગ્રંથ છે તેથી તેમાં સૃષ્ટિમાં થઇ ગયેલા માણસોએ કરેલાં ઇતિહાસમાં પ્રસિધ્ધ વૃત્તાંતો આવવાં ન જોઇએ. જ્યારે ઋષિયોના હૃદયમાં ઇશ્વરે વેદ પ્રેરણા કરી ત્યારે એમનો હેતુ મનુષ્યોનું હિત કરનાર ઉપદેશ આપવાનો હતો પણ પાછળથી ઉત્પન્ન થયેલા પુરૂષોનાં ચરિત્ર કહેવાં નહોતાં—સાયણાચાર્યના ભાષ્યમાં આવા ઇતિહાસ પ્રસિધ્ધ પુરૂષોનાં આખ્યાનને આધારે મંત્રોના અર્થ જણાયા, તે એમને રૂચ્યું નહીં; કારણ કે એવા અર્થથી એમ સમજાય કે વેદ ઇશ્વર પ્રણીત નથી, પણ ઉપરના પ્રસિદ્ધ માણસો થયા પછી કોઇએ વેદ રચ્યા છે. વળી લૈકિક અગ્નિ પ્રકટ કરીને તેમાં સોમ રસ વિગેરે હોમવાનું કામ રોજ મુખ્યત્વે કરીને યજ્ઞ છે, એમ સાયણાચાર્યના અર્થમાં જણાયું, પણ સ્વામીજીને જણાયું કે વેદમાં જણાવેલ યજ્ઞ ત્રણ પ્રકારનો છે:—એક વાયુ જળ વિગેરેની શુદ્ધિથી રોગોપદ્રવની શાંતિ અને વૃષ્ટિદ્વારા શુધ્ધ જળની પ્રાપ્તિ માટે અગ્નિમાં સોમ આદિ ઔષધિયો અને ઘી

(સ્વામીજી કૃત અર્થ):-શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિ અથવા કર્મ વડે અગાધ શબ્દ રૂપી સમુદ્રને જે સરસ્વતી-વાણી-જણાવનારી છે, તે મનુષ્યોની સંપૂર્ણ બુદ્ધિનો વિશેષ કરીને પ્રકાશ કરે છે. ભાવાર્થ;- જેમ સમુદ્ર રત્નો આપે છે, તેમ વેદવાણી તથા વિદ્વાનોનો ઉપદેશ બુદ્ધિને વધારે છે.

ઉપર આપેલા વેદાર્થના નમુના બંને ભાષ્યોનું તારતમ્ય જણાવવાને પુરતા છે. અશ્વિનો, ઇંદ્ર, વરૂણ, મિત્ર વિગેરે શબ્દો આપણા અનુભવમાં આવતા કયા પદાર્થો જણાવે છે તે સ્વામીજી સ્પષ્ટ રીતે જણાવે છે, અને સાયણાચાર્યના અર્થ ઉપરથી એ બધા કોઇ અવશ્ય દેવો હોય એમ સમજાય અને તે ઉપરથી વેદમાં બહુ દેવો માનેલા જણાય એવો સંભવ છે. વળી બંનેની અર્થની ખુબી પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. સાયણાચાર્યજીની અન્વય શૈલી સ્વામીજી શૈલી કરતાં કાંઇક વધારે સરલ અને ગળે ઉતરી જાય એવી છે એ ખરૂં છે, પણ વેદમાં શબ્દો તેમના રૂઢ અર્થ કરતાં યૌગિક અર્થાત્ તેમના પ્રકૃતિ પ્રત્યયોના અર્થનો જોડ કરીને ઉપજાવી કાઢેલા અર્થમાં લેવા એ વધારે સારૂં છે. એવા વિદ્વાનોના મત ઉપર વધારે ધ્યાન આપે છે તેથી એમના કરેલા અર્થમાં વધારે ખુબી અને બોધ પ્રાપ્ત થાય છે, માટે સ્વામિજીનું ભાષ્ય જગતમાં સર્વને વધારે રૂચિકર થઇને જગતની પૂર્ણ ઉન્નતિ કરે એવા સંજોગો ઇશ્વર કૃપાથી-પ્રાપ્ત થાઓ એ પ્રાર્થનાથી આ લેખ સમાપ્ત થાય છે.

વર્ણવ્યવસ્થા અને મહર્ષિ સ્વામિ દયાનંદ.

(શાસ્ત્રી મણિશંકર પ્રાણશંકર શર્મા.)

આજ કાલ કરતાં કેટલીએક શતાબ્દી થયાં આર્યાવર્તમાં વર્ણવ્યવસ્થા એવી તો અનવસ્થ દશામાં છે કે તેના નિર્ણય માટે કેટલાએક કોવિદોથી વિભૂષિત કહેવાતું આર્યાવર્ત કેટલાએક સમય સુધી તો હતભાગ્યજ રહ્યું હતું અને અત્યારે પણ રૂઢી દેવીના સંસ્કારથી સંસ્કૃત થયેલાં કોવિદ્ માન્યોનાં હૃદય તો તેને માટે તેવાંજ છે તો પછી અન્ય અવિદ્વાન માટે તો લખવાનું અથવા તો કહેવાનું કાંઇ પણ અવશેષ રહેતું નથી. સૃષ્ટિ નિયમ તરફ જ્યારે આપણે જોઇયે છીયે તો દરેક સજીવ વસ્તુ સ્વયોગ્ય નિયમાનુસાર ઉન્નત દશામાં આવે છે. અમે કેટલીએક સજીવ વસ્તુ પોતે પોતાની તેમજ અન્યની ઉન્નતિ કેમ કરવી તેને માટે સતત પ્રયાસ કરે છે અને પ્રયાસ કરનાર પોતાના પ્રયાસમાં સફલ થાય ત્યારે જન સમાજ તેને અમુક પદવીથી વિભૂષિત કરે છે. જેમ હાલ આપણી માયાળુ ગવર્નમેન્ટ ડિપ્લોમાં પ્રદાન કરે છે તેમ-આવી રીતનું પદવીપ્રદાન પ્રાચીનકાળથી છે. જે આપણે કેટલાએક ભારતાદિ ઐતિહાસિક ગ્રંથો વાંચવાથી માલમ પડે છે. અને તે વખતે સ્વસ્વગુણ કર્મ સ્વભાવાનુસાર બ્રાહ્મણાદિ પદવી પ્રદાન થતું શાસ્ત્રમાં આપણે વાંચીયે છીયે. તેમજ તે તે પદવીવાળાઓમાં કેટલાં લક્ષણ હોવાં જોઇએ. તેના પણ સ્પષ્ટ લેખો શાસ્ત્રાદિ ગ્રંથોમાંથી મળી આવે છે, હવે આજકાલ એ વર્ણવ્યવસ્થાના

સંબંધમાં એવી તો તાણાતાણ થઇ રહી છે કે જન્મથી વર્ણવ્યવસ્થા માનનારાઓ જાણે છે કે જાણે વગર પ્રયાસે વંશપરંપરાથી ચાલતી આવેલી પદવી પછી ભલે તે પદવીનો ધારક પદવીને કલંકિતજ કેમ ન કરતો હોય તથાપિ તે નામ માત્રની પદવી જવાથી પોતાની મોટી કાંઇ જા ગીરીનો નાશ થતો હોય તેમ માને છે. અને તેવી નામ માત્રની પદવીનું ખંડન કરનારાઓને નાસ્તિક કહી નિંદે છે. અરે ! એટલુંજ નહિ પરંતુ "આ લોકો બધાને એકમેક કરવા લાગ્યા, હવે કલિયુગ જરૂર આવ્યો" વિગેરે વાક્યોથી જનસમૂહમા હલકા પાડવાને કોશિશ કરી રહ્યા છે એટલે તેઓ જન્મવીર્યથીજ વર્ણવ્યવસ્થા રૂઢીનો આશ્રય લઇને માને છે જ્યારે અન્ય પક્ષ ગુણ કર્માનુસાર વર્ણવ્યવસ્થા શાસ્ત્ર તેમજ યુક્તિસિધ્ધ માને છે. હવે આ બે બાબતમાં નિષ્પક્ષ વિચાર કરવાનું સ્થાન એ છે કે –

૧ ઇશ્વર તરફથી અથવા તો પ્રકૃતિ તરફથી બ્રાહ્મણાદિપણાનુ કોઇ પ્રકારનુ ચિન્હ મળ્યું હોય તેમ દેખાતુ નથી. એટલે કે મનુષ્ય માત્ર પ્રાકૃતિક સંકેતથી સર્વ સરખાં છે. અને જે પ્રકૃતિએ મનુષ્ય માત્રને સંકેત આપ્યા છે તે મનુષ્યનાં વીર્યમા છે. એટલે કે જેવાં મા બાપ હોય તેવાં સંતાન થાય. અર્થાત્ મનુષ્યથી મનુષ્ય, સર્પથી સર્પ, અને પશુથી પશુજ જન્મે છે. જેવી કાઠી, રંગ, અને રૂપ માત પિતાના હોય અને તત્સદૃશ તેના સંતાનના પણ થાય તો તે કાંઈ પ્રાકૃતિક નિયમથી વિરૂદ્ધ ન કહેવાય અને એટલુંજ વીર્યનું મહાત્મ્ય માનવું યોગ્ય છે એથી વિશેષ માની શકાય તેમ નથી.

૨ બીજા ગુણ માટે એવી રીતે સિધ્ધ થાય છે કે જેવા સંસ્કાર અને સંગતિ થશે તેવાજ ગુણ સંપાદન થશે એટલે જો માતા પિતા સુઘડ, ધીર, વિદ્વાન, અને સત્યવક્તા આદિ ગુણ સંપન્ન હશે તો તેનાં સંતાન પણ તેવાજ સુઘડ, ધીર, વિદ્વાન અને સત્યવક્તા આદિ ગુણવાળાં થશે. અર્થાત્ તેના ગુણો સહજમાં સત્વર ધારણ કરી લેશે પરંતુ માત પિતા દુર્ગુણી એટલે કે અસત્યવાદી, ક્રોધી, પાખંડી, અભિમાની, અને વિદ્યા રહિત હશે તો પછી તેનાં સંતાન પણ તેવાજ ગુણવાળા થશે અથવા કહો કે તેવાજ ગુણો ધારણ કરશે. તેમજ બીજાની અપેક્ષાએ નિકૃષ્ટ થશે. તેમજ કોઇ કોઇ ગુણ પૂર્વજન્મના સંસ્કારથી ઉદય થાય છે તે બાબત વિશે તો ઉપર લખવામા આવ્યુ છે માટે એજ માતા, પિતા, ગુરૂ, આચાર્ય, અતિથી, મિત્ર, વિદ્યા વિગેરેનું તથા પૂર્વ સંસ્કારનું માહાત્મ્ય છે. અને તેજ ઉચ્ચ નીચ પદના પ્રાપ્ત થવાના હેતુ છે

૩ માતા પિતા અભણ હોય અને તેમનો પુત્ર કવિ વિદ્વાન હોય અને તેનામાં બ્રાહ્મણ પણાના ગુણ હોય તો અજાણ્યા પ્રદેશમા પણ બ્રાહ્મણ પદવી બતાવ્યા સિવાય પણ બ્રાહ્મણ પદવીના સમાન તેનો આદર થશે પરંતુ વિદ્વાન બ્રાહ્મણ ગુણ સંપન્નનો પુત્ર જો અવિદ્વાન અને મૂર્ખ હશે તો અજાણ્યા પ્રદેશમાં જ્યારે જશે ત્યારે પોતાને "બ્રાહ્મણનો પુત્ર" એમ કહેતા છતા પણ તેને બ્રાહ્મણ સમાન માનનામાં આવશે નહિં યદ્યપિ ભોળા લોકો નામ માત્રના વિશ્વાસથી માની પણ લેશે તથાપિ તેને એક પાઇનાં જમતા તો નહિજ કરતા હશે. આ દાખલા ઉપરથી આમ સિધ્ધ થાય છે કે ગુણ કર્મજ મનુષ્યનું અભિમાનનું કારણ છે.

જો ગુણ કર્મ નહિ માનવામાં આવે તો પૂર્વોક્ત બંને પુત્રના પિતાનું વીર્ય તો પોત પોતાના શરીરમાં સામેલજ હતું; છતાં શા માટે ઓળખવામાં ફેર પડયો ?

૪ કોઇ બ્રાહ્મણ વિલાયત જાય અથવા કોઇ બ્રાહ્મણ કોઇ યવન કે શૂદ્રની સાથે ભોજન કરે તો બ્રાહ્મણો તેને ઝટ પોતાની જ્ઞાતિથી બહિષ્કાર કરે છે. હવે જો વીર્ય ઉપરથીજ બ્રાહ્મણાદિ વર્ણવ્યવસ્થા છે તો પછી તેનામાં વીર્ય જે બ્રાહ્મણ પિતાનું છે તેવું ને તેવુંજ છે તો પછી તેમાં શું બગડયું ? કે જેને માટે જ્ઞાતિ બહાર કરવામાં આવે છે ? પરંતુ વાસ્તવમાં આમ ઠરે છે કે " અભક્ષ્ય ભક્ષણ રૂપનીય કર્મ કર્યું અને તેજ બ્રાહ્મણત્વથી વિરૂદ્ધ કર્મ થયું ; મતલબ કે જે કોઇ બ્રાહ્મણ પદવી પ્રાપ્ત કર્યા પછી પણ જો દુષ્ટ અને નિંદ્ય કર્મ કરે તો તે કલંકિત અને શિક્ષા પાત્ર થાય અને જો રજવીર્ય પરજ વર્ણવ્યવસ્થા હોય તો મરણ પર્યંત કોઇ પ્રકારનાં પણ નિંદ્ય કર્મ કરવાથી તેની વર્ણવ્યવસ્થા બગડવી ન જોઇયે તેમજ તેનો બહિષ્કાર ન થવો જોઇએ. તેમજ વર્ણવ્યવસ્થા પ્રાકૃતિકજ છે એમ માનીયે તો પણ કાંઇ બગડયું નહિં કહેવું જોઇયે છતાં કહેવાય છે ! ! !

૫ જો વીર્ય અને ગુણ કર્મ બન્નેને બ્રાહ્મણાદિ વર્ણનો હેતુ માનવામાં આવે તો વાલ્મિક આદિ મહર્ષિઓને બ્રાહ્મણ ન કહેવા જોઇયે; કિંતુ વર્ણસંકર કહેવાવા જોઇયે. પરંતુ કોઇ શિષ્ટ પુરૂષ તેમ કહેતું નથી.

૬ જો માતાનું રજ નહિં પણ પિતાનુંજ વીર્ય પ્રધાન માનવામાં આવે જેમકે વાલ્મિક આદિ બ્રાહ્મણના વીર્યથી અને નીચ જાતીની માતાનાં રજથી ઉત્પન્ન થયેલા છે તો તો તેનો બાપ બ્રાહ્મણ હોય તોપણ તે બ્રાહ્મણ ન કહેવાવો જોઇયે; કિંતુ વ્યભિચારી, વેદ વિરોધી અને નીચ સ્ત્રીઓનો સંસર્ગ કરનાર હતો તેટલા માટે તેનાં સંતાન વર્ણસંકર કહેવાય પણ બ્રાહ્મણ ન કહેવાય. અને જો તેમ ન માનીયે તો વર્તમાન કાલમાં જો કોઇ બ્રાહ્મણાદિ વર્ણના પુરૂષ જો કોઇ બીજી જાતીની સ્ત્રીથી પુત્ર ઉત્પન્ન કરે તો જેમકે શુકદેવજીની માતા સમાન વ્યાસ વર્ણસંકરને ઘેર બ્રાહ્મણ કન્યા આપી હતી તેવી રીતે–તે સંતાને પણ વર્તમાનનાં બ્રાહ્મણાદિ વર્ણવાળાઓએ કન્યા આપવી જોઇયે પરંતુ આમ કોઇ કરતું નથી પરંતુ ઉલટા તેવા પ્રકારના બાપ દીકરાને જ્ઞાતિ બહાર કરે છે ! ખરેખર ! વીર્ય ઉપર બ્રાહ્મણત્વ માનવું, આ સર્વ મિથ્યાભિમાન અને કથન માત્ર છે ! આ મિથ્યાભિમાનની ખૂબી તો જુઓ કે " વાલ્મિકાદિ મહર્ષિયોને વર્ણસંકર કહો તો ભલે કહો પણ અમે તો અસલી બ્રાહ્મણજ છીયે." એ પ્રમાણે મિથ્યાભિમાની વદે છે ! !

૭ જો કોઇ આમ કહે કે " કલીયુગ માટે આગલા જમાનાની રીત અનુચિત છે તે રીત તો પૂર્વકાલમાંજ યોગ્ય હતી. તો તેના પ્રત્યે પ્રશ્ન એવો થાય છે કે—વેદ, મનુસ્મૃતિ આદિ કોઇ પણ પ્રાચીન ગ્રંથમાં આમ લખ્યું છે કે " કલિયુગમાં વેદ કે અમુક ગ્રંથ અમાન્ય થશે " ! છતાં આજ કાલ તો મનુસ્મૃતિ અને વેદાદિ સત્ય ગ્રંથોની આગળ ધર્મ સિંધુ આદિ આધુનિક નવિન ગ્રંથો ઉલટા અમાન્ય ગણાય છે ! વળી શ્રીમદ્ ભાગવત કે જે કલીકાલ માટે મહાન ગ્રંથ છે તેના ૧૧ મા સ્કંધમાં બ્રાહ્મણ પોતાની વર્ણ સાથે ચારે વર્ણની કન્યા સાથે પરણે તથા

ક્ષત્રિય પોતાની વર્ણ સાથે ત્રણ વર્ણની કન્યા સાથે પરણે, વૈસ્ય પોતાની વર્ણ સાથે બે વર્ણની કન્યા સાથે પરણે અને શૂદ્ર પોતાનાંજ વર્ણની કન્યા સાથે પરણી શકે આમ લખ્યું છે છતાં હાલમાં તે પ્રમાણે શામાટે નથી કરતા ? અરે એટલુંજ નહિં પણ જો કોઈ હાલમાં એ પ્રમાણે કરે તો તેને ઝટ ભ્રષ્ટ ગણી જ્ઞાતિથી બહાર કહાડી મુકે છે !! આ ઉપરથી ફલિતાર્થ એ નિકળ્યો કે હાલમાં તો " રૂઢી માત્ર બ્રાહ્મણાદિ વર્ણ છે. પરંતુ વીર્ય અથવા તો ગુણ કર્મથી વર્ણ નથી. " પણ આ કલ્પના સત્ય ગ્રંથોની તેમજ યુક્તિની વિરૂદ્ધ હોવાથી આવી રૂઢી વિદ્વાનોમાં તો માન્ય થઇ શકે તેવી નથીજ.

૮ જો બાપનાં વીર્ય અને ગુણ કર્મને બ્રાહ્મણ કહેવામાં આવે તોપણ ઉપર લખ્યા પ્રમાણે દુષણ આવશે. જેમકે વિશ્વામિત્રના શરીરનું ઉપાદાન કારણ ક્ષત્રિયનું વીર્ય હતું અને વશિષ્ઠના બાપનું નામ તેમજ જાબાલના કુલનો પત્તોજ નથી.

૯ જો કોઇ ખાનદાનનાં અભિમાન ઉપર ખ્યાલ રાખી કહે તો તેમાં એટલું તો યથાર્થ છે કે, ત્રણ પેઢીથી અધિક જે કુટુંબમાં શરીરનું રૂપ, રંગ, બેસવું, ઉઠવું, સભ્યતા, શૌર્ય, ધૈર્ય, મધુરતા, નમ્રતા ઇત્યાદિ કેટલાએક ગુણનો પ્રવાહ ચાલ્યો આવતો હોય તો તેનાં સંતાનમાં પણ ઉપર લખેલાં ગુણો સહજમાં પ્રાપ્ત થશે અને શરીરનાં રંગ રૂપનો માતાપિતાની કાઠી ઉપર આધાર છે. બાકીના ગુણ તેની સંગતિથી સહજ સ્વભાવતઃ જલદી પ્રાપ્ત થાય છે તેટલા માટે ખાનદાનપણાંનો કાંઇક મહિમા છે. ખરો તથા વિદ્યા આદિ અથવા ખાનદાનપણા રહિત અથવા અજ્ઞ માતપિતાનાં સંતાન પણ તેનાં જેવાંજ થાય એ અસંભવિત છે. તેટલા માટે કેવળ ખાનદાન ઉપર આધાર નથી પણ કેલવણી (સંસ્કાર-અભ્યાસ) ઉપર આધાર છે. આથી પણ વર્ણવ્યવસ્થા ગુણકર્મની યોગ્યતા ઉપરજ માનવી યથાયોગ્ય છે, પણ વીર્ય ઉપર તો નહિંજ.

૧૦ ઉપર લખેલા વિષયમાં યદ્યપિ શંકા સમાધાન બીજાં પણ છે; જેમકે પુત્ર બ્રાહ્મણ પદવી પામ્યો હોય અને માતપિતા ગુણકર્મથી શૂદ્ર હોય તો તેઓની સેવા તે કેમ કરશે ? અથવા પિતા બ્રાહ્મણ હોય અને પુત્ર શૂદ્ર હોય તો જાયદાદનો ભાગી કેમ થઇ શકશે ? ઇત્યાદિ. તથાપિ તેનાં સમાધાન પણ અનેક છે. જેમકે-સેવાનો હક ગુણ પ્રત્યુપકાર વિગેરે ઉપર છે. કાંઇ જાતિ અભિમાન ઉપર નથી. જેમકે શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર ક્ષત્રિય અને વિદુરજી દાસી પુત્ર હતા છતાં પણ બ્રાહ્મણો તેમને પૂજ્ય માનતા હતા વળી ગુરૂ પાસેથી જ્યારે કોઇ મનુષ્ય વિદ્યા શિખે ત્યારે તે ગુરૂ ગમે તે જાતનો હોય તથાપિ તે વિદ્યા રૂપ ગુણના બલથી સેવા યોગ્ય થઇ જાય છે; ત્યારે માતા પિતાનો ઉપકાર તો એટલો બધો છે કે આયુષ્ય પર્યંત જો માતાપિતાની સેવા કરવામાં આવે તો પણ તેનો સંપૂર્ણ બદલો વળી શકે નહિં. માટે માતપિતાની સેવા કરવા સંબંધી સવાલ વ્યર્થ છે; વળી કેટલાએક બ્રાહ્મણોએ ક્ષત્રિયો પાસેથી વિદ્યા મેળવી છે. અને તેની સેવા કરી છે. (જુઓ છાંદોગ્ય ઉપનિષદ તથા બૃહદારણ્યકોપનિષદ) તેમજ જે ગયદાય છે તે જાતિ અને વિદ્યાના ભાગ ઉપર વેહેંચાતી નથી; કિંતુ તેનો આધાર વીર્ય રૂઢી ઇત્યાદિ કારણો ઉપર છે. જેમકે સાધુઓમાં એક જાતનો ગુરૂ અને બીજી જાતનો ચેલો હોય

ભાવાર્થ—શુદ્ર કુલમાં ઉત્પન્ન થઇને બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યના સમાન ગુણ કર્મ સ્વભાવવાળો હોય તો તે શુદ્ર બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, અને વૈશ્યત્વને પ્રાપ્ત થાય; તેવીજ રીતે જો બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય કુલમાં ઉત્પન્ન થયો હોય અને તેના ગુણ કર્મ સ્વભાવ શુદ્ર સદૃશ હોય તો તે શુદ્ર થઇ જાય છે; તેવીજ રીતે ક્ષત્રિય તથા વૈશ્યના કુલમાં ઉત્પન્ન થઇને બ્રાહ્મણ અથવા તો શુદ્ર સમાન ગુણ કર્મ અને સ્વભાવ હોવાથી બ્રાહ્મણ અને શુદ્રત્વને પણ પ્રાપ્ત થાય અર્થાત્ ચારે વર્ણમાં જે જે વર્ણની સદૃશ ગુણ કર્મ સ્વભાવ વાળો જે પુરૂષ હોય તે ગુણ કર્માનુસાર વર્ણથી ઓળખવામાં આવે.

नजात्या ब्राह्मणाश्चात्र क्षत्रियो वैश्य एवच ॥
नच शूद्रो नवैम्लेच्छो भेदिता गुण कर्मभिः ॥ १ ॥
कर्मणोत्तम नीचत्वं काल तस्तु भवेद् गुणैः ॥
विद्याकला श्रयेणैव तन्नाम्ना जाति रुच्यते ॥ २ ॥
विश्वामित्रो वसिष्ठश्च मतंगो नारदादयः ॥
तपो विशेषैः सम्प्राप्ता उत्तमत्वंनजातितः ॥ ३ ॥

ભાવાર્થ—આ લોકને વિશે જન્મથી લઇને કોઇ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શુદ્ર, અને મ્લેચ્છ નથી પરંતુ ગુણ તથા કર્મવડે તેવા ભેદ પડેલા છે. મનુષ્યને કર્મવડે તથા ગુણવડે કાલે કરીને ઉત્તમ તથા નીચપણું પ્રાપ્ત થાય છે અને જે જે વિદ્યા તથા કલાના આશ્રયથી તે પોતાનો નિર્વાહ ચલાવે છે તે તે વિદ્યા તથા કલાના નામથી તેની જાતિ કહેવાય છે. વિશ્વામિત્ર, વસિષ્ઠ, મતંગ તથા નારદાદિ ઋષિયો તપ વિશેષે કરીને ઉત્તમપણાને પામ્યા પણ જન્મ માત્રથી તો નહીંજ.

આ ઠેકાણે એક શંકાનો અવકાશ એવો રહે છે કે જો જન્મથી જાતિ (વર્ણ) ન હોય અને ગુણ કર્મ સ્વભાવ પરત્વેજ વર્ણ હોય તો મનુસ્મૃતિમાં " **गर्भाष्टमेब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम्** " આદિ જે શ્લોક છે તેની વ્યવસ્થા કેમ થાય? કારણ કે ગર્ભથી આઠમે વરસે બ્રાહ્મણને યજ્ઞોપવિત સંસ્કાર કરવો, ક્ષત્રિયને અગિઆરમે વરસે અને વૈશ્યને બારમે વરસે કરવો. તો તેટલામાં તેનાં ગુણ કર્મનો અસંભવ હોવાથી વર્ણ ભેદ જન્મથીજ લેવા જોઇશે? એનું સમાધાન એટલુંજ કે એક નાનું બાલક પાંચ વર્ષની વયમાં સ્કુલમાં ભણવા જાય છે અને તેને વિદ્યાપર પ્રેમ નથી હોતો તથાપિ તેનાપર વ્યવહાર કરવામાં આવે છે કે " આ વિદ્યાર્થિ છે. " તો આ ઉપરથી એની આગળ ઉપર થનારી સંજ્ઞાનો બોધ છે. પછી તે તે પ્રમાણે ન થાય તો તે સંજ્ઞા તેની જતી રહે છે. કાંઇ કાયમ રહેતી નથી. તેજ પ્રમાણે આ ઠેકાણે પણ બ્રાહ્મણના રજવીર્યથી ઉત્પન્ન થયેલા બાલકને ભાવી બ્રાહ્મણ સંજ્ઞાના વ્યવહારથી ઉપનયન સંસ્કારનો ઉપદેશ છે. પરંતુ તે તેનો વર્ણ નિશ્ચિત નથી. એજ પ્રમાણે ક્ષત્રિયાદિમાં સમજવાનું છે. અને ખાસ એ હેતુથીજ મનુ મહારાજ આગળ ચાલતાં બોધે છે કે—

आचार्यस्त्वस्ययांजातिंविधिवद्वेदपारगः ।
उत्पादयति सावित्र्या सानित्या साऽजराऽमरा ॥ १४८ મનુ૦ અ૦ ૨

સંપૂર્ણ વેદના જાણવાવાળા આચાર્ય આ બાલકને વિધિ પ્રમાણે ગાયત્રિ ઉપદેશદ્વારા જે જાતિ ઉત્પન્ન કરે છે તેજ જાતિ (વર્ણ) તેની તેના જીવનપર્યંત નિત્ય, અજર અને અમર કેહેવાય છે. (કેમકે તેનાથીજ તે બાલકને શાશ્વત બ્રહ્મની પ્રાપ્તી થાય છે.)

આ ઠેકાણે સ્પષ્ટ અભિપ્રાય છે કે આચાર્ય કુલમાં નિવાસ કરીને જેવી જેવી વિદ્યાકલા કૌશલ્યતામાં બાલક નિપુણ નિકળે તેનો નિશ્ચય કરીને પછી આચાર્ય તેની જાતિ (વર્ણ) નો ગુણકર્માનુસાર નિશ્ચય કરી આપે છે અને તેજ વર્ણ તેનો નિત્ય કહેવાય. એટલા માટે ઉપનયન સંસ્કાર માટે જે જાતિનું નામ લઇ વર્ષ બનાવ્યાં છે તે ફક્ત ભાવિની સંજ્ઞા છે. જો તેમ ન માનીયે તો પરસ્પર ઉપરોક્ત બે શ્લોકની સંગતિનો અસંભવ છે. તેમજઃ—

अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा ॥
दानं प्रतिग्रहं चैव ब्राह्मणानामकल्पयत् ॥ म० १ श्लो० ८८
प्रजानां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च ॥
विषयेष्वप्रसक्तिश्च क्षत्रियस्य समासतः ॥ म० १ श्लो० ८९
पशूनां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च ॥
वणिक्पथं कुसीदं च वैश्यस्य कृषिमेव च ॥ म १ श्लो० ९०
एकमेव तु शूद्रस्य प्रभुः कर्म समादिशत् ॥
एतेषामेव वर्णानां शुश्रूषामनसूयया ॥ म० १ श्लो० ९१

બ્રાહ્મણાદિ વર્ણોનાં કર્મનું વર્ણન કરતાં મનુમહારાજ જણાવે છે કે—ભણવું, ભણાવવું, યજ્ઞ કરવો, કરાવવો, દાન લેવું, દાન આપવું, આ ૭ કર્મ બ્રાહ્મણનાં છે. (તેમાં પણ પ્રતિગ્રહ (દાન લેવું) એ નીચ કર્મ છે એમ મનુ સૂચવે છે-) અર્થાત એ ધર્મ કર્મનો સમુચ્ચય જેમાં હોય તેને બ્રાહ્મણ જાણવો.

ન્યાયથી પ્રજાની રક્ષક અર્થાત્ પક્ષપાત છોડીને શ્રેષ્ઠના સત્કાર તથા દુષ્ટોનો તિરસ્કાર પૂર્વક સર્વ પ્રકારથી પ્રજાનું રક્ષણ કરવું, સત્પાત્રને દાન આપવું. યજ્ઞ કરવા, વેદાદિ સચ્છાત્રોનું ભણવું, વિષયોમાં આસક્ત રહિત થવું, એ ક્ષત્રિયનું કર્મ છે. અર્થાત્ એવાં કર્મ જેમાં હોય તેને ક્ષત્રિય જાણવો.

ગૌ આદિ પશુઓનું રક્ષણ કરવું, વિદ્યા તથા ધર્મ વિગેરેની વૃદ્ધિ થવા માટે ધનનો વ્યય કરવા દાન આપવું, યજ્ઞ કરવો, વેદાધ્યયન કરવું, સર્વ પ્રકારનો અનિન્દ્ય વ્યાપાર કરવો, વ્યાજનો ધંધો કરવો, અને ખેતી કરવી. એ વૈશ્ય સંજ્ઞાવાળો છે.

નિંદા, ઇર્ષ્યા, અભિમાન આદિ દોષોને છોડીને બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, અને વૈશ્ય એ ત્રણે વર્ણની સેવા કરવી અને તેનાથીજ પોતાનું જીવન ચલાવવું એજ શૂદ્રનાં ગુણ કર્મ છે.

આવાજ અભિપ્રાયથી શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર મહારાજ પણ અર્જુનને ઉપદેશ આપતાં વદે છે કે—

शमोदमस्तपः शौचंक्षान्तिरार्जवमेवच ॥
ज्ञानंविज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्मस्वभावजम् ॥ गी० अ० १८ श्लो० ४२

शौर्यंतेजोधृतिर्दाक्ष्यं युद्धेचाप्यपलायनम् ॥
दानमीश्वरभावश्च क्षात्रंकर्मस्वभावजम् ॥ गी० अ० १८ श्लो० ४३
कृषिगौरक्ष्य वाणिज्यंवैश्यकर्मस्वभावजम् ॥
परिचर्यात्मकंकर्म शूद्रस्यापिस्वभावजम् ॥ गी० अ० १८ श्लो० ४४

શમ—અંતઃકરણને રોકવું, દમ—ચક્ષુ આદિ ઇંદ્રિયોનો નિરોધ કરવો, તપ—તપશ્ચર્યા કરવી, શૌચ—બહાર અને અંદર બંને પ્રકારની શુધ્ધતા રાખવી, ક્ષાંતિ—શકિતસંપન્ન છતાં પણ સહનશીલ રહેવું, આર્જવ—સરલતા રાખવી, જ્ઞાન—વેદાદિ સચ્છાસ્ત્રોનું જ્ઞાન મેળવવું, વિજ્ઞાન—પૃથ્વીથી લઇને ઇશ્વર પર્યંતનું જ્ઞાન મેળવવું, આસ્તિક્ય—ધર્મ અને ઇશ્વર પર શ્રધ્ધા રાખવી, એટલા ગુણકર્મ બ્રાહ્મણના છે. અર્થાત્ એવા ગુણકર્મ જેનામાં હોય તેને બ્રાહ્મણ સમજવો.

શૌર્ય—યુદ્ધ કર્મમાં પ્રહાર કરવામાં ઉત્સાહી, તેજ—સ્વભાવે તેજસ્વી, ધૃતિ—વિપત્તિ આવવાથી પણ આકુલવ્યાકુલ ન થાય, દાક્ષ્ય—બુદ્ધિને સ્થીર રાખી હુશિયાર રહેવું, અપલાયન—યુધ્ધના વખતે શસ્ત્ર પ્રહારથી ભય પામી નાશી ન જવું, દાન—ઉદારસ્વભાવે દાન આપનાર, અને ઇશ્વરભાવ—ઇશ્વરમાં શ્રદ્ધા રાખવી, એટલા ગુણ કર્મ ક્ષત્રિયમાં સ્વભાવજ હોય છે. અર્થાત્ એવા ગુણકર્મવાળા મનુષ્યને ક્ષત્રિય સંજ્ઞા અપાય છે.

કૃષિ—ખેતી કરવી, ગોરક્ષ્ય—ગૌ આદિ પશુઓની રક્ષા કરવી, વાણિજ્ય—વ્યાપાર કરવો એ વૈશ્યનાં સ્વાભાવિક કર્મ છે. અર્થાત્ એવા ગુણ કર્મવાળો મનુષ્ય વૈશ્ય કહેવાય છે. તેમજ બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ ત્રણે વર્ણની સેવા કરવી એ શૂદ્રનું કર્મ છે. અર્થાત્ જેને કોઇ પણ પ્રકારની વિદ્યા, કલા વિગેરે શિખવતાં છતાં પણ ન આવડે એમ હોય તો તેણે ઉપરોક્ત ત્રણ વર્ણની સેવા કરી પોતાની જીવિકા ચલાવવી. પછી તે ગમે તેવાં રજવીર્યથી ઉત્પન્ન થયો હોય. અને એ પ્રમાણે ત્રણે વર્ણની સેવા કરીને જીવિકાનું કર્મ કરે તેને શૂદ્ર જાણવો. આ પ્રમાણે વેદાદિ સત્શાસ્ત્રો વિચારતાં વર્ણવ્યવસ્થા ગુણ કર્મ સ્વભાવથીજ સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે.

આજકાલ કેટલાએક જન સમુદાયનું એવું મંતવ્ય છે કે આર્યસમાજના પ્રવર્તક સ્વામિશ્રી દયાનંદ સરસ્વતીએ વર્ણવ્યવસ્થાને તોડી અને પીંખી નાંખી અને વર્ણાવર્ણી બધાને એક કરવાનો સિદ્ધાન્ત શાસ્ત્રોના ઉંધા અર્થ કરીને દર્શાવ્યો. જોકે આવું મંતવ્ય તે તેઓની અવિદ્યાનું પરિણામ છે કે રૂઢી પર આરૂઢ થયાનું પરિણામ છે તે તો તેઓ જાણે; પરંતુ પ્રાચિનકાલની વર્ણવ્યવસ્થા એ એક મહાન ઉન્નતિનું સાધન હતું એમાં તો કાંઇજ શક નથી. અને અર્વાચીન વર્ણ વ્યવસ્થા તો એક લખાવી લીધેલો અથવા તો પોતે પચાવી પડેલો ઇજારોજ કહેવાય અને તેથીજ આર્યાવર્તની અવનતિ થઇ હોય તો તેમાં કાંઇ આશ્ચર્ય ગણાય એમ અમે તો ધારતા નથી. શ્રીમત્સ્વામિ શ્રી દયાનંદ સરસ્વતીજીએજ વર્ણ વ્યવસ્થા ગુણકર્માનુસાર માની હોત અને પ્રાચીન શાસ્ત્રો જો રજ વીર્ય પર વર્ણ વ્યવસ્થા માનતાં હોત તો તો અલબત્ત કાંઇક પણ ઉપાલંભ અથવા તો આક્ષેપનું સ્થાન સ્વામિજી ગણાતે પરંતુ આતો તેથી જુદુંજ છે. સ્વામિ દયાનંદજીનું કાંઇ પણ મંતવ્ય તે કેવલ સ્વતંત્ર મંતવ્ય છે એમ સમજવું એજ મોટી ભૂલ છે, તેઓ પોતે પણ તેજ મંતવ્ય માનતા હતા કે જે મંતવ્ય માટે

આપણા પ્રાચીન ઋષિ મુનિઓએ ઉલ્લેખો લખ્યા છે, તેમજ જે સૃષ્ટિ નિયમાનુકુલ હોય. સ્વામિજી પણ વેદ અને પરતઃ પ્રમાણ શાસ્ત્રો તથા સૃષ્ટિ નિયમ એટલાને આધીન થઇનેજ સ્વામીજીએ મંતવ્ય બહાર પાડ્યાં છે. જો ગુણ કર્માનુસાર વર્ણવ્યવસ્થા માનનાર સ્વામિશ્રી દયાનંદ સરસ્વતીજીને આપણે વર્ણાવર્ણી એક કરનાર માનિયે તો તો તેની આગળના આપણાં માનનીય વેદ, મનુસ્મૃતિ, બ્રાહ્મણગ્રંથો, સૂત્રગ્રંથો, ભગવદ્ગીતા, મહાભારત આદિ અનેક ગ્રંથોના પર ખરે કહો કે તેના કર્તાના પર વર્ણાવર્ણી એક કરવાનો આરોપ કેમ ન મુકીયે ? કે જેના આધારે લઇને સ્વામિ દયાનંદજી ગુણ કર્માનુસાર વર્ણવ્યવસ્થા બતાવે છે ! આવે ઠેકાણે જો આપણી નિષ્પક્ષ બુધ્ધિ કામે લગાડીયે તો જરૂર આપણને પણ ગુણકર્માનુસાર વર્ણ વ્યવસ્થા ઉપરજ આવવું પડશે અને આધુનિક આરૂઢ થયેલો દુરાગ્રહ છોડવોજ પડશે. અને એજ બુદ્ધિમાનનું કામ છે કે એક વાત પોતે અમુક માની હોય અને તેજ વાત પ્રાચીન આપ્ત પુરૂષોના લેખથી અનુભવથી વિરુદ્ધ હોય તેમજ સૃષ્ટિ નિયમથી તે વિરૂદ્ધ હોય તો પોતે પોતાની માનનીયતા છોડીને જે સત્ય માનનીય હોય તે સ્વિકારવું એજ વિદ્વત્તા છે. અને તેમાંના જ સ્વામિ શ્રી દયાનંદજી મહારાજ એક હતા એમ માનવાને ખાસ કારણ મળે છે. અને એટલા માટેજ સ્વામી દયાનંદજી એવા અભિપ્રાય સૂચક લખી પણ ગયા છે કે " જ્યાં સુધી **વર્ણવ્યવસ્થા** વેદ તથા પ્રાચીન આપ્ત ઋષિ મુનિઓના લેખ પ્રમાણે પુનઃ ચાલુ ન થાય ત્યાં સુધી આર્યાવર્તની ઉન્નતિની દિશા ઘણીજ દુર છે. ઇત્યોમ.

સ્વામી દયાનંદ અને પતિતોદ્ધાર.

He is great who confers the most benifits

(Emerson)

પશ્ચિમમાં અસ્પૃશ્ય નહિ પરન્તુ પતિતપાવન ઇશ્વરના અસ્ખલિત અને સમાન સ્નેહ ધર્મને ન સમજનારા પાપી જનોની દુષ્ટવૃત્તિના ભોગ થઇ પડેલાં અનેક બાલકોનો ઉદ્ધાર કરનાર પોતાના નાના બંધુ માનનાર ડૉ. બનાર્ડો વિશે–એના જ્વલંતકાર્ય માટે એક સ્થળે લખ્યું છે કે " He had faith that god would refuse hence nothing that was according to His vice " અને આ સ્વામી દયાનંદના સબંધમાં અક્ષરશઃ સત્ય ઠર્યું છે. દ્વારિકાંથી હુગ્દ્વાર સુધી પર્યટન કરી, જુનાં–નવાં શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરી, જગત ઉપર ચાલતા અનેક ધર્મોનું સંશોધન કરી–આર્યાવર્તની સાંસારિક–રાજકિય અને ધાર્મિક સ્થિતિ જોઇ આ મહાત્મા–આ મહર્ષિ પવિત્ર ગંગા તટે હિંદની સ્થિતિ જોઇ–તેનું ભાન થતાં એક હાથે મહાભારત કાર્ય કરવાની મુશ્કેલી જોતાં રૂવે–એમાં તેમાં શું આશ્ચર્ય ? શું–અંતઃકરણના સ્નેહનાં આંસુ જે હૃદયમાં ઉદ્ભવતાં નથી તે મનુષ્ય મનુષ્ય થવાને લાયકજ નથી.

મહર્ષિ દયાનંદે આર્યાવર્તની સ્થિતિ જોઇ અને મહાભારત કાર્ય માથે લીધું. જે ધર્મમાં-જે મનાતા ધર્મોમાં ગૃહ લક્ષ્મી-માતા-અજ્ઞાન રહે-પશુ રહે, કેવલ પશુવૃત્તિનું સાધન લેખાય તે ધર્મ કેમ કહેવાય? જે દેશના જગવંદનીય મહા પુરૂષો સ્ત્રીઓને વિદુષી-શીલવતી-સદ્ધર્મચારિણી-બલવતી વીરસૂતી કરવા અનેક પ્રયત્નો કરતા અને જોવા ઇચ્છતા તે દેશમાં સ્ત્રીઓને વેદોચ્ચાર સાંભળવા હક ન આપે-પશુવત્ તેમને તાડન કરે તે દેશની ઉન્નતિ ક્યાંથી સંભવે? જે દેશમાં

> चत्वार एकस्य पितुःसुताश्च
> तेषां सुतानां खलुजातिरेका ।
> एवं प्रजानां हि पितैक एव
> पित्रैक भावात् न च जातिभेदः ॥

આવાં ધર્મ વાક્યો છે છતાં " બાર ભૈયા ને તેર ચોકા!" 'અભડાયા' અડકાયા' નો પાર ન રહે ત્યાં પછી આગળ વધતા જતા જગતમાં અગ્રસ્થાન ક્યાંથી મળે? આ વિચાર સ્વામીશ્રીને ઉદ્‌ભવ્યો અને આર્ય સમાજના અનેક કાર્યોમાં પતિતનો ઉધ્ધાર એક મુખ્ય કામ લેખાયું.

સ્વામી દયાનંદના ધાર્મિક વિચાર આપણને અનુકુળ ન હોય છતાં તેમના મહાન્ કાર્યની અવગણના કરવી-હિંદુસ્તાન ઉપર ચિરસ્મરણીય કરેલા ઉપકાર વિસરી જઇ ગાલી પ્રદાનમાં મસ્ત રહેવું એ મનુષ્યત્વ તો નથીજ. સ્નેહ એજ પ્રભુ છે અને જે અન્યનો તિરસ્કાર કરે છે તે પ્રભુને ઓળખી શકતોજ નથી-પ્રભુ તેનાથી દુરજ રહે છે. સ્વામી દયાનંદજીએ અનેક ધર્મોનું ખંડન કર્યું છે પરંતુ ધર્મ ચાલકો પ્રત્યે તિરસ્કાર દ્વેષનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી અને એજ મહત્તાનું લક્ષણ.

અનેક રાજ્યોની ઉત્ક્રાન્તિ અને વધતા જતા અજ્ઞાનને પરિણામે સ્ત્રીઓને વિદ્યાનો અધિકાર નથી એમ મનાતાં પુરૂષની ગણનામાં સ્ત્રીઓ હલકી લેખાવા લાગી, અને **स्त्री स्वातंत्र्यं नार्हति** એ વેદ વાક્ય થયું. ઇંગ્રેજી વિદ્યાના પ્રચારથી-પશ્ચિમના સહવાસથી અત્યારે ' સ્ત્રીઓના હક ' સ્ત્રીઓનાં વ્યક્તિત્વ માટે અનેક પ્રયત્નો થાય છે પરન્તુ તે સર્વની પહેલાં ધર્મકાર્યની માફક ગણી જાગૃત કરવાનું કામ તો સ્વામી દયાનંદ અને તેમના અનુયાયીઓએજ કર્યું છે. સ્ત્રીઓ સમક્ષ વેદોચ્ચાર થાય નહીં એટલુંજ નહિ પણ અત્યંજ મનાતાને પણ વેદોચ્ચાર સાંભળવાનો હક નથી એમ નહિ પણ વેદ અપવિત્ર થાય એમ માનતાં-માને છે. પાંચેક વર્ષ ઉપર એક સુશિક્ષિત નાગર ગૃહસ્થને ત્યાં યજ્ઞોપવિતની ક્રિયા હતી-તે સદ્‌ગૃહસ્થે પોતાના મિત્રો-અમલદારોને (ચાંલ્લા માટે ?) નોતર્યાં હતા. આમાં એક પ્રતિષ્ઠિત મુસલમાન હતો. ક્રિયા થતાં પોતાને પવિત્ર માનતા કહેવાતા બ્રાહ્મણોએ સ્વયં પવિત્ર વેદ અપવિત્ર થવાની બ્હીકે પેલો મુસલમાન ત્યાંથી ઉઠે નહી ત્યાં સુધી વેદોચ્ચાર કરવા ના કહી. આ સંબંધી દયાનંદજી કહે છે કે-યજુર્વેદના છવીસમાં બીજા મંત્રમાં-" પરમેશ્વર કહતા હૈ કિ જૈસે મૈં સબ મનુષ્યો કે લીયે ઇસ વાણી અર્થાત્ સંસાર ઔર મુક્તિ કે સુખ દેને હારી ઋગ્વેદાદિ વિચારો વેદોંકી વાણીકા ઉપદેશ કરતા હું વૈસે તુમભી કીયા કરો.......ક્યા ઇશ્વર પક્ષપાતી હૈ કી વેદોં કે પઢને સુનનેકા શૂદ્રોંકે લીયે નિષેધ ઔર દ્વિજોં કે લિયે વિધિ કરે ?" હાલના સમયમાં કેટલાક

સ્ત્રી કેલવણીના હિમાયતીઓ સ્ત્રીઓને અમુક શિખવવું ને અમુક નહીં એમ કહે છે પરંતુ દયાનંદજી એથી આગળ વધી વેદના પ્રમાણો સાથે કહે છે કે, જૈસે પુરૂષો કો વ્યાકરણ, ધર્મ ઔર અપને વ્યવહાર કી વિદ્યા ન્યૂન હો. ન્યૂન અવસ્ય પઢની ચાહિયે વૈસે સ્ત્રિયોંકોભી વ્યાકરણ, ધર્મ, વૈદ્યક, ગણિત, શિલ્પવિદ્યા તો અવસ્ય શિખની ચાહીયે. "

આ રીતે પતિત મનાતી સ્ત્રીઓને જ્ઞાન આપી પોતાની સ્થિતિ સમજતા-કર્તવ્ય સમજતાં સહ ધર્મચારિણી અર્ધાંગનાનું પદ યથાસ્થિત ભોગવતી કરવાનું દયાનંદજીએ માથે લીધું અને એને પરિણામે જાલંધર કન્યા મહાવિદ્યાલય જેવી સંસ્થાઓ સ્થપાઇ. મુંબાઈ ઇલાકા કરતાં યુ. પી. પંજાબ-વગેરેમાં હજી કન્યા કેલવણી કાંઇજ નથી અને આર્ય સમાજ સ્વામી દયાનંદનું જીવન કાર્ય-દેશની ઉન્નતિનો પાયો કન્યા કેલવણીનો વધારે પ્રચાર કરશે એવો અમને વિશ્વાસ છે.

સ્ત્રીઓ કેલવણીને લાયક નથી તેને યોગ્ય બનાવવી એટલું માની સ્વામીશ્રી બેશી રહ્યા નહોતા. સ્ત્રીઓ પતિત નથી. ગુલામ નથી પરંતુ તેમને પણ સમાન હક છે એમ માનતા.

Man shored feel sympathy frevery one in habiting our planet who, created like himself, is a living being with the same right to existence and to the presevation of life.

લગ્ન જેવા મહાન્ કાર્યમાં કન્યાની સ્ત્રીની સંમતી આવશ્યક છે એમ ડિંડિમનાદથી કહેતા. " લડકા લડકી કે આધીન વિવાહ હોના ઉત્તમ હૈ. જો માતા પિતા વિવાહ કરના કભી વિચારે તોભી લડકા લડકીકી પ્રસન્નતા કે વિના ન હોના ચાહીયે. " આ પ્રમાણે સ્વામી શ્રી દયાનંદે સંસાર સુધારાનો ઝુંડો હાથમાં લીધો અને ધર્મના બળે-વેદના બળે ' સ્ત્રી માન- ' નું આપણને ભાન કરાવ્યું અને જે કાર્ય સંસાર સુધારા પરિષદને કઠિન લાગે છે તે વિધવા વિવાહ, મ્હોટી વયનાં લગ્ન અને વિદ્યા વૃદ્ધિનું આવશ્યક કાર્ય કરી બતાવ્યું સ્ત્રી પુરૂષ વર્ગ માટે ગુલામ નથી પરંતુ જસ્ટીસ ચંદાવરકરના શબ્દમાં કહીયે તો Woman, be the mother, wife, sister or frind in destined to he main's mentor and Eformer. She in made to tame him. અને સ્વામી શ્રી દયાનંદ અને તેમના અનુયાયીઓ પણ એમજ માનતા આવ્યા છે.

સ્વામી શ્રી દયાનંદનું બીજું મહાન કાર્ય અસ્પૃશ્ય મનાતી જ્ઞાતિનો ઉધ્ધાર કરવાનું હતું. સ્વામી દયાનંદના સમય સુધી અંત્યજ વર્ગ પ્રત્યેનું વર્તન આપણને શરમ ઉપજાવે એવું હતું. તદુપરાન્ત ક્રીશ્ચીયન મીશનરીઓને લીધે જેઓ હિંદુધર્મના ક્ષેત્રમાંથી પરધર્મી થના તેમને અંદર આવવાનો હક નહોતો. દયાનંદજી એમજ માનતા કે જે ધર્મ સત્યના પાયા ઉપર રચાયો છે, જે ધર્મ સજીવ રહી શકે એવો છે તે ધર્મ ઉદાર હોવો જોઇએ અને જે ધર્મમાં અન્ય આવી શકે એમ નજ હોય તે ધર્મ અતે વિનષ્ટ થવાનોજ. પરધર્મીને આર્ય બનાવવા તેમજ અસ્પૃશ્ય જાતિને શુદ્ધી આપવી એ અવસ્યક છે-પ્રભુનું ફરમાન છે એમ સ્વામીનુ હેવું હતું " જો બ્રાહ્મણાદિ ઉત્તમ કર્મ કરતેં હૈ વેહિ બ્રાહ્મણાદિ ઔર જો નીચભી ઉત્તમ વર્ણ કે

ગુણ કર્મ સ્વભાવ વાલે હોવે તો ઉસકોભી ઉત્તમ વર્ણમેં, ઔર એ ઉતમ વર્ણસ્થ હોકે નીચ કામ કરે તો ઉસ્કો નીચ વર્ણમેં ગિનના અવશ્ય ચાહીયે. " સ્વામી દયાનંદે આ ધર્મ કાર્ય કરી સમસ્ત હિંદુસ્તાનનો ઉધ્ધાર કર્યો છે. ઉન્નતિનો પાયો નાંખ્યો છે. એ સ્વદેશ હિતચિંતક સહજમાં સમજી શકશે. દયાનંદના અનુયાયીઓ દર વર્ષે હજારો પતિતને અસ્પૃશ્યને શુદ્ધિ આપી આર્ય બનાવે છે એ કાંઇ ઓછા આનંદની વાત નથી. જ્યાં સુધી આત્માને શિક્ષણ થયું નથી ત્યાં સુધી અન્યને પતિત–અસ્પૃષ્ય કહેવાનો શો હક છે ? જે સ્નેહ તમે બીજાને આપી શકતા નથી તે સ્નેહ મનુષ્ય માત્રને ચાહનાર પ્રભુ તમને શી રીતે આપે ? જ્યાં સુધી તમારા જેવીજ ઇંદ્રિયો વાળા–અનુકૂળતા મળે તમને પાછળ રાખે એવી બુધ્ધિવાળા અસ્પૃશ્ય બન્ધુઓને તિરસ્કારશો–યોગ્ય સ્થાન નહિ આપો ત્યાં સુધી તમારી સ્થિતિ ઉન્નત થવાની નથી એમ દયાનંદજી માનતા અને ગુણકર્મથીજ જાતિભેદ માનતા. જો દેશની સામાજીક તેમજ રાજકિય સ્થિતિ ઉચ્ચ કરવી હોય, દુનિયાની આગળ વધતી પ્રજામાં ભૂતકાળની આર્ય ખ્યાતિ તાજી કરવી હોય તો ' અડકાયા ' ' અભડાયા ' નો ભેદ દૂર કરો. તમે તમારામાંથી ભલે જગતની પ્રજામાં ઉચ્ચ છો એમ માનો–ભલે તમે એમ ધારો કે અસ્પૃષ્ય જાતિ–સદા પતિત રહેશે અને હમારો ઉધ્ધાર થશે પરંતુ ખાત્રી રાખજો કે કુદરતનો–પ્રભુનો કાયદો અલંઘનિય છે. No nation can flatter itself with the belif that its preeminance were cast for ever. None or the other hand, can be condemmed to an in એમ જરા પણ માનશો નહીં કે હીંદુઓ–કે ઇંગ્રેજો–ફ્રેંચો કે જાપાનીસો– જર્મનો કે મુસલમાનોજ જગત ઉપર સામ્રાજ્ય ભોગવશે પરંતુ જે પ્રજામાં જ્ઞાન છે–ઉદ્યોગ છેઃ–નીતિબળ છે–અભેદ ભાવના છે–સ્નેહ છે તે સત્ય ધર્મ છે–તેજ પ્રજાની જ્વલન્ત કિર્તિ રહેશે.

લી.

ભોગીન્દ્રરાવ દીવેટીઆ બી. એ.

જૈન મતાવલંબીઓ અને સ્વામી દયાનંદ.

સંસારમાં કોઇ પણ સમયમાં એકજ મતાવલંબી હશે. આ અનુમાન અસત્ય થાય એ સંભવિત છે. મતનું ઐક્ય ઉન્નતિનું સાધન છે, આ સાર્વત્રાન્તિક સિદ્ધાન્ત છે. પરન્તુ મતની અનેકતાને વિરોધિની કલ્પવી એ કલ્પનાને સંસારના સ્વભાવથી બહાર ગણી શકાય છે. ઉન્નતિના પ્રતિબન્ધક તો–સત્યવસ્તુનું યથાર્થ ભાન થવા છતાં પણ પોતાના પ્રાથમિક મતનો ત્યાગ ન કરતાં કદાગ્રહથી ઉત્પન્ન થનાર વિરોધજનક દ્વેષ, અસૂયા અને માત્સર્ય આદિ દુર્ગુણોજ છે. શરીરના અવયવોમાં અનેકતા હોવા છતાં પણ વિરોધ ન હોવાથી શરીરનું જીવનકાર્ય યોગ્ય રીતે સમુન્નતિ થાય છે તેવીજ રીતે મતોની વિવિધતા જો વિરોધ સમ્પાદક ન હોય અને તત્વ–પક્ષપાતિની થઇ ભારતમાં નિવાસ કરતી હોય તો " તથાસ્તુ " કહેવામાં અમને વાંધો

નથી કારણ કે અવિરોધિની તત્ત્વ જિજ્ઞાસુઓમાં રહેતી અનેકતાને વિચાર મન્થન-દંડથી વલોવી શકાય છે, અને સત્ય શુ છે તે બહાર લાવી શકાય છે.

આજે આપણને આર્ય સામાજિક સિદ્ધાન્તો અને જૈન મતમાં જે અનેકતાનો ભાસ થાય છે, તેને વિચાર માર્ગ ઉપર લઇશુ તો ઉત્તરમાં ઘણે ભાગે શાબ્દિક અનેકતાનોજ ભાસ થાય છે. તેજ શાબ્દિક આભાસને યથાર્થ નહિ સમજી હમારા પૌરાણિક બન્ધુઓ જૈન મતને એટલી બધી ધૃણા દૃષ્ટિથી જોવાલાગ્યા કેઃ—हस्तिना ताड्यमानोऽपि न गच्छेज्जैनमन्दिरम्॥ અર્થાત્ રસ્તામા હાથી મારવાને સામે આવતો હોય અને પડખે જૈન-મન્દિરમાં જતા જીવ બચતો હોય તો પણ જૈન મન્દિરમાં ન જતા તે હાથીની આશા પૂર્ણ કરવી! હા હા કેટલો બધો દ્વેષ? તેના સમાધાનમા હમારા કેટલાક જૈન બન્ધુઓ ઉદ્ગાર કાઢે છે કે-सिंहेन ताड्यमानोऽपि नगच्छेच्छैवमान्दिरम्॥ અર્થાત શિવના મન્દિરમા જતા સિંહના મારથી જીવ બચતો હોય તો પણ શિવ મન્દિરમા ન જવુ! આ સમાધાન વિરોધાગ્નિમા શુષ્ક કાષ્ઠ રૂપ થઇ પડે એમાં આશ્ચર્ય નથી. આવી રીતે ધર્મ વાક્કલહથી ભારત દેશનુ સૌભાગ્ય ઉત્તરોત્તર અતિ હીન થતું ચાલ્યું. આવા સમયમાં દેશ દિવાકર સમતાનો ચન્દ્રમા " वसुधैव कुटुम्बकम् આ અમૃતમય વાક્યની ચરિતાર્થતાને પૂર્ણ રીતે પોતામા જાળવી રાખનાર મહર્ષિ સ્વામી દયાનન્દનો ઉદય થયો. આ નરવીર, જિનાલય અને શિવાલયને પોતાનાજ કુટુમ્બીઓના સમજી બન્ને મન્દિર શાન્તિથી બેસી કેટલાક પ્રકારકના દેશોધ્ધારક વિચારોના જન્મદાતા નીવડયો અને આ મહાત્માના દેશ સુધારણા-દ્યુક્ષ અવિશ્રાન્ત સત્યોપદેશથી, કદાગ્રહ અગ્નિજ્વાળાથી દુરસ્થ સજ્જનોના અન્તઃકરણમા સચોટ ભાસ થયો કે આપણો વાક્કલહ પરતુ નહિ સમજવાથી જ છે. જૈન બન્ધુઓનો अहिंसा परमोधर्मः તે પૌરાણિક બન્ધુઓ અથવા નવીન મીમાંસકોએ યજ્ઞ તિરિક્ત સ્થલમા પ્રચાર થવા દઇને સકુચિત કરી નાખ્યો હતો અને वैदिकी हिंसा हिंसा न भवति આવો પૂર્વ પક્ષ સામે ઉભો કર્યો હતો આના ઉત્તરમા કેટલાક વેદ તરફ ચક્ષુક્ષેપ કરવામા પાપ માનનાર જૈન બન્ધુઓએ તેઓ પ્રચ્છન્ન ચાર્વાક છે એમ કહી પોતાના મનનું સમાધાન કર્યું પરંતુ આ જૈન ભાઇઓનું કથન શાન્તિ સ્થાપક હોઇ શકે તેનીનિથી ઉલટું સમજાય છે પરતુ તેઓ ભાઈએ જ્યારે વેદો ઉપર પરિશ્રમ કરી ઉત્તર પક્ષ રોકવાને પૂરતો પ્રયાસ ન કર્યો ત્યાર મહર્ષિ શ્રી સ્વામિ દયાનન્દજીએ વેદો ઉપર સતત્ પરિશ્રમ લઇને સિદ્ધ કરી આપ્યું કે વેદમા હિંસા નથી પ્રત્યુત વેદોમા સર્વની સાથે મિત્રભાવ અને અભ્યુદય નિઃશ્રેયસનાં અવ્યભિચારી સાધનોજ પ્રતિપાદિત કર્યાં છે. યથા मित्रस्य चक्षुष' सर्वाणि भूतानि समीक्षामहे। मानस्तोके तनये मा न आयुषि मा नो गोषु मानो अश्वेषु रीरिष इत्यादि। મન્ત્રોમા મિત્રભાવ અને અહિંસાનોજ અનિવાર્ય સ્રોતજ માલુમ પડે છે. ત્યારે જૈન ભાઇઓને પૂર્ણ જોશ આવ્યુ અને છાતી ઠોકી કહેવા લાગ્યા કે હમારો અહિંસા પરમો ધર્મઃ સર્વ ગત છે-અનિવાર્ય છે. એક વખતે બનારસમાં મહારાજ શ્રી વિજયધર્મસૂરિજીએ પશુશાળા સ્થાપન કરતી વખતે બ્રાહ્મણોને ચેલેંજ આપવા ઉભા થતા હતા કે તમારા શાસ્ત્રમા (વેદોમા) હિંસા નથી એમ અમો સિદ્ધ કરી શકીએ છીયે. અહો ધન્ય દયાનન્દીય પરિશ્રમ! જો તારા દર્શન આ ભારત ભૂમિને ન થયાં હોત તો આ અમૃતોધ્ધારનું પાન ભારત ક્યારે કરવા પામત?

જૈન ભાઇઓ સ્યાદ્વાદને માને છે. અને દરેક વસ્તુમાં સ્યાદ્વાદને સપ્તભાગી નય વડે સિદ્ધ કરે છે. આ સપ્તભાગી નય સામાજિક સિધ્ધાન્તને અનિષ્ટ નથી, પરંતુ " द्राविड प्राणायाम " રૂપ હોવાથી અને મહર્ષિ કણાદ પ્રતિપાદિત અન્યોન્યાભાવમાં ચરિતાર્થ થવાથી સરલ માર્ગનો ત્યાગ કરી કઠીન માર્ગમાં જવું તે માત્ર બુધ્ધિ ઉપર બોજોજ થઇ પડે છે. જેને જૈન ભાઇઓ સ્યાદ્વાદ પદથી આયોપિત કરે છે તેનેજ આર્ય સામાજિક સિધ્ધાન્ત અન્યોન્યાભાવ અને સાધર્મ્ય વૈધર્મ્યથીજ સમજે છે. માત્ર શબ્દમાંજ ભિન્નતા છે અર્થમાં નહિં. તો આ કેઢાણે જૈનમત અને આર્ય સિધ્ધાન્ત ગંગા યમુનાનાનો પવિત્ર સંગમ છે.

જૈન ભાઇઓ ઇશ્વરમાં સર્વજ્ઞતા, રાગદ્વેષરહિતતા, ત્રૈલોક્યપૂજિતા, યથાર્થવાદિતા, ભજનીયતા અને દેવત્વ માને છે, તે પણ આર્ય સમાજના સિધ્ધાન્તથી બહાર નથી. જીવ એ નિત્ય ચેતન પદાર્થ જેમ જૈન માને છે તેમ આર્ય સમાજ પણ માને છે. મૃત જીવોને અહિં કરેલું શ્રાધ્ધ અથવા બ્રહ્મભોજન પહોંચતું નથી તેમાં પણ આર્ય સિદ્ધાન્ત અને જૈનમત એક સાથેજ શિર ઝુકાવે છે. કર્મોથીજ જીવોને શરીરાદિ મળે છે તે પણ ઉભય સંમત છે. વસ્તુનું યથાર્થ જ્ઞાન થવું તેને આર્ય સમાજ સમ્યગ જ્ઞાન કહે છે. જૈન બન્ધુઓ પણ તેજ રસ્તે આવેલા છે.

यथावस्थिततत्त्वानां संक्षेपाद् विस्तरेण वा ।
यो बोधस्तमत्राहुः सम्यग्ज्ञानं मनीषिणः ॥

આ જૈન ભાઇઓના ગ્રંથમાંનો શ્લોક છે. અર્થ—તત્ત્વો જે પ્રકારના છે તેજ પ્રકારનો સંક્ષેપથી અથવા વિસ્તારથી જે બોધ થાય છે તેને સમ્યગ્ જ્ઞાન કહે છે. આમાં આર્ય સમાજનો સિદ્ધાન્ત ના કહી શકે તેમ નથી. જે અષ્ટાંગ યોગ, યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ મહર્ષિ પતંજલિએ બતાવ્યાં છે તેને આર્ય સમાજ તથા જૈનાચાર્યો સ્વીકારે છે. જેને જાણવાની ઇચ્છા હોય તેમણે પાતંજલયોગદર્શન તથા શ્રીમાન્ હેમચંદ્રાચાર્યજી પ્રણીત યોગ દર્શન જોવાં, આર્ય સમાજ યમનો અર્થ અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ કરે છે તેનેજ જૈન બન્ધુઓ ચારિત્ર્ય નામથી વ્યવહારમાં લાવે છે.

યથાઃ—
सर्वथावद्ययोगानां त्यागश्चारित्र्यमुच्यते ।
कीर्तितं तदहिंसादि व्रतभेदेनपञ्चधा ॥
अहिंसा सूनृता स्तेय ब्रह्मचर्यापरिग्रहात् ॥

અર્થ:—નિન્દનીય યોગના ત્યાગને ચારિત્ર્ય કહેવાય છે અને તે અહિંસા, સુનૃત, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ ભેદ વડે પાંચ પ્રકારનું છે. જૈન ભાઇઓ જીવને નિત્યાનિત્ય માને છે. પરન્તુ જે રીતથી જીવનું અનિત્યત્વ બતાવે છે તે માત્ર નામમાંજ વિવાદ છે અર્થાત્ (ખરો.) નિરન્વયનાથી જૈન ભાઇઓ પણ માનતા નથી. દ્રવ્ય રૂપથી તેઓ પણ જીવને નિત્ય માની બેઠા છે. જેને જૈન પ્રતિક્રમણ કહે છે તેને આર્ય સમાજ સંધ્યા કહે છે. આવી રીતે કેટલાએક ભાગે નામનાજ ભેદ છે પરંતુ એમ ન સમજવું કે આર્ય સમાજ અને જૈન દશામાં

પણ ભેદ ધરાવતા નથી કેટલાએક એવા સિદ્ધાંતો છે કે જેમાં હજી સુધી જૈન લઈને ઐક્ય કરવા પામ્યા નથી જેમકે સૃષ્ટિકર્તૃત્વ, મુક્તિથી પુનરાગમન, જીવનુ અકાય પરિમાણ આદિ જે વખતે જૈન ભાઈઓને ફુરસદ હોય તે વખતે આ સિદ્ધાન્તોમા આર્ય સમાજની સાથે વિચાર કરે તો આશા છે કે કંઈ પણ ઉભય સમાજને લાભ થાય પરન્તુ જ્યાં સુધી ઉક્ત સિદ્ધાન્તો વિવાદાસ્પદ છે ત્યા સુધી તેમને બાજુમા મૂકી સાધારણનેજ લઈને ઉભય સમાજ મળીને કામ કરે તો ભારતને પૂર્ણ લાભ થવાની આશા છે

મહર્ષિ દયાનન્દના જે જે પ્રયાસો છે તેની હાર્દિક પ્રશંસા જૈન ભાઈઓને પણ માન્ય છે. અને તેથી દેવલાલી ગુરૂકુળમા જૈન ભાઈઓના બ્રહ્મચારિયો પણ વેદમન્ત્રોના પવિત્ર આવો પછી શ્રોતાના અન્તઃકરણને અમૃતપૂર્ણ કરી આપે છે હવે જૈન ભાઈઓ પણ જૈન ગુરૂકુળ કાઢવા તૈયાર થયા છે. આશા છે કે આ ભાવિ ગુરૂકુળમા પણ આર્ય સમાજના બ્રહ્મચારિઓ પણ સારો લાભ લઈ શકશે. જેમ જેમ જૈન ભાઈઓ આર્ય સમાજ સાથે વધારે સહમત થશે તેમ તેમ ઉભય સમાજ ભારત ભૂમિને લાભદાયક નીવડશે એમ કહેતા અમે જરા પણ અચકાતા નથી ઇત્યોમ્

પં. મયાશંકર

સ્વામી શ્રી દયાનંદ અને સંસારમાં સ્ત્રીઓનું મહત્વ.

સંસાર સુધારાના સંબંધમા રાજા રામ મોહનરાય, ઈશ્વર ચન્દ્ર વિદ્યાસાગર કરસનદાસ મૂળજી, દુર્ગારામ મહેતાજી, મહીપતરામ રૂપરામ, ભોળાનાથ સારાભાઈ આદિ સુધારકોએ તેમ સુધારાને લગતા મંડળોએ પ્રશંસાપાત્ર યત્ન કર્યા છે તેના સ્વીકાર સાથે, આર્યસમાજના સંસ્થાપક, મહાન ધાર્મિક ઉપદેશક અને આદર્શ સુધારક સ્વામી શ્રી દયાનંદે વેદ અને અન્ય ધર્મગ્રંથોની આજ્ઞાને અનુસરી, સંસાર સુધારા માટે, પ્રજાના ઉદય માટે, જે જે માર્ગ બતાવ્યા છે, જે કાંઈ યત્ન કર્યો છે, સંસાર સુધારાના યત્નો માટે લોકોમાં, ખાસ કરીને સમાજના અનુયાયીઓમાં તેમણે જે ચૈતન્ય, જે ઉત્સાહ દાખલ કર્યા છે તેનું વિસ્મરણ કરવું, તેની ઉપેક્ષા કરવી એ કૃતઘ્નતા દર્શાવવા બરાબર છે સંસાર સુધારામા સ્ત્રીઓનું કેટલું મહત્વ ગણ્યું છે તે સ્વામીશ્રીના સ્ત્રી સત્કાર, સ્ત્રી શિક્ષા અને વિવાહને લગતા વિચારો ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે માલમ પડી આવે છે આ તેમના વિચારોનું સંક્ષિપ્ત નિરીક્ષણ અત્ર કરવું અનુચિત ગણાશે નહિ

સ્ત્રી સન્માન

સ્ત્રીઓ માટે સન્માન વૃત્તિ રાખવાનો વિચાર ઘણા વર્ષ પહેલા સ્વામીશ્રીએ હિંદી આર્ય સમાજમા દાખલ કર્યો છે यत्र नार्य्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः । यत्रै तास्तु न

पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः ॥—આ વચનનો પુકાર હાલ જ્યાં ત્યાં લેખોમાં તેમ ભાષણોમાં થાય છે. અંગ્રેજી કેળવણીને પરિણામે અંગ્રેજ–સંસારના અનુકરણ રૂપે સુધારકો સ્ત્રી સન્માન અને સ્ત્રી સત્કારની ભાવના સમાજમાં દાખલ કરવા વખાણવા લાયક યત્ન કરે છે પરન્તુ આર્ય વિચારથી, આપણા પોતાનાજ ધર્મ ગ્રન્થોને અનુસરી સ્ત્રી સન્માનની ભાવના સમાજમાં લાંબા સમય પહેલાં દાખલ કરવાનું માન સ્વામી શ્રી દયાનંદને ઘટે છે. સ્ત્રીઓના સન્માનના સંબંધમાં, તેમને પ્રસન્ન રાખવાના સંબંધમાં મનુમહારાજે પાંચ સાત શ્લોક વડે જે અનુપમ ઉપદેશ કર્યો છે તેનું મહત્વ સ્વામીશ્રીએ સ્પષ્ટ રીતે પોતાના મહાન ગ્રંથ " સત્યાર્થ પ્રકાશ " માં બતાવી આપ્યું છે.

સ્ત્રીઓ અને અધ્યયન.

ઘણા લોકો જાણીને આશ્ચર્ય પામશે કે અજ્ઞાનને લીધે હજુ પણ એવાં ઘણાં મનુષ્ય છે, ભણેલા લોકો પણ છે. જેઓ સ્ત્રીઓ અને શુદ્રને અધ્યયનનો હક નથી એમ માને છે; સ્ત્રીઓ અને શુદ્રોને વધારે શિક્ષિત થયેલાં જોઇ, આનંદ પામવાને બદલે તેઓને ખેદ થાય છે. આ આજની સ્થિતિ છે પરન્તુ ૪૦–૫૦ વર્ષ પહેલાં સ્ત્રી અને શુદ્રની શિક્ષા માટે બહુ વિરૂદ્ધતા હતી અને તેનો પક્ષ કરનારાઓને અજ્ઞાન લોકો તરફથી વિવિધ પ્રકારે તિરસ્કાર, અપમાન, જુલમ, સંકટ સહન કરવાં પડતાં. આવા સમયમાં, સ્ત્રી અને શુદ્રને અધ્યયન કરવાનો અધિકાર છે એમ સ્વામીશ્રીએ સ્પષ્ટ રીતે અને મજબુતીથી જણાવ્યું હતું તથા શાસ્ત્રાધારે સિદ્ધ કર્યું હતું કે વેદાધ્યયન માટે પણ સ્ત્રીઓ અને શુદ્રને અધિકાર છે. બાલકોના અભ્યાસના સંબંધમાં સ્વામી દયાનંદે સ્ત્રીઓનું મહત્વ બતાવ્યું છે અને જણાવ્યું છે કે બાલકની માતા પિતા અને આચાર્ય—ત્રણે શિક્ષણ પામે ત્યારેજ તે પૂર્ણ જ્ઞાનવાન બની શકે. તેઓએ વળી કહ્યું છે કે સ્ત્રીઓ સુશિક્ષિત ન હોય તો પતિ સાથે અનુકુલ વર્તન, યથાયોગ્ય પ્રજોત્પત્તિ, બાલકોનું રક્ષણ, તેમનું શિક્ષણ, સંસારમાં આનંદનો પ્રચાર, ઇશ્વરજ્ઞાન પ્રાપ્તિ થઇ શકે નહિ. " યજ્ઞમાં અમુક મંત્રો સ્ત્રીએ પત્ની તરીકે બોલવા " એવાં ધર્મ ગ્રન્થનાં વચન ઉપરથીજ સિધ્ધ થાય છે કે પૂર્વે સ્ત્રીઓ સંસ્કૃત જેવી કઠિન ભાષાનો પણ અભ્યાસ કરતી. સ્ત્રી શિક્ષા તેમ શુદ્રના અધ્યયન માટે સ્વામીશ્રીએ પ્રમાણ અને યથાર્થતા બતાવ્યાં છે અને તે માટે પ્રતિબન્ધનથી એમ સાબિત કર્યું છે. સ્વામીશ્રીના મહાન અને ઉદાર વિચારોની આજ પણ આર્યસમાજ ઉપર ઉંડી અસર રહી છે અને આર્યસમાજે સ્થાપેલી કન્યાશાળાઓ, પાઠશાલાઓ, મહા વિદ્યાલયો ઉપરથી તે જણાઇ આવે છે. સ્વામીશ્રીના દેહાન્ત પછી આટલે બધે વખતે પણ ઓ. મિ. ગોખલે ફરજીયાત કેળવણીના સંબંધમાં, સ્ત્રી કેળવણી ફરજીયાત થવા માટે ઉતાવળ બતાવતા નથી પણ ઘણા વખત પહેલાં " સત્યાર્થ પ્રકાશ"માં સ્વામીશ્રીએ સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું છે કે અમુક વયથી અમુક વય સુધી છોકરાઓ તેમ છોકરીઓને ફરજીયાત કેળવણી આપવી અને જે માતા પિતા તેમ ન કરે તેનો રાજાએ દંડ કરવો.

લગ્નમાં સ્ત્રીઓનું સ્વાતંત્ર્ય.

લગ્નની બાબતમાં પુરૂષ તેમ સ્ત્રીને સ્વતંત્રતા રહેવી જોઇએ એ વિચારને સ્વામીશ્રીએ

સમતિ આપી છે તેમણે જણાયુ છે કે "વિવાહ કાર્ય માતાપિતાને આધીન રહેવુ જોઇએ નહિ, છોકરા છોકરીઓ તે આધીન રહે એ ઉત્તમ છે માતા પિતા વિવાહ માટે વિચાર કરે, તો પણ છોકરા છોકરી તેથી પ્રસન્ન છે કે કેમ તે જોવુ જોઇએ પસદગીથી થયેના લગ્નમા વિરોધ ઓછો રહે છે, સતાન ઉત્તમ થાય છે, લગ્ન સુખથી નીવડે છે, પસદગી વગરના લગ્નથી હમેશા કલેશ અને દુખ ઉપન્ન થાય છે.

બાળલગ્નનો નિષેધ.

બાળ લગ્નમા વર કન્યાની છોકરા છોકરીઓની પસદગી રહી શકતી નથી સ્વામી દયાનદે પસદગીના વિવાહની હિમાયત કરી છે તે એક બાબત ઉપરથીજ બાળલગ્નનો તેમણે નિષેધ કર્યો છે એમ જણાઇ આવે છે આ શિવાય બ્રહ્મચર્યને લગતા તેમ અન્ય વિચારથી પણ સ્વામીશ્રીએ બાળલગ્નનો સ્પષ્ટ રીતે નિષેધ કર્યો છે સામાન્ય રીતે તેઓએ પ્રાચીન મહાન વૈદ્યક ગ્રન્થોને અનુસરી વિવાહ માટે સ્ત્રી પુરુષના વયની મર્યાદા અનુક્રમે ૧૬ અને ૨૫ની બતાવી છે સ્વામીશ્રીએ સુશ્રુતના વચન 'સત્યાર્થ પ્રકાશ"માં રજુ કરી તેનુ યથાર્થ પ્રતિપાદન કરી પુરુષોને ઓછામા ઓછા ૨૫ વર્ષ અને સ્ત્રીઓને ઓછામા ઓછા ૧૬ વર્ષ સુધી બ્રહ્મચર્ય પાળવાને આજ્ઞા કરી છે

પુનર્લગ્ન, નિયોગ

સ્વામીશ્રીએ નિયોગ આપદ્ધર્મ તરીકે સ્વીકાર્યો છે, અક્ષત યોનિ માટે પુનર્લગ્નના સંબંધમા મનુ મહારાજની સમતિ તેઓએ બતાવી છે એટલે તે માટે તેઓની પણ સ્પષ્ટ સમતિ જણાય છે અન્ય વિધવાઓ માટે તેઓએ જણાવ્યુ છે કે જેઓ જીતેન્દ્રિય રહી શકે તેઓ વિવાહ કે નિયોગ ન કરે તે ઠીક છે પણ વૈરાગ્યવાન પૂર્ણ વિદ્વાન યોગી શિવાય, સ્ત્રી પુરુષના સાંસારિક વ્યવહાર રોકાવા મુશ્કેલ છે આ રીતે, જેઓ જીતેન્દ્રિય ન રહેતા, વ્યભિચારના ફંદમા પડે, ગર્ભપાત ભ્રુણહત્યા, બાળહત્યાદિ ઘોર કર્મ કરે, અગર તેવા અનાચાર કરે ન સકર ઉત્પન્ન થાય તેના કરતા નિયોગ ઠીક છે એમ સ્વામીશ્રીએ જણાવ્યુ છે તે યોગ્ય છે. સામાન્ય રીતે પુનર્વિવાહના સબધમા આજ વિચાર રહેવો જોઇએ અને સુધારકોએ તેવોજ વિચાર રાખ્યો છે નિયોગમા "દેવર"નો અર્થ "બીજો પતિ' એમ સ્વામી શ્રીએ કર્યો છે પછી તે પતિનો નાનો ભાઇ, મોટો ભાઇ, પોતાની વર્ણનો કે અન્ય ઉચ્ચ વર્ણનો ગમે તે પુરુષ હોય

આ દેશની પ્રજાનુ જીવન સુખી કરવા માટે, લોકોના શારીરિક, માનસિક તેમ આધ્યાત્મિક બળની અભિવૃદ્ધિ માટે, સ્વામી દયાનદે જે અનુપમ અને અમુલ્ય માર્ગ દર્શાવ્યા છે, આજે આર્યસમાજ દેશના ભિન્નભિન્ન વિભાગમા સ્વામીશ્રીના મહાન્ ઉપદેશને અનુસરી દેશોદયનુ જે વખાણવા લાયક કાર્ય કરી રહી છે તેના એક અલ્પ સ્વીકાર તરીકે આ લેખ લખવાની મનોવૃત્તિ થઇ આવી છે

ઠાકોરભાઇ લક્ષ્મણ પટેલ (બન્ધુ સમાજ)

મહર્ષિ દયાનંદ અને વૈષ્ણવ મહારાજો.

(લખનાર-લેરીઆ.)

દુનિયામાં કાંઇ દરેક બાબતમાં સરખી રીતનીજ સરખામણી થઇ શકે છે એવું નથી. કેટલીક વખતે વિપરિત રીતની સરખામણી પણ આનંદદાયક થઇ પડે છે. વૈષ્ણવ મહારાજો અને સ્વામી દયાનંદ જુદા જુદા છેડાનીજ વ્યક્તિઓ છે છતાં તેમને સાથે લઇને સરખામણી કરીશું તો તેમાં જરા રસ પડશે. સ્વામી દયાનંદ યોગી છે ત્યારે વલ્લભ પંથના મહારાજો એક બે આના નહિં પણ સાડા સત્તર આના પૂરેપૂરા ભોગી છે; સ્વામી દયાનંદને સ્ત્રીનું મુખ જોતાં સુગ આવે છે, ત્યારે બિચારા કૃષ્ણ ભજન કરનારા મહારાજો સમક્ષ સ્ત્રીઓનાં ઝુંડે ઝુંડ ફરતાં હોય તેમાં તેમને હરકત નથી. સન્યાસી દયાનંદને લક્ષ્મીદેવીનો સ્નેહ સતાવતો નથી, જ્યારે લાડી વાડી ગાડીમાં મસ્ત બનેલા મહારાજો પોતાના અનુયાયીઓ પાસેથી પૈસા મેળવવા માટે હમેશાં તરફડીયાં મારતા જણાય છે. સ્વામી દયાનંદે સરસ્વતી દેવી સાથે પ્રેમ બાંધ્યો હતો, ત્યારે મહારાજો તે મયુરવાહિનીનો સ્પર્શ કરતાં પણ છુપાઇ જાય છે. સ્વામી દયાનંદે વેદ પ્રતિપાદિત નિરાકાર ઇશ્વરનું મંડન કર્યું છે, ત્યારે મહારાજો ઇશ્વરની મનોકલ્પિત મૂર્તિઓ બનાવી ખરૂં પૂછો તો તેમને પેદા કરનારા પરમેશ્વરનીજ મિટ્ટી પલીત કરી નાંખે છે; સ્વામી દયાનંદે દુનિયાના દરેક મનુષ્યને મુક્તિનો માર્ગ બતાવ્યો છે, ત્યારે વૈષ્ણવ મહારાજોએ ઢોરપૂરીનો માર મારી, અંધશ્રદ્ધાની મજબુત વાડ બાંધી તેમાંથી પોતાના વાડાનું એક પણ પશુ ન છટકી જવા પામે તેવી દરેક કોશિશ કરી છે, સ્વામી દયાનંદે પશ્ચિમની વિદ્યામાં પૂર્વનાં તત્વ જ્ઞાનને મેળવીને દુધમાં સાકર ભેળવી છે, ત્યારે વૈષ્ણવ મહારાજો જુઠા વહેમો, ખોટા રીવાજો, અને પોપ લીલાને પાળીપોષીને કેળવણી રૂપી દીપક ઉપર કાળી માટીનું હાંલ્લું ઢાંકે છે; આ સરખામણી વર્તમાન કાળમાં હોવા છતાં તેમાં ભૂતકાળનો " છે " ને ઠેકાણે ' હતા ' અને નથીની જગ્યાએ ' નહોતા ' લખવાથી સ્વામી દયાનંદનો જમાનો આપણી સન્મુખ ખડો થશે, અને તે જોઇને આ સરખામણી વધુ લંબાય તો ઠીક એમ વાંચક બંધુને જણાશે; પણ હવે તો વૈષ્ણવ મહારાજોના ઘરની ઉંડી ઉંડી વાતો કરતાં કંટાળો આવે છે, તેથી ટુંકામાંજ પતાવી દઇશું અને છેવટમાં જણાવીશું કે સ્વામી દયાનંદ એક મહાન યોગી, ખરા દેશભક્ત, અને નૈષ્ટિક બ્રહ્મચારી હતા જ્યારે વાંકા અંબોડાવાલા ગોસાઇના બાલકો રંગરાગના ભોગી, દેશ શું અને દેશ ભક્તિ શું તેની પરવા વગરના અને તન મન ધન સમર્પણ કરવાનું શિક્ષણ આપી પોતાના સેવકોનાં ધન તથા સ્ત્રી જનાદિપર સત્તા ધરાવવા પ્રયત્ન કરતા હોય છે. કયાં ? દયાનંદ અને કયાં વૈષ્ણુ મહારાજો ? કયાં અસમાન અને કયાં જમીન. આસમાન જમીન વચ્ચે આટલો બધો તફાવત હોવા છતાં દ્રષ્ટિ મર્યાદા આગળ આકાશ અને જમીનનો મેલાપ થાય છે. તે નજરને અતિ પ્રિય લાગે છે. તેમ આજથી અધિક દાયકા પહેલાં મુંબાઇની ભૂમિ ઉપર દૈવી દયાનંદનું ધર્મઝુમાની ગોસાઇઓ સાથે જે ધર્મયુદ્ધ જામ્યું હતું અને તે રીતે આસમાન જમીનનો જે ભેટો થયો હતો તે મુંબાઇ નિવાસીઓને આનંદમગ્ન

કરનારોજ હતો સૂર્યનો ઉદય થતા આખી સૃષ્ટિમા જેમ ખળભળાટ મચી રહે છે, તેમ ગ મી દયાનંદના આવવાથી પૌરાણીક હિંદુ ધર્મના સડેલા ટેકાઓ કડાકટ તૂટતા જોઇ વિ ન પ્રેમલાઓના કલેજા ફ્ફ્રી ઉઠ્યા હતા સ્વામી દયાનંદના ધડક ધ્રુજાવાઓથી ભોઇવાડાના ગો રાજીના ગાદીઓ કંપી ઉઠ્યા હતા અને તેઓમા ખળભળાટ મચી રહ્યો હતો સ્વામી દ ાદ વેદરૂપિ ધ્વજા હાથમા ફરકાવતા નિડરપણે મૂર્તિ પૂજકોના મેદાનમાં ઘુમતા હતા અસત્યની ।મે સત્યની લડાઇ ચાલતી હોય છે ત્યારે હમેશા આવું બને છે તેમ વિચારા પુષ્ટિ ભક્તોએ પોતાની પોલમપોલ ઢાંકવા માટે ગાળા ગાળી ઘણી બાઝોછોડવા માડ્યા હેન્ડબીલોના વ ાદ વરસાવા લાગ્યા, પણ પરદા પાછળ રહીને દોરી સંચાર કરનારાઓના હાથમા હથિયાર રૂપ ઇ પડેલા પ્રેમલા ભક્તોના તેબાપડા તદન નિર્બળ અને નિર્માલ્ય નિવડ્યા હતા એ વાદ આ વા વ ગ ી શકતુ નથી વાનકેશ્વરની ઉંચી ટેકરી ઉપર પહોચવાની તેમનામા તાકાતજ નહતી આ ધામધુમ ચાલતી હતી, ત્યા ભોઇવાડાની રંગભૂમીમા અંદરખાનેથીજ સૂરંગ ફુટી અંદરની પોલ જાણ્ રા કેટલાક ભોમીયાઓએ "અટ્ટ હાસ્ય" કર્યું શકરનું અટ્ટ હાસ્ય થતા તો ભૂત, પ્રેત ાચુ નાચવા કુદવા લાગે છે, પણ આ ભોમિયાના "અટ્ટ હાસે" તો દાટ વાળી નાખ્યો શાસ્ત્રાર્થની પટ્ટા બાજી ખેલનાની હતી તેને બદલે તો પનાયન નમ ના પોટના બંધાવા લાગ્યા. શાસ્ત્રાર્થ શાસ્ત્રાર્થને ઠેકાણે રહ્યો અને દયાનંદની સિંહ ગર્જના સાભળી જાબુકો વિ ાારા પોતાના લેવાય તેટલા છેટા લઇને પોતાના કામઠા બધ કરી બેસી ગયા, અને ભ્રષ્ટાચારથી કંટાળેલા ભક્તોએ હેમાથી મુક્ત થઇને છૂટકારાનો દમ ખેચી પોતાના બંધિવાન ભાઇઓને છોડાવવાનો પ્રયત્ન શરૂ કર્યો સ્વામી દયાનંદ તાત્કાલિક વિજય મેળવનારા હોવાની સાથે લાંબી નજરવાળા અને દીર્ઘદર્ષિ પણ હતા; તેથી તેમણે જોઇ લીધુ કે મે જે દાન ગામના પાવ્યા છે તે તો મ્હારા જવા પછી કદાચ પોપ ગાદારાજો પાછા પૂરી દેશે અને તેથીજ પુષ્ટિ પ થી છૂટા પડેલા ભક્તોની વિનતિથી 'આર્ય સમાજ' રુપિ મજબુત કિલ્લો બાંધી દેવાની તેમણે વ્યવસ્થા કરી આર્ય સમાજની સ્થાપના થયા પૂર્વે, કોટના મેદાનમા જ્યા હાલ એલ્ફાયર બીલ્ડીંગ આવેલી છે તે જગોએ એક મોટા મંડપમાં લગભગ ૨૫-૩૦ દીવસો સુધી સ્ મી દયાનંદે ચાલુ વ્યાખ્યાનો આપ્યા હતા તે સમયે હજારો માણુસોની મેદની જામતી હતી વખતે ગુસાઇજી મહારાજો તરફથી તેઓના કંઇક પંડિતો તથા શાસ્ત્રીઓ શાસ્ત્રાર્થ કરવાને માટે ઉતરી પડ્યા હતા તેમાના કંઇકતો સ્વામીજીનુ ઉગ્રસ્વરૂપ તથા વિદ્વતા જોઇને તેના તેજ ી જ દબાઇ ગયા હતા બાકી એકાદ બે શાસ્ત્રીઓ કે જેઓને પોતાના માલીકનો પગાર કોઇ પણ પ્રકારે હક બજાવવો એવી ધારણાથીજ સામે ઉભા થયા હતા તેઓ પણ અડધો કથા કે કશાક વાદ વીવાદ કરી પરાજ્ય પામી લોક હાસીના જ્યને પાત્ર નિવડ્યા હતા એટલાથી સ તોષ ન પામતા તેમના પુષ્ટીપથ તરફથી તેઓના એક ભટજી પંડીત પડદામા રહી બીજાના નામે હેન્ડબીલો બહાર પાડતા હતા ઉત્તરમા પુષ્ટિપંથની પોલ ઉઘાડતાં કંઇક હેન્ડબીલો બહાર પાડવામા આવ્યા હતાં એવી રીતે હેન્ડબીલોની છાપા છાપી ચાલતા છેવટે "પુષ્ટિ માર્ગ ના ખરા ભગત" ની સહીથી એક હેન્ડબીલ સવત ૧૯૩૧ ની સાલના છપાયુ કે જેમા એ માર્ગની ખુલે ખુલ્લી પોલ દેખાડી આપી તેની વેદ વિરૂધ્ધતા સિધ્ધ કરી આપેલી છે તેના ઉત્તરમા તે પંથ તરફથી હજુ સુધી કઇ પણ જવાબ અપાયો નથી પરંતુ તેમના ાજીએ તેમના એકાદ અઠવાડીક પત્રમા તે હેન્ડબીલના છપાવનારને પોતાને મળી જવાનુ આ-

મંત્રણ છાપ્યું હતું. ત્યાર બાદ "નૈયાયિકો" એ તા. ૧૬ ડીસેમ્બર ૧૮૭૪ ને દીને "મહાવાક્ય" રૂપી મહામંત્રનું દર્શન કરાવ્યું તેથી તો ભટજી અને તેમના પૂછડાઓના પુરચે પુરચા થઇ એ પંથની બાકી રહેલી પોલ ઉઘાડી પડી અને આ મહા વાક્યરૂપી મહા મંત્રનો ઉપદેશ મળ્યાથી તેઓની હેન્ડબીલો કાઢવાની હોંસ દબાઇ જઈ તેઓ ધ્યાયનમઃ વૃત્તિને પામ્યા.

મહારાજ લાઇબલ કેશ પછી એ મારગની પોલ ઉઘાડી તો પડી ચુકી હતી. અને બાકી જે તેઓની શાસ્ત્રીય રીતોએ દેખીતી વેદ વિરૂદ્ધતા હતી. તે સ્વામી દયાનંદ અને તેમના અનુયાયિઓએ ઉઘાડી પાડી. તેમની છાવણીમાં એવું તો ભંગાણ પડયું કે તેઓના ભક્તોમાં નાસાનાસ થઇ રહી; જેઓ કંઇક શિક્ષીત અને સમજદાર હતા તેઓના મગજમાં પુરતો વસવસો ઉત્પન્ન થયો. અને ખરૂં શું છે ? તે શોધવા તેઓની જીજ્ઞાસા ઉસ્કેરાઇ છતાં પણ હજી કેટલાક ગાડરીઆ પ્રવાહમાં તણાતા મેંઢાઓ તથા દેખાદેખી અને શરમાશરમી તેમજ લાગવગ થકી અડધા મને એ મારગની તરફ આંખો મીંચી પોતાની પાંપણો ચીટકાવી બેઠા છે. તેમની આંખો ખોલવા માટે વેદ રૂપી ધ્વજા પુરતી રીતે ફરકાવવા જેવો યત્ન થવો જોઇએ; તેવો જો કે થતો નથી. તો પણ તે દીશામાં વધારે યત્ન કરવાની સ્વામી દયાનંદજીના અનુયાયિઓની ખાસ ફરજ થઈ પડે છે; શાસ્ત્રીય પધ્ધતિથી કે વિદ્વતાનો દાવો કરવા માટે આ લેખ લખાયો નથી પરંતુ સ્વામી દયાનંદ અને વૈષ્ણવ મહારાજો સંબંધી કેટલીક અનુભવ સિદ્ધ અપ્રકટ સત્ય વાતો વાચકો સન્મુખ રજુ કરવાના શુભ ઉદ્દેશથીજ આ લેખ લખવો પડયો છે, વૈષ્ણવ મહારાજોએ એ સ્વામી દયાનંદને પોતાના શત્રુ માનવા કરતાં તેમને ધર્મસુધારક માન્યા હોત; કંઇ નહિ તો તેમની નિઃસ્વાર્થતા, તેમની પરોપકાર બુધ્ધિ, તેમનો વૈરાગ્ય, તેમનો વિદ્યાનુરાગ, અને તેમની નિસ્સીમ ધર્મ પ્રવૃત્તિઓ આદિનો વૈષ્ણવ મહારાજોએ સત્કાર કરી તેને પોતાના જીવનમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોત, તો સ્વામી દયાનંદ કે આર્ય સમાજ સાથેનો મતભેદ કાયમ રાખીને પણ તેઓ પોતાના સંપ્રદાયપરના અનેક પ્રહારોમાંથી મુક્ત થઇ શક્યા હોત. હજુ પણ તેઓ સ્વામી દયાનંદના જીવનમાંથી ઉકતબોધ ગ્રહણ કરે તો મોડું થયેલું ગણાશે નહિ.

દાતારાશ્રમ સંવત ૧૯૬૮.

પરમપદારૂઢ મહર્ષિ સ્વામી દયાનંદ મહારાજના જીવન કાર્યનું અવલોકન.

(લેખક " આરણ્યક. ")

હીન્દુ ધર્મના સનાતન વેદ શાસ્ત્રનો પાયો એક ગાંધિયાટીના દાટ રૂપે નંખાયલો છે. આ પાયા ઉપર ચણાયલી ઇમારત તો એક વિચિત્ર પણ નાના વિધની ઉપાધિ સમાધિથી ભરપુર દેદીપ્ય, સુરાસુરી ભાવથી હીન્દુ સંસારને મોહ ઉપજાવી જુદા જુદા રૂપે ભેદ ભાવની વાસનામાં સપડાવી રહી છે, મારા તારાની જુદાઇનો કલહ વ્યાપાર વધી ગયો છે. ગાંધીના દાટ જેવો સનાતન ધર્મ કહેવાય છે. તે એવાજ ભાવથી કે હીન્દુ ધર્મ તો શું ? પણ સંસારમાં પૂર્વે થઈ ગયેલા, થાય છે તે, અને ભવિષ્યમાં જે બનવાના છે; તે બધા ધર્મમાં કર્ત્તવ્યાકર્તવ્ય રૂપેણ વીધિ નિષેધ ને વિહિતાવિહિત સ્વિકારાયાં છે, આ તત્વોને લઇને સનાતનતાનો સનાતન ધર્મ પ્રચલિત રહ્યો છે; તે વેદને, બાઇબલને, કુરાનને, પુરાણને, અવસ્થાને, કલ્પસુત્રને, કે બીજા તેવા ધર્માધાર પુસ્તકમાં એવીજ વીધિ નિષેધની ચર્ચા ભરેલી ક્રીયાઓથી મોજુદ છે; અને એજ રીતે એવાજ ભાવથી આજે પૃથ્વિ ઉપરના તમામ ધર્માચાર્યોએ અને ધર્મ પ્રયોજે કામ લીધુ છે; તેથી સંસારમાં ધર્મનો પ્રકાશ પડવાને બદલે ધર્મને નામે અધર્મનો પ્રકાશ ! પડી રહ્યો છે. અર્થાત્ સંસારમાં અંધકાર અને તે વળી ધર્મને નામે અંધકાર ચાલે છે. નિસંશય છતી આંખે દેખાતા અંધારામાં ચાલતા થકા, અંધશ્રદ્ધામાં અથડાતા કુટાતા, ધર્મ નિગ્રહની વાતો ચલાવતા, અનેક સંગતોથી રંગ રાગમા સપડાયલા ક્રોડ્યાવધી, ધની, દરિદ્રી, જ્ઞાની, માની, શાહ સુલતાન, ત્યાગી વૈરાગી સર્વે આ દુનિયા બરાબર જુએ છે, તે છતાં તેજ અંધકારમાં દેખતી આંખે ચાલવાની કોશેશ કરી રહ્યા છે; કારણ કે જો તેમ નહીં હતે તો આજે સર્વત્ર જ્ઞાનનો પ્રકાશ પડીને ઉંચ નિચની ભેદ ભાવના ટળી જઇને જગતમાં એક સરખા ભાવની ઇશ્વર નિર્મીત પવિત્ર અભેદ ભાવનામાં સત્ય પ્રકાશને જોવા પામતે; પણ તેઓ કોઇ પરસ્પર જોઇ શકયા નથી. સર્વના હાથમાં દેખીતી આંખે અમૃત અને ઝેર પડેલાં છે; તે દરેક જુએ છે, તેના ગુણ દોષથી જાણીતા છે, છતાં તેઓ ઘડીકમાં ઝેર ચુસે છે, તો ઘડીકમાં અમૃત ચુસે છે; અને એમ જગત અમૃત અને ઝેરના ઘુંટડા સાથે સાથે પિતું રહ્યું છે; પાઠકજી ! જરા બારિક દુરદર્શી થઇ જોશો તો, આ અમૃત અને ઝેરના ઘુંટડા શું છે ? તે આપને આ સનાતનતાના પદ ધારી જગતનાં સર્વ શાસ્ત્રોને જોઇ શકશો તો જણાશે કે હીન્દુ સનાતન વેદ ધર્મની આવી સ્થિતી છે; તેમાં સ્વેચ્છાએ સ્વચ્છંદાચારે સ્વતંત્ર રીતે જગતમાં કર્તવ્યાકર્તવ્યમાં ચાલવાને માટે વીધિ નિષેધનાં સૂત્રો, સનાતન આજ્ઞાઓ નિર્માણ થયેલી છે તેનેજ અપક્ષ રીતે સનાતન વેદ ધર્મ કે, બીજા ધર્મશાસ્ત્રો કહી શકાય ! આવા એ પક્ષ સ્વિકારનારાં ધર્મ શાસ્ત્રોએ જગતનાં પવિત્ર બધુ ભાવનાને ગરદન મારી છે, સખા ભાવની, જગતમા પ્રાણી માત્રના પવિત્ર જીવનની જડ ખોદીને, અનેક વ્હેમની જાળો પાથરીને, દૈવિ-પ્રકૃત પ્રકાશમાં

અંધકારનાં આવરણ રૂપ વાદળો છાયાં છે. એવાં ઘોર વાદળોમાં ફરીથી પ્રકાશ આપનાર એક કર્મવિર-ધર્મવિર, ગુજરાતની માતાએ એક સુપુત્રને અવતાર આપ્યો હતો, તે અવતાર તે પુણ્યશ્લોક મહોદય મહર્ષિ સદ્ગત **સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતિ** મહારાજનો હતો એ પાઠકો મહારાજ શ્રીમાનના જીવન કાર્યના નિમ્ન સ્મૃતિ લેખથી જાણી શકશે તો લેખકનો હેતુ સિદ્ધ થયો મનાશે.

મુંબાઇ પ્રદેશની આર્ય પ્રતિનીધી સભા-તરફથી પ્રગટ થતા આર્ય પ્રકાશના સંપાદક મ. પરશુભાઇએ મહર્ષિ સ્વામી દયાનંદ મહારાજના જીવન કાર્ય સંબંધી જે કાંઇ લેખકને માહેતી હોય તે, પોતાની સ્મૃતિ કે નોંધોના ઉતારા પરથી લખવાને ઉત્તેજીત કરવાથી તદનુસાર આ લેખ સત્ય પ્રતિજ્ઞાથી લખાયો છે, કારણ પ્રતિજ્ઞાથી જાહેર કરવું વકતવ્ય છે, કે જે નજરે જોયા, અનુભવ્યાની, સ્વામિજીના જીવન કાર્યની વાતો જણાવી છે, તે બધી સત્યજ છે.

" ગામના ગુરૂ, ઝાંપાનું તિરથ, ઘરમાં માણસ દેવ; "

" એટલાંની પરતીજ પડે નહીં, સાખી કહે સદ્દેવ; "

એક દિવસ ભવિષ્યમાં એવો આવશે કે સ્વામિ દયાનંદજીને આજે લોકો સુધારક કહે છે પણ ભવિષ્યમાં તેમને જગત " ધર્મોદ્ધારક " ના નામે ઓળખશે. કારણ ધર્મની અવન્નતિ થઇ તે જગતમાં બાહ્યાંતર, ધર્મ, અધર્મ, નિતિ, વિવેક, દયા, ઉપકાર અને ન્યાયાદિના સમતોલન રૂપેણ સાહ્યાને છાયામાં ઉછરતો ગયો છે. અંધકાર, વધતો રહ્યો છે; ને એમ એવા અંધકારમાં દુનિયાં છતી દેખતી આંખે ફરે છે; તેવીજ રીતે ગુજરાતી માતાના વંશજ સપુતોએ આ મહાન ગુજરાતના સત્ય ધર્મ પુત્રને-ગુરૂને ઓળખ્યો નથી. હજુ ઓળખતી નથી, એજ મોટો ખેદ નિરંતર લેખકને થતો રહ્યો છે. પરમાત્મા ! એ ખેદનું સત્વર શાન્ત કરો; એવું આવાહન કરી સ્વામીજીના જીવન પ્રસંગનાં કેટલાંક ચિત્રો આલેખવામાં આવે છે. એમ ગામના ગુરૂને ગુજરાતના લોકો આગમચથી ઓળખી શકવા અશક્ત નિવડયા તો ખરા ! પણ અંતે ગુજરાતના સાહસી સત્ય પ્રકાશને શોધવાવાળા વીર, પુત્રોએ, આ ગુરૂને ઓળખ્યો છે, અને જે વાતની પતિજ પડતી ન હતી, તે વાતનો ઉમંગ અને ઉલટથી સ્વીકાર કરી, આ મહાન ગુરૂમાં પૂજ્યભાવ ધરાવવા લાગ્યા છે. અરે ! ગાંડો ભકિતભાવ મુકી દઇને સખા ભાવથી ગુણદોષના પ્રથક્કરણ પૂર્વક અંધકારના પડદાપરથી નીકળીને પ્રકાશમાં આવવા લાગ્યા છે એજ ગુજરાતનું તો શું ? પણ આખા જગતનું ભવિષ્યનું શુભ સુચક નીશાન છે. જેમ ગામના ગુરૂમાં જેમ પરતીજ આવતી નથી, જેમ ઝાંપાના તિરથમાં પણ પરતીજ નથી; તેમ ઘરમાંના અવતારી માણસની પણ પરતીજ આવતી નથી. જગતમાં એવા મહાન પુત્રો પેદા થયા છે કે જેમનાં ગુરૂપણાની પરતીજ, તેમના જીવન કાર્યક્ષેત્રમાં પડી ન હતી, પરંતુ તે પાછળથી પ્રકાશમાં આવી હતી, આજે ઝાંપાની તીરથ યાત્રામાં જગતને પરતીજ નથી; કારણકે તે તીરથ ક્ષેત્રોના મનુષ્યો શાસ્ત્રે નિષેધ કરેલા આચાર વિચાર કરે છે; અને તેજ પ્રમાણે લોકો વર્તે છે. ઘરમાં અવતારી પુરૂષો હોવા છતાં તેની પરતીજ પડતી નથી. સ્વામી પોતાના ઘરમાં અવતારી હતા તે છતાં માતાપિતાને અવતારી પુત્રની પરતીજ આવી નહોતી. સ્વામિએ ધર્મના ખોળામાં અધર્માચાર વિચારનો નિગૂઢ અંધકાર જગતમાં અવતરતાંજ જોયો હતો. એ પ્રકાશમાં ચલાવવા

ચાલવાને ઉત્સાહી અવતાર હતો. વીર નાયક, જગતમા ગુરૂનો અવતાગવરો હતો જેથી જે જીવનમા પરતીજ પડતી ન હતી, તે જીવનાધાર–અજીવન ગુદામાં–જ્ઞાન રૂપ આજે પોતાનો આ જન્મ બ્રહ્મચારી રહી, વિદ્યાર્થિ રહી, સત્ય સમજાવવામા દેહોત્સર્ગ કીધો છે, જેથી પ્રકાશ અધકારને ઠેલવા લાગ્યો છે, આર્યાવર્તના સનાતન વૈ ધર્મથી માડીને જગતના તમામ ધર્મોમા અજ્ઞાન કે સજ્ઞાન વશ રહેતા અધકારમા પ્રકાશ પાડી રહ્યો છે, તે પ્રકાશને જગતના ધર્મોના આચાર્યો જોઇ રહ્યા છે, વીચારી રહ્યા છે. પક્ષપાત રૂપ મોહ વિચારને ત્યાગી આપસના ખરા ખોટાની સમીક્ષા તોલ કરી રહ્યા છે તેથી બેધડક કહેવાય છે કે ગત કાળના ધર્મ ગુરૂઓએ જગતમા જે પ્રકાશ નાખવામા પરાકાટા ભોગવી છે, યાતના ઉપાડી છે; ને જીવન સમર્પ્યું છે તેમા સ્વામી દયાનદ ગુરૂનો પહેલો નંબર આવે છે સ્વામિએ જે વસ્તુ અસિદ્ધ હતી, તે સિદ્ધ કરી બતાવી છે કારણ જ્યારે ભુત વર્તમાનના ગુરૂઓએ પ્રકાશનુ સ્વરૂપ સમજાવતા સત્યા સત્યનો વિવેક ગ્રહણ નહીં કરતાં મિશ્ર પ્રકાશ રૂપ અધકારને વીદીત ગણ્યો છે, અને તેજ પ્ર માણે જગત ચાલી રહ્યુ છે, પરંતુ સ્વામીએ એ મિશ્ર પ્રકાશાધકાર ઓળખીને હ્રદયથી, શુદ્ધ મનથી, જગતના શ્રેયાંસી ગુરૂઓની દરકાર કર્યા વગર મિશ્ર પ્રકાશાધકારને–વર્માધકારને દૂર કરીને કેવળ પ્રકાશ પાડયો છે એજ પ્રકાશ જગતમા ઇશ્વરે પ્રથમથીજ પાડયો હતો પણ ભેદ ભાવના એ પ્રકાશમા અધકાર રૂપેણ ગુરૂદ્વારા સ્થાપિત થઇ પ્રકાશાધકારમા છવાઈ રહી તે સ્વામી દયાનદ મહારાજે એ પ્રકાશાધકારને દુર કરી, ગુરૂપદનો ત્યાગ કરી, સખા ભાવે જગતના સર્વ ધર્મશાસ્ત્રોના અગ્રસર ગુરૂ–આચાર્ય, મહાત્માઓના સન્મુખ પાડયો છે. એ પ્રકાશ સર્વ કોઇ જોવા લાગ્યા છે, એ પ્રકાશ, પણ પ્રકાશાધકારથી મિશ્રિત તો નથી ? તે પણ જગત જોવા લાગ્યુ છે, જગત એ પ્રકાશના અજવાળામા ચાલવાને પગલા ભરે છે, પણ ભવિષ્યમા એ મહાન ગુરૂએ જગતને આપેલો પ્રકાશ જગતના ચારે ખુણામાનો ધર્માધકાર દુર કરશેજ કરશે અસ્તુ

સ્વામિ દયાનદજી જગતમા આજે ફક્ત પોતાના દેહોત્સર્ગને માત્ર, હજી ત્રીસ વરસ પુરા થયા નથી, તેટલામા જગતના સર્વ ધર્માચાર્યોમા સત્યની કસોટી કરાવી રહ્યા છે ઘણાક તો પોતાના સત્યની ખાતરીબાજ હતા, ઘણાક તો સશયાત્મીક હતા, ઘણાક તો અધકાર અને પ્રકાશને છતી આખે દેખતા હોવા છતા તેના સત્યને ઓળખી કે વીચારી શકતા નહતા, ઘણાક તો મન મુર્ખની પેરે જોઇ રહ્યા હતા, તેમા તેમના અતર પ્રદેશમા વૈદિક પ્રવાહ રૂપ સ્વામીજીનું જીવનક્ષેત્ર ખડુ થયુ તેમાથી પ્રકાશ આવ્યો અને હવે જગત સ્વામીજીના ધર્મ ક્ષેત્રનેજ નહીં, પણ પોતાના ધર્મ ક્ષેત્રમા પણ કોઇ નીંદણી રૂપ અધર્મ બીજ ઉગ્યા છે કે નહીં, તે કાઢી નાખવા કે જામવા દેવા તેના સત્યાસત્યના આદેશનોમાં જગત જગમગી રહ્યુ છે. સ્વામીજીનો પ્રકાશ પ્રવાહ હવે ધીરે ધીરે દીગતરમા જગમગી રહ્યો છે, જેથી આ સત્યનાજ માત્ર સગથી ગુરૂપદમાથી પ્રથમ ગુરૂવર્ય સ્વામી દયાનદનો આર્ય સમાજ મા ત્ર હિન્દમા નહીં પણ આખા જગતમા સત્ય ધર્મનો ડકાના ગગડાવશે, એ નિશ્ચય છે, કારણ ગાધીના હાટના સર્વ કરીયાણા મસાલાને અનેક મિશ્રણોમાથી માત્ર અમૃતનેજ ગ્રહણ કર્યું હતું અને એજ અમૃતાધારથી તેમણે અનેક અધર્મો ધર્મ રૂપેણ ચાલી ગયેલાને, ચ લતાનો ધર્મોધ્ધર કીધો છે તેઓ શ્રીમાનને જગત અને તેના સમાજો સુધારક તરીકે માનતા

હોમ તો તેઓ હજુ ભ્રમમાંજ ગોથાં ખાય છે; એમ સખેદ કહેવું પડે છે પણ આનંદની વાત તો એ છે કે સ્વામીજીનું જીવન કાર્ય સુધારક ન હતું; પણ ધર્મોદ્ધારક હતું. સ્વામીજી, એમ ધર્મોદ્ધારક હતા. એવું જે એક ઉત્તમ સત્ય સમજવામાં આવ્યું છે; અને હજુ તે ઘણાનેને સમજવાનું છે; તે પહેલાં તો દૈવયોગે સમાધિસ્થ થવાથી તે સત્ય નહીં અટકતાં દર પળે વધુ પ્રકાશ પાડી રહ્યું છે. સુધારકો લોકોનો રીતભાત અડગ કે ખીલી હોતી નથી. સુધારક કાચંડાના રંગની માફક દરેક ચાલતી અને ભવિષ્યની પળમાં અનેક પરિવર્તનશીલ સુધારા કરવાનું મંથન કર્યા કરે છે; પણ ઉદ્ધારક તો સદા એક રંગ, અટલ, અડગ હોય છે. તેમના જીવન કાર્યનો માત્ર એકજ રંગ અને એકજ ઉદ્દેશ હોય છે. જેઓ સ્વામિજીને સુધારક જાણે કે અજાણે માનતા હોય તો તેઓ પોતાના જીવન કલહના અનેક શ્રીમંત વ્યાપારોમાં મોહાંધ થઇ જેમ નાના વિધની જગતની ભત્રિશીએ ચઢવા જેવી ભુલો કરે છે, તેવી એ એક ગંભીર ભુલ કરે છે. સુધારાને નામે હજુ આવા વિજ્ઞાનના જમાનામાં, પણ જગતમાં કેટલાક અપઢ અને વ્હેમી લોકો ભડકે છે? તેનું કારણ એજ કે તેના વિવિધ રંગ છે. જગત ઉદ્ધારકના તેજને જોવા છતાં, તે પ્રકાશને ઝીલી શકતું નથી. સુધારાના પ્રકાશથી અંજાઇને ભડકે છે. જેથી હજુ પણ બહુધા ભુલોને અંધકારમાં ભટકાય છે. તે બધાંનો અટકાવ થવા ગુજરાતમાં સ્વામિનો અવતાર થયો હતો. એજ અવતાર ભવિષ્યમાં સુધારકને બદલે ઉધ્ધારકનું અગ્રસ્થાન માત્ર હિન્દુસ્થાનમાંજ નહીં, પણ આખા જગતના તખ્ત ઉપર પ્રકાશ આપતું નીવડશે. સ્વામિની ઉધ્ધારક શકિત જગતના સર્વ સુધારા કુધારાને વેગળા મુકાવશે. ને તે સ્થાને શાશ્વત સત્યનો પ્રકાશ પાડીને જગતના કૃત્રિમ તેજને સત્ય પ્રકૃત તેજમાં ભેળવી દેશે કે કેમ ? એ જો કે વિવાદાસ્પદ અત્યારે છે; તોપણ એજ ભવિષ્યમાં સત્યનો પ્રકાશ અને તે પણ ગુરૂવર્ય સ્વામિનો પાડેલો પ્રકાશ જગતને સત્યના ઉન્નત માર્ગે દોરી જઇ જગતના પાપ સ્થાનને પુણ્ય ધર્મક્ષેત્ર બનાવશે, એ નિર્વિવાદ છે.

બ્રીટીશ પ્રજાનાં પદારોહણ જ્યારે હિન્દમાં થયાં ત્યારે એ કહેવું અતિશયોક્તિ ભર્યું નહીં ગણાશે કે હીન્દમાં સંસાર ધર્મ અને રાજ્ય સંસ્થા, જે આર્યની કે અનાર્યની હો, પણ તે અધર્મનાં કાળાં ઘોર અપઢ હાલતે વ્હેમ અને અનવસ્થાનાં અકાટ્ય વાદળાંથી ઘેરાયલો હતો. પરસ્પર મારામારી, લુંટફાટ અને વૈમનસ્યની અમાનુષિ લીલા હિન્દમાં ચોખુટ પ્રસરતી હતી. ધર્મોદ્ધારક જ્ઞાનમય તે, જગત્ પિતાના આપણે કોટિશ: ધન્યવાદપૂર્વક આભાર માનવોજ જોઇએ કે તે મહાન શકિતમાને આવા ઘોર અજ્ઞાનાંધકારની હીન્દ ભુમિનાં દર્શન કરી તેની પાસે નિજ શ્રેયાર્થે વર માગવાને બ્રીટીશ પ્રજાનાં પદારોહણ થયાં, જ્યારે આપણે ઉધ્ધારના ઉંચ પદની ટોચ ઉપરથી ગગડીને નીચે પડતા હતા, ત્યારે પશ્ચિમની પ્રજા ઉદ્ધારની ટોચ ઉપર ચઢવાના સમયમાં અવિશ્રાંત ઉદ્યોગી થતી જતી હતી. તે પ્રજાઓએ નિજ શ્રેયાર્થે આ આર્યાવર્તને (હીન્દને) પોતાના ઉદયનું કેન્દ્રસ્થાન માન્યું હતું. તે પ્રજાના શકિતશાળી અગ્રેસર રાજાઓએ હીન્દને વધુ ને વધુ પડતીના અંધકારમાં નાંખવાને બન્યું તેટલું કર્યું હતું; વળી હીન્દના તેથી આપસના ઝગડા પણ બહુ વધીને પક્ષાપક્ષનું સમતોલન ઑાછું થતા હતા જેથી તેને અંકુશમાં રાખવા માટે કોઇ મહા શકિતની જરૂર હતી. તે શકિત બ્રીટીશ પ્રજાના હીન્દમાં

પદારોહણ સાથેજ હિન્દમા આવી હતી ગ્રીગીશ પ્રજા વ્યાપારાર્થે હીન્દમા તે વેશએ આવી હતી, પણ રાજ્યેચ્છાથી તો તે આવીજ ન હતી

હીન્દમા પોર્ટુગી, ફ્રેન્ચ વલંદા, વિગેરે અનેક પશ્ચિમની પ્રજાઓ આવવા લાગી હતી, તે સાથે બ્રીટીશ પ્રજા પણ પાછળથી આવી હતી આ વખતે બ્રીટીશ પ્રજા ખુદ પોતાના સ્વદેશને અજ્ઞાનાંધકારથી દુર કરી તેમા પ્રકાશ પાડીને જાગૃતાવસ્થામા પોતાના ઉદ્ધારનુ કામ કરતી હતી મહાત્મા લ્યુથરે ખ્રીસ્તી ધર્માધિકારના સત્તા ૮૬ વ્હેમોમા ફસાયલી ક્રીસ્તી પશ્ચિમની પ્રજાને જાગૃત કરી હતી આવી કરીને ખુદ બ્રીટીશ કીંગડમમા મોટો ફેરફાર થનો ગયો હતો, અસત્યને ત્યાગી સત્યનો અને પરતંત્રતાને બદલે સ્વતંત્રતાનો સંગ્રહ થનો હતો તેજ વખતે બ્રીગીશ પ્રજાના આ હીન્દમા લગભગ પદારોહણ થતા હતા એમ ઇતિહાસથી જાણીતા નિરક્ષરો જાણે છે આ બ્રીગીશ પ્રજાએ પોતાના સુધારા વધારા રૂપ ઉદ્ધારની સાથે સાથે હીન્દમા પણ તેજ ક્રીયા અને પ્રથા ચલાવી હીન્દનો ઉદ્ધાર કરવામા ઉદ્યમશીલ થવામા સમાન હક અને સમાન બંધુભાવનાના એક અટલ નિયમનુ પાલન કર્યું હતુ જેથી તે પ્રજા અંતે આખા હિન્દની સત્તાવાર કાયદાસરની સ્વામિ થઇ પડી છે આજે આપણા માનેક તરફે બ્રીગીશ પ્રજાનો શહેનશાહ આપણે માથે ન હતે, આપણે બ્રીગીશ પ્રજા તો શુ ? પણ પશ્ચિમની કોઇ પણ પ્રજા સાથે સંસર્ગમા અને સમાગમમા આવ્યા ન હતે, તો હીન્દની આજે મહા દુર્ગતિજ થતી હોતે, વાદોવાદ બોલનારા બ્રીગીશ રાજ્યામલ પ્રતિ જે જે વિચારો રજુ કરી અગ્રગામી બતાવે છે તે બધા દ્વેષ અને ઇર્ષાની દ્રષ્ટિથી ભરેના વગર અનુભવના છે, જેનાથી પોતાના દોષ જોવાયજ નહીં, અને ઉલટના આગે વાર્તાની માફક પારકાના દોષ આખો મિચિને જોવાય છે, તે એવી કહેવતને ચરિતાર્થ કરનારા છે.

હિન્દમા બ્રીગીશ પ્રજાની જોડે તેનો ક્રીશ્ચીયન ધર્મ પણ પદારોહિત થયો હતો હીન્દમા હીન્દી લોકો શુ હીન્દુ ? શુ ઇસલામ ? શુ બૌધ ? કે એવા ઇતર દર્શનવાળા સૌએ ધર્મોના ચમત્કારોમાં અકારણ વ્હેમમા ગળાગળ ડુબી ગયા હતા નાના વિધની બાધા માનતાઓને ફળાફળની સીધ્ધિમા પરસ્પર વૈમનસ્ય સાધિને મનુષ્યતનોજ સંહાર કરતા હતા ત્યા ધર્મનુ શુ કહેવુ ? તે વખતે ખ્રીસ્તી ધર્મવાળી બ્રીગીશ પ્રજા સામુ લોકો આશ્ચર્યથી જોતા હતા તેમની સભ્યતા, તેમનુ પ્રામાણિકપણુ, તેમની ઉદારતા તેમનો ન્યાય, અને છેવટે બ્રીગીશ પ્રજાના સંસાર, ધર્મ અને રાજ્યમા થનતી દીવસરાત્રિ વ્યાવહારીક વ્યવસ્થાઓનુ અવલોકન કરી ખુશીથી તેમના વર્તન વ્યવહારને તાબે થતા હતા બ્રીગીશ પ્રજાએ હીન્દને તલવારથી કે છળ કપટથી તાબે લીધા નથી, પણ તેણે તો એવો વર્તન વ્યવહાર ચલાવ્યો કે જેથી હીન્દની સર્વ પ્રજા સ્વયં ઇચ્છાથીજ તાબે થઇ છે એ નવુ સત્ય નથી પણ એક પુરાણ સત્ય કે અત્યાચારમા નાશ છે, ને પ્રેમમા અમરત્વ રહેલુ છે એની વાત છે કે આજે એવો પ્રયત્ન આદરાતા છે કે અને એવુ સર્વે મેદાન કહેવાય છે કે, અને બ્રીગીશ પ્રજાના રાજ્ય સચિવને સમજાવવામા આવે છે કે બ્રીગીશ રાજ્યામલ સાથે હીન્દી પ્રજાનો પ્રેમ નથી ખરેખર આ એક કલ્પિત જુઠાણુ છે, અને હીન્દ પ્રજાને બ્રીગીશ કર્મચારીઓ

વચ્ચે ખોટો સંદેહ ઉપજાવનારૂં કમનસિબ કાર્ય થઇ રહ્યું છે. પણ લેખક તો એજ કહે છે કે બ્રીટીશ પ્રજાએ હીન્દની પ્રેમભાવના માટે જરા પણ સંશયી રહેવું એ એક ગોખ્ખાને ઉઘાડો દેખાવ આપવા બરાબર છે, કેટલાક ભેજાંગેપ સાહેબો ! અને બીજા એવા એવા, જે કુતર્કો કર્યા જાય છે તેથી બ્રીટીશ રાજ્યામલમાં ખળભળાટ થાય છે ખરો, પણ તે વરસાદમાં પાણીના બુદ બુદ જેવો ખાલી ખલભલાટ છે.

વિષયાંતર થવાનું કારણ કે આવી સમર્થ પ્રજાનો ધર્મ પણ સમર્થ પવિત્ર અને આકર્ષક હોવો જોઇએ અને તે તેમ હતો. જ્યારે આપણા દરેક ધર્મના આચાર્યો પોતાના ચેલા પાસેથી ધાર્મિક ભેટ-લુટ ચલાવે છે ત્યારે આ હીન્દમાં આવેલા ખ્રીસ્તિ ધર્મના આચાર્યો જોકે તેઓ સ્વદેશે તો પોતાના શિષ્યોની ભેટ લેતા રહે છે; પણ આ દેશમાં તો તેઓ શિષ્યોને ભેટ આપવાથી અને તેમની પાસેથી કોઇ પણ બદલો લીધા સિવાય ધર્મ પ્રચાર કરવાનો અટલ નિયમ પાળી શકયા હતા, પણ તેમનો ધર્મ પ્રચાર આ દેશમાં મનાતી સ્પૃષ્ય અને અસ્પૃષ્ય જાતોમાં થતો હોવાથી અને આભડછેડ તથા વટાળને માથે સનાતન હીન્દુ ધર્મની ખામીઓ બતાવી ઝાડુ મારતા રહેવાથી તે વખતે દેશમાંના ઘણાક લોકો ખ્રીસ્તી ધર્મમાં દાખલ થતા હતા. ખ્રીસ્તી ધર્મમાં ઉંચ તેમ નીચ કોમના લોકોની ભરતી થવા લાગી હતી; અને આજથી સુમારે ૫૦-૬૦ વર્ષ ઉપર વખત એવો આવી લાગ્યો હતો કે બીજા ધર્મોની એટલે ઇસલામ, પારસી, બોધ્ધોની વાત દુર રહી, પણ હીન્દુ (વેદીક અને જૈન) ધર્મના ઘણા લોકો ખ્રીસ્તી ધર્માનુરાગી થતા હતા, થવામાં અને થનાર હતા, ખ્રીસ્તી આચાર્યો શિષ્યો પાસેથી ભેટ લેતા ન હતા, પણ ખ્રીસ્તી ધર્માનુરાગી થવાથી પોતાના જ્ઞાતિ કુટુંબથી બહિષ્કાર થયેલાને દરેક પ્રકારે તન મન અને છેવટે ધનની સાહાતા દરેક પળે આપતા હોવાથી લોકો ખ્રીસ્તી ધર્મમાં દરેક ક્ષણે વટલતા હતા. તેમ થાય તેમાં કોઇને વાંધો લેવા જેવું હતું નહીં; પરંતુ આર્ય વિના વેદ ભગવાન રૂપ ધર્મનું તેજ આ અંધકારમાં વિલય થતું હતું. તેથી પરમાત્માને સત્યનોજ ઉદય થવા માટે હીન્દ ભુમીમાં બે ઉત્તમ અને ગૌણ રત્નો પેદા કરવાં પડયાં હતાં. એ ધર્મરત્નોએ દેશમાં ખ્રીસ્તી ધર્માનુરાગીઓને પોતાના ઘરનું ખરૂં ધાર્મિક સત્ય સમજાવ્યું અને એમ ખ્રીસ્તી સૈન્ય જે વેદ પ્રજાને જીતવા આવ્યું હતું, તે સામે રક્ષાના કીલ્લા ખડા કીધા. એ બે રત્નોમાં એક ઉચ્ચાશયી આત્મત્યાગી ઉધ્ધારક કે સ્પર્શમણી જેવું સર્વાંગ સત્યથી ભરપુર ચકચકીત ઉત્તમ હતું. ત્યારે બીજું કાંઇક તેથી ઉતરતા આશયવાળું પણ ભગત બીજ રૂપેણ આત્મભોગી માત્ર સ્વયં રૂપે હતું.

પાઠકો આ બે રત્ન તે કયાં ? એ સહજ પ્રશ્નનો ખુલાસો વધુ વાર નહીં થોભાવતાં સ્પષ્ટતયા કહી દેવાશે કે એ પહેલું રત્ન તે હીન્દની પશ્ચિમ ભુમીમાં અવતાર ધારણ કરનાર મહોદય વેદોધ્ધારક શ્રીમાન સદ્ગત સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતિ મહારાજ હતા; જ્યારે બીજું રત્ન પૂર્વમાં કલકત્તામાં અવતારધારી બ્રહ્માનંદ બાબુ કેશવચંદ્રસેન હતા. આ બેય ધર્મવીર પ્રકાશકોએ ઇશ્વરપ્રેરીત વેદ પ્રકાશને હાથમાં લઇને ઘણાજ ધર્માંધકારનો, અજ્ઞાનાંધકારનો, વ્હેમાંધકારનો, રૂઢી, પ્રથા, અને દેખાદેખીના ઘોર અંધકારનો નાશ કરવા માંડયો હતો. તેમણે જે બાબત જે કાંઇ કર્યું છે તે તેમની જીવનાવળીઓમાં પ્રકાશ થયેલ છે. તે બધું લખવા જતાં વધુ

લજાણુ થઇ જાય છે માટે કહેવાનુ તાત્પર્ય એ છે કે જેઓ સસરના કેગજના લાભ માટે દુઃખ અને સંકટથી છુટવાની લાલચે ખ્રીસ્તી થઇ ગયા હતા, થતા હતા, ને થનાર હતા, તે બધાને સ્વામી દયાનંદજીના અને બ્રહ્માનંદ કેશવના અથાગ પ્રયત્નોદ્વારા જાગૃત કરાયા હતા, શુધ્ધ ધર્મનુ સ્વરૂપ, શુધ્ધ સત્યનુ સ્વરૂપ, અને શુધ્ધ આત્મ સ્વરૂપ ઓળખવાની ઉત્સાહવાળા ખ્રીસ્તી ધર્મમા ઉથનાઇ પડતા અટકી ગયા હતા, અને પરિણામે તેઓ પાછા પોતાના સ્વધર્મ મા પાછા વળીને શુદ્ધ સનાતન વેદધર્મને દ્રઢાગ્રહથી પાળવાના નિશ્ચયથી ધર્મ સુધારાને તેમ સસાર રાજ્ય અને ધર્મના સુધારામા બ્રીટીશ અમનની નિશ્ચય સ્વતંત્ર છાયામા તેના ન્યાય રૂપ અમૃત જળ સીચનથી ફળરૂપ થઇ નિશ્ચયી થતા હતા, સ્વામી દયાનંદજી ઉદ્ધારક હતા, ત્યારે કેશવ બાબુ સુધારક હતા, પહેલો આર્ય સમાજ અને બીજો બ્રહ્મો સમાજ એવા નામે હીન્દ મા પ્રચલીત થયેના છે

હીન્દની પડતી દીશામા હજુ કાંઇ ઉણપ પુરી થવાને માટે જેમ નિર્માણુ થયું હોય તેમ બે પાચ વરસના અંતરે આ તેમના જન્મથી થયેલી પૂણ્યભુમીનો ત્યાગ કરી આ બન્ને ધર્મવીરાઓ અકાળે સ્વર્ગ વાસાર્થે દેહ છોડયો હતો જેથી તેમની તો હાલે પણ અને ભવિષ્યમાં હીન્દના લોકોને ખોટ પડી તે પડી, હવે તે પુરાશે નહીં, તે તો માત્ર કોઇ અકલ્પ શક્તિની બુદ્ધિમતાનો પ્રશ્ન છે એ પ્રશ્ન છોડી દેઇને હવે પૂર્વે કથન થયેલા સુધારક ઉદ્ધારકના ભેદને જેણે જાણવો કે સમજવો હોય તેણે એ બેઉ હરીભક્ત મહાત્માઓના જીવન ચરિત્રનો અભ્યાસ કરવો એજ ઉચિત છે આ બન્ને ધર્મ રત્નોની કીમત ૧૯ મી અને ૨૦ મી સદીમા અમોલ થઇ પડી છે, તેની બરાબરી કે જોડી હજુ ઉભી થઇ નથી. આજે સ્વામી દયાનંદ સ્થાપિત આર્ય સમાજની પ્રવૃદ્ધિ દર કદમે મરૂત વેગેથી વધે છે, ત્યારે બ્રહ્માનંદ કેશવનો સ્થાપિત, અગર કહો કે રાજારામ મોહનનો કે મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથનો કે શીવનાથ શાસ્ત્રિનો સ્થાપિત બ્રહ્મોસમાજ મદગતિમા આગળ વધે છે આ બન્ને સમાજો જેમ હીન્દમા હીન્દના ઉદ્ધાર સુધારનું કામ કરી રહી છે, એવ અહી તેની ક્ષતિ થવી જોઇતી નથી આ બન્ને સમાજના પડધા આ આપણા જગતના કાન ઉપર પડવા લાગ્યા છે, જગત જાણતું થયુ છે કે આ બે પૈકી પહેલો આર્ય સમાજ અને ૠષિ દયાનંદનુ નામ વીસમી સદીમાં **વેદધર્મોદ્ધારક** તરીકે પ્રાતઃકાળના ડંકાનાદ રૂપે નિનાદી-ગરજી રહ્યુ છે

આ બન્ને સમાજોએ આપણા ઇલાકામા અને મુખ્યત્વે કરીને ગુજરાતમાં શું કામ બજાવ્યુ છે તે પણ અત્રે લક્ષ બાહાર થવું જોઇતુ નથી એ લક્ષ્યબિંદુ ઉપર તો આ લેખની યોજના થઇ છે. તેથી એ બે સમાજના ગુજરાતમા પડેલા પ્રકાશની નોંધ લેવાય છે, ને તેનો તફાવત પણ જણાવાય છે, પ્રસિધ્ધમા વેદાંતિ અખા ભગતે બે દોહામા આખુ ધર્મના તત્વ રૂપ સત્ય બતાવ્યુ છે. તેનુ ઉદ્ધરણ કરી લેવાથી પાઠકોના મગજમાં સરળતાથી આ બન્ને સમાજોના કર્તવ્યનુ લક્ષ થઇ જશે. યથા —

" અખા આતમ દરશ બીન, નહીં ડરનકી જગ, "
" જયુ લોહાર ઘર સાણસી, ક્ષણુ પાણી ક્ષણુ અગ "
" વાણી તો પાણી ભરે, ચારે વેદ મજુર "
" કેહેણી તો ગારા કરે, રેહેણીકા ઘર દુર "

ગામના ગુરૂ રૂપ સ્વામી દયાનંદને દેશના ઉધ્ધારક રૂપે પરમ ગુરૂ પદ આપવા માંડયું છે. એ સ્વામિજીના અને આર્યસમાજના ગૌરવ અને કીર્તીને અધિક ધારનારૂં નથી શું?

ઉપર કહ્યું તેમ સ્વામી નારાયણનો તેમ પ્રાર્થના સમાજનો ભેદ ભાવ ધાર્યાના સમએ પ્રવાહ મંદગતીમાં પડતો ચાલ્યો ગયો, સ્વાર્થની, મોહની, મોટાઇની તંદ્રામાં બંધુત્વભાવ સધાયો નહીં, સુધારાની વાતો ચલાવી અસ્થીર સુધારા આરંભ્યા જેનું પરિણામ લોકોને ભડકાવનારૂં નિવડયું. સુધારો દર કદમે આગળ નહીં વધતાં મંદગતિ ભોગવવા લાગ્યો એવામાં સ્વામિજીની બંધત્વભાવના વાળી આર્યસમાજની પ્રવૃધ્ધિ ગુજરાતમાં થવા લાગી. આજે ગુજરાતમાં આર્યસમાજ અને તેના ધાર્મિક નીડર અટલ વૃતોની ચર્ચા ઉમરે ઉમરે થવા લાગી છે. એ બધો પ્રતાપ ગુજરાતના સુપુત્ર ધર્મવીર સદ્દગત મહર્ષિજીનો છે. દયાનંદેજ વેદનો ઉધ્ધાર કર્યો છે, તેઓ શ્રીમાનજ માત્ર જગતમાં ધર્મોધ્ધારક થવાને પ્રકૃતિ શકિતના અટલ દ્રઢ ઉપાસક અને શ્રધ્ધાવાન હતા. સ્વામિજીના વિદેહ થયાંને લગભગ ૩૦ વર્ષ થવા આવ્યાં છે, સ્વામિજીએ પોતાના જીવનમાં જે કલ્પ્યું હતું તે બધું આજે થઇ રહ્યું છે. અરે સત્યશઃ સચોટ સત્ય નિવડયું છે. સ્વામિજી, આથી સિધ્ધ થાય છે કે સુધારક જેના નામે જગત તો નહિજ પણ હિન્દ તો ભડકે છે તેવા ચંચળ વૃત્તિના ન હતા, તે તો મહાન ધર્મોચાર, દેશોધ્ધારક અને ધર્મોદ્ધારક હતા તે તેમના જીવન ચરિત્રથી જણાય છે.

શ્રીમાન મહર્ષિ સ્વામીજીનો લેખકને ઘણો વખત પરિચય થયો હતો. તે છેક લગભગ તેર વરસની ઉમ્મરથી થયો હતો. લેખકના પિતા શ્રીમાન સ્વામિના સખાભાવે શિષ્ય હતા, જ્યારે ભોળાનાથ ભાઇ સ્વામિના વેદને ઇશ્વર પ્રણિત માનવાના મતમાં સશંક હતા. ત્યારે લેખકના પિતા સ્વામિજીના મતને અનુમત હતા. તેઓ સ્વામિજીના સખાભાવ રૂપેણ જ્યારે તેઓ પોતાના ક્ષેત્રોના આશ્રમે પધારતા ત્યારે બહુધા સુશ્રુષા કરતા હતા. અને પોતાના ખેડુતો, કુટુંબોને બે ચાર દિવસ અતિથી સત્કાર માટે રોકીને ઉપદેશામૃતનું પાંન કરાવતા હતા. તે વખતે લેખકનું મન સ્વામિજી ઉપદેશ ગ્રહણ કરવાને શીશુવયને લીધે અયોગ્ય હતું. તો પણ અંતે તો તેજ ઉપદેશામૃતનો બંધુભાવ હૃદયમાં ગ્રહાયો છે. એ પ્રભુનો ઉપકાર છે. જ્યારે જ્યારે સ્વામિજી અમદાવાદ ને મુંબાઇ વચ્ચે યાત્રા કરતા હતા, ત્યારે ત્યારે તેઓ લેખકના પિતાના આશ્રયે આવી શહેરોની હવાના ચઢેલા થાકથી વિશ્રાંતી મેળવતા હતા. કમનસિબે લેખકના ભ્રાતાએ પોતાના પિતાની નોંધો બગાડી—ખોઇ નાંખી છે; નહિં તો ગુજરાતમાં તે વેળાએ સ્વામિજીના કાર્ય અને પ્રચારની દરેક મીતી વાર નોંધો આપી શકાતે; સ્વામિજીની પ્રતિમા ઉપરથી તેમના જીવત દેહનું ભાન દરેકને થઇ શકે છે, પણ એ જીવત દેહમાં જે સત્તા રૂપ આત્મા હતો, તેને જોનારા અને અનુગામીઓને તો સદા ધન્ય છે કે તેમણે સ્વામિજીના સક્ષાત્કારને અનુભવ્યો છે.

લેખકને યાદ છે કે જ્યારે ધોબી તલાવ ઉપરના ઇન્સ્ટીટયુટમાં મુર્તિપુજા વિષયક ખંડન મંડનનો રામાનુજાચાર્યને સ્વામિજી સાથે વિવાદ થવાનો હતો તે પૂર્વે સ્વામિજીએ એક અચ્યુતાશ્રમ નામક સ્વામિને ખાસ મોકલીને લેખકના પિતાને મુંબાઇ બોલાવ્યા હતા. ત્યારે

(સાન યાદ નથી) લેખક પણ પિતા સાથે આનન્દમા મુખાઇ ગયો હતો અને સ્વામિજીનો રામાનુજાચાર્ય સાથે વિવાદભર્યો શાસ્ત્રાર્થ થવાને એ ઇન્સ્ટીટ્યુટમા હજારો લોકો જાત જાતના ધર્મવાળા, એ સંવાદ અને નિર્ણય જોવાને એકઠા થયા હતા કે લેખકની આજે પણ યાદ પ્રમાણે એક ઇચ જેટલી જગ્યા પણ પ્રેક્ષક માટે ખાલી નહતી, અતિથી અને મહેમાનોને બેસવા મળી નહતી, કસનસીબે એ વાદમા હારજીતની શરત રજુ થવાથી વિવાદ થયા વિના એ સભા બરખાસ્ત થઇ હતી એ સારી પેઠે યાદ છે

લેખકને વધુ પરીચયતો સને ૧૮૮૧ ની સાલમા રજપૂતાનાતરગત મેવાડના પ્રાચિન પટનગર ચીતોડગઢમા સ્વામિજી સાથે થયો હતો તે વખતના સાક્ષાત્કારની ગુરૂવર્યના ચારિત્રની જે રેખાઓ હજુ સુધી લેખકના હૃદયપટ કોતરાઇ રહેલી છે તેજ અત્રે નોધી છે

સુભાગ્ય વશ યોગ એવો બન્યો કે લેખક શેઠની નોકરી નિમિત્ત ચિતોડમા ગયેલો હતો તેવામા સ્વમિજી ઉદયપુરથી શ્રીમાન સદ્ગત પ્રતાપી સુર્ય વંશીય મહારાણા, રાવજી સજ્જન સિંહ મહારાજનાથી રીસાઇને ચીતોડ આવી ડાગ બગનામા રહ્યા હતા મહારાણા સજ્જન સિહજી સ્વામિજીની સેવામા અનુરક્ત હતા, તોપણ પુરાતન રૂઢીપ્રથાના તેઓ તાબેદાર હતા જેથી વેશ્યાઓને ઉદયપુરમાથી અને ઉદયપુર દરબારમાંથી હાકી કાઢવાને માત્ર વિલબ થવામા સ્વામિજી મહારાણા ઉપર રિસાઇ ચીતોડ આવ્યા હતા ચીતોડમા સત્યાર્થ પ્રકાશનો પૂર્વાર્ધ ભાગ લખાતો હતો, ત્યારે લેખક સ્વામિજીનો પોતાના પિતાની સાથનો વ્યવહાર જાણતો હોવાથી પ્રતિ દીવસે બે બે વાર સાયપ્રાત સ્વામિજી પરમ ગુરૂવર્ય દયાનંદજીના દિવ્ય દેહની વદના પુજા કરી સંતોષાનંદ સાથે જ્ઞાન મેળવતો હતો એવ તેઓ એમ માગીને ઉપદેશ-મોનવે ચાનને એકય બધુ ભાવનાને મેવતા હતા. લેખક પણ તે ભાવનાનો અનુગામી થઇ કૃતાર્થ થયો હતો

સ્વામિજી અવિશ્રાત ચિન્તન વિચારાશ્રરી અને અડગ છતા ચચળ વૃત્તિના સાગર સમાન હતા, તેઓના સ્વભાવમા ભરતી ઓટ થતા હતા, ભરતીઓટ થવાનુ કારણ દેશના નાયવો લોકો જે ધર્માધિકારમા આમ તેમ વ્હેમ અને ભ્રમણાની ભીંતોમા માથા અફાળતા હતા અને પાપાગારમા ગળાગળ ડુબાડી ગયા હતા તેમને ઉદ્ધારવાના પરોપકારી હેતુ રૂપ સ્વામિજીએ સ્વાર્પણ કર્યું હતુ તેથી તેમનો આત્મા જ્યારે ઉપદેશ આપતો ત્યારે ઉછાળા મારતા પ્રવાહ રૂપે વ્હેમની ભેખડોને અનેક ક્રોધાન્વેષ્ટિત વાક્યોની ધારાથી તોડી પાડતો હતો, ઉપદેશની હૃતિ સાથે પુન પ્રેમ સાગરમા ઓટ થઇ શાતિ થતી હતી સ્વામિજીના બોલવાને એક કાને સાભળનારને કીંવા સ્વામિજીના દર્શન કરનારને એવુજ લાગતુ કે સ્વામિજી રૂદ્રનો અવતાર છે તેઓ ઋષિરાજ સ્વતત્રતાચારી સ્વેચ્છેક સ્વમતે ચાલનાર અને પોતાની પાછળ બીજાને ચલાવનાર હતા તેઓ કોઇ પણ પ્રભાવશાળી મહા શક્તિના તેજથી દબાઇ જતા ન હતા, ઉલટુ પોતાની સત્તાનો તાત્કાળ તેવી મહા શક્તિઓ ઉપર પ્રભાવ અને કાબુ જમાવતા હતા, છતા તેઓ ફકીરી અને નિખાલસ હતા આહારમા, ખાનપાનમા તેઓ મિતાહારી અને દુગ્ધાહારી વિશેષ હતા તેઓનુ શરીર ભવ્ય અને રૂષ્ટપુષ્ટ હોવાથી શયનમાળે સુવાનો શીશુ વયના બાળકોને પોતાના શરીર ઉપર ચઢાવીને ગબડાવવાનો તથા પગચપી કરાવવાનો તેમને નિતાત શોખ હતો બાળકે ત્રી તેઓ પ્રસન્ન થઇ તેમા ઇશ્વરના પ્રતિબિંબને જોતા હતા

દ્વારા **मनस्येकं वचस्येकं कर्मण्येकं महात्मनाम्**—મન, વાણી અને કર્મમાં મહાત્માઓની એકતા હોય છે—એ સૂત્રને અવલંબી, પોતાની વિરુધ્ધ લગભગ સમસ્ત પ્રજા હોવા છતાં, પોતાના ઉપર પ્રતિપક્ષીઓ તરફથી દુઃખના ડુંગરો ચણવાના કરોડો પ્રયાસ અવિશ્રાન્ત ચાલુ હોવા છતાં, પોતાને સત્ય લાગ્યું તેજ જગતને પ્રબોધીને મહાત્મા દયાનંદ સરસ્વતીએ ગુજરાતનું—સમસ્ત દેશનું હૃદય સુધારવા, આર્યાવર્તમાં નૂતન ચૈતન્ય પ્રેરવા, તેના સડી ગયેલા વ્યવહારને પુનરુજ્જિવન આપવા, અજ્ઞાનતાના થરોના થરો જામેલા તેને ભેદી-ઉખડાવી જ્ઞાનનો, સત્ય ધર્મનો સ્વર્ગીય પ્રકાશ દૃશ્યમાન કરાવવા જીવન પર્યંત સતત પ્રયાસ કરી ગુજરાતનેજ નહિ પણ આખા ભારત વર્ષને ઉપકારના ઓપથી ઢાંકી દીધું છે.

જે મહાત્માએ ભીષ્મપિતામહની પેઠે, ભારત વર્ષના ઉદ્ધારની તિજ્ઞાના પાલનમાં જીવન પર્યંત અસ્ખલિત, નિષ્કલંકિત બ્રહ્મચર્ય પાળ્યું છે, જેના જીવનની પ્રત્યેક ઘડી અને પળ સત્યશોધન અને સત્યપ્રકાશનમાંજ વ્યતિત થઇ છે, જેનું ધર્મશાસ્ત્રોનું અને સામાજિક રીત રીવાજોનું અવલોકન વિશાળ અને સૂક્ષ્મતર છે, જેણે જગતના લગભગ બધાજ ધર્મોનાં પુસ્તકોનું લક્ષપૂર્વક પઠન કરી તેમાં રહેલાં સત્યાસત્યની તારવણી કરી છે, અને જેણે વાંચેલાં તેટલાં પુસ્તકો આપણે જોયલાં પણ નહિ એવા અદ્ભુત્ શક્તિના ધારક, અદ્વિતીય, પ્રભાવશાળી વક્તા, અને **परोकाराय सतां विभूतयः** એ સૂત્રને પોતાના જીવનમાં ઉતારનાર સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીના આપણા ઉપરના ઉપકારો ગણાવવાને આ સાધારણ લેખકની ટુંકી શબ્દાવલી માત્ર ક્યાંથી પુરતી હોઇ શકે? છતાં પ્રકાશના દિવાળીના અંક માટે તંત્રી મહાશયની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન નહિ થવાથીજ આ લેખ લખાયો છે, તેના દોષો માટે પ્રથમથીજ ક્ષમા યાચના છે.

ગુજરાતની વસ્તીના પ્રત્યેક અંગ ઉપર અને ગુજરાતના સાહિત્ય ભંડોળ ઉપર એ મહાત્માએ કેટલાક ઉપકારોની રૂપરેષા માત્ર નીચે દોરી છે.

બ્રાહ્મણો ઉપર કરેલા ઉપકારઃ—જે મહાન્ કોમનું **ब्रह्मजानाति इति ब्राह्मणः** 'જે બ્રહ્મને જાણે છે તે બ્રાહ્મણ' એવું ગૌરવયુક્ત લક્ષણ અપાયલું છે, જેના વિદ્વાન્ વડવાઓએ આર્ય પ્રજા માટે તત્વજ્ઞાન (ફીલોસોફી) ઉત્પન્ન કર્યું હતું, અને જે યુરોપ અમેરિકામાં એ ચર્ચાદિ પોતાના શ્રેષ્ઠત્વનો પડઘો પાડી રહ્યું છે, જેણે હિંદી આર્યોથી ધાર્મિક વૃત્તિને તૃપ્ત કરવા ષડ્શાસ્ત્રો અને ઉપનિષદો રચ્યાં હતાં, જેના મનુ જેવા વડવાએ હિંદીઓ માટે સામાજિક અને રાજકીય બંધારણો ઘડયાં હતાં.

જેના વડવાઓના આશ્રમોમાં હજારો વિદ્યાર્થીની ઠઠ વેદાધ્યયન કરવા જામી રહેતી હતી અને જેઓ કુલપતિ કહેવાતા હતા; જે મહર્ષિઓના દર્શને ચક્રવર્તી મહારાજાઓ પણ આનંદે જતા હતા અને જેને પોતાના નગરમાં-મહેલમાં પધારી પોતાના સિંહાસનને પવિત્ર કરવા કાલાવાલા કરતા હતા, અને જેની કોપદ્રષ્ટિથી મહાધનુર્ધરો પણ થર થર કંપતા હતા, જેમણે હિંદીઓ માટે ભાષાશાસ્ત્ર રચ્યું હતું, જેમણે હિંદીઓને કાન્તાની પેઠે આનંદ સાથે જ્ઞાન આપવા કાવ્યો રચ્યાં હતાં, જેના કાલિદાસ જેવા વડવા હિંદુસ્તાનના સેકસપિયર તરીકેનું માન ધરાવી ગયા છે, જે પાણિની જેવા મહાન વૈયાકરણે જગત માંહેલાં આજ સુધીમાં રચા-

ર્યલાં વ્યાકરણોમાં શ્રેષ્ઠ અને સપૂર્ણ ગણાતુ વ્યાકરણ રચ્યુ હતુ. જેના ચરક અને સુશ્રુત જેવા નાડી અને શસ્ત્ર વૈદ્યોએ વૈદકના સબધમા આધારભૂત ગણાતા ગ્રથો રચ્યા હતા જેના ભાસ્કરાચાર્ય જેવા વડવાએ ખગોલ અને બીજ ગણિતમા અનુપમ નિપુણતા મેળવી એકના આર્યાવર્તમાજ નહિ પણ દિગન્તમા કીર્તિ પ્રસરાવી હતી

ટુકમા

જગતના મહાધર્મોની ધાત્રી
પૃથ્વીના તત્વજ્ઞાનની જનની,
પ્રેમશૌર્યના રણશીંગડાં સરિખડી
ગગન ભેદી સદા કવિતા ગાતી
વેદોચ્ચારિણી યશોસ્વિની અબા
ભારત માતા બીજી નથી અવની ઉપર ' (ઇદુકુમાર)

એવા ગૌરવવાળી, ' બુધ્ધ મહાવીર ગ્રીસ અને રોમનાં પારણા હીચોળનારી ભારત માતાને, જેના વડવાઓએ કીર્તિ પ્રદાન કીધુ હતુ, તેજ મહાત્માઓનાં બાળકો આજે દમડી દમડી કીમ્મતના થઇ, રાજા મહારાજાના માનની વાતતો બાજુએ રહી પણ ઝોળી લઇ ઘેર ઘેર —રે જેને પોતે શૂદ્ર ગણે છે, અસ્પર્શ્ય ગણે છે, વેદ અને વિદ્યાના અનધિકારી ગણે છે તેવાને ઘેરઘેર—જઇ મુઠી મુઠી ભીખને માટે ટેલ નાખે ! (અરે તે પણ આદર રહિત. ' જા જા હમણા કોણ આપવા નવરૂ બેઠુ છે ' આવા આવા અપમાન સૂચક વાકયો સાભળીને) પોતાની ફરજો ભુલી, પોતાના પૂર્વજોની કીર્તિ ઉપર પાણી ફેરવે એ જોઈને કયા શુદ્ધ બ્રાહ્મણનુ અતકરણ નહિ ભેદાય ? કોને ગ્લાનિ ન ઉત્પન્ન થાય ? એક સાધારણ સમજ શક્તિવાળો માણસ આવી પરિસ્થિતિ જોઇ ખેદ પામે તો દયા બતાવનામાંજ જેણે આનદ માનેલો છે એવા મહાત્માને તેમની—રે પોતાની જ્ઞાતિબધુની આવી દુર્દશા જોઇ કેટલી લાગણી થઇ હશે ? અને તે લાગણીને પરિણામે તેમને સમુદ્ધારવા પોતે કટિબધ્ધ થાય એ સ્વાભાવિકજ છે. ભલે આજે બ્રાહ્મણો તેમને નિદે, પણ એ મહાત્માએ ખરેખરો ઉપકાર તો બ્રાહ્મણ વર્ગ ઉપરજ કર્યો છે. ઘણા ખરા બ્રાહ્મણો હવે ભિક્ષાનો ધધો કરતા શરમાય છે, વિદ્યાભ્યાસ કરી સ્વતત્ર રીતે પોતાનો ઉદરનિર્વાહ કરતા થયા છે અને પોતાની કુળ મહત્તા જાળવતા શીખ્યા છે એ પરિણામ તે સ્વામી દયાનદના ઉપકારોનુજ.

વાણીઆ, ભાટીઆ અને આચાર્યો ઉપર ઉપકાર—

હિદુસ્તાનની એક ધનાઢય અને વ્યાપાર કળામા નિપુણતા ધરાવતી હોય કે જેનુ લક્ષ દ્રવ્યોપાર્જન તરફજ છે, તે કોમના લોકો રાત દિવસ વ્યાપારાદિની માયાદોડમા ગુચવાયલા રહે, અને તેને પરિણામે તેઓનુ બીજી સસાર વ્યવહારની બાબતમા દુર્લક્ષ થાય એ બનવા જોગ છે. અને પુરૂષોના આવા દુર્લક્ષથી વૈભજન્ય કેટલાક સડો સસારમાં પ્રવેશના પામે એ પણ સભવિત છે આવી રીતે બનતા કેટલાક દુષ્કર્મો તરફ ઘણા લોકો તો જાણતા છતા આખાઆજ કરતા. કારણ સામાજિક બધનોની સામા થવાની નિર્બળતાજ તે ઉપરાત વળી ગુરૂકુલ અને

ગુરૂવચન ઈશ્વરીશાસન તુલ્ય ગણાવાની માન્યતા પણ જડ ઘાલી બેઠેલી એટલે એ કોમોમાં બીજી કોમ કરતાં વધારે અંધશ્રદ્ધા પ્રવેશેલી. આવી સ્થિતિમાં સ્વામી દયાનંદનો ' સાચું તેજ સોનું, ' અધર્મ ગમે તેનો હોય તે પણ ઉઘાડો પાડવામાં પાપ નહિ પણ પુણ્ય રહેલું છે ' એવો ઉપદેશ કેટલાકના મનમાં ઉતરેલો; અને તેને પરિણામે તેઓમાંય ઘણાક સડાઓ દુર થવા પામ્યા ને પામતા જાય છે.

આચાર્ય વર્ગ પણ પહેલાં ગમે તેમ સ્વચ્છંદે વર્તતો, તે પણ હવે સમજતો થયો છે કે યુરોપના પોપની લીલા તોડી પાડનાર મહાત્મા માર્ટિનલ્યુથરના અનુયાયી-પ્રોટેસ્ટંટ-વર્ગ જેવો જાગતો જોધ વર્ગ આપણાં કૃત્યોની સમાલોચના કરવા અહીં પણ ઉભો થયો છે. એટલે તેઓ મને કે કમને, સ્વકર્તવ્ય સમજીને કે લોક નિંદાથી ડરીને પણ સીધે રસ્તે ચાલતા થયા છે. આચાર્ય પદવી જાળવવા માટે માત્ર આચાર્ય કુળમાં જન્મ થવોજ બસ છે એમ માન્યતા ભૂલી હવે વિદ્યા અને સદ્દગુણોથીજ ગુરૂત્વ જળવાય છે એવું તેમાંના કેટલાક સમજતા થયા છે. આમ ગુજરાતની એક ધનાઢ્ય કોમમાંથી કેટલીક બદી દુર કરવાના અને આચાર્ય જેવી મહાન પદવીના ધારકને તે પદની મહત્તા સમજાવવાનું કામ કંઇ ઓછા ઉપકારનું નહિ ગણાય.

અનાવિલ જ્ઞાતિ ઉપર ઉપકાર.

અનાવિલ બ્રાહ્મણો કે જેમની વસતી મુખ્યત્વે સુરત જીલ્લામાંજ છે, જેઓ અયાચક બ્રાહ્મણો કહેવાય છે, ખેતી ને નોકરી ઉપર જેઓ અવલંબેલા છે અને સાહસિકતાનો ગુણ ધરાવે છે; તે જ્ઞાતિમાં હજારો વર્ષથી દેસાઇઓનો એક વર્ગ ચાલ્યો આવે છે. એ દેસાઇ વર્ગમાં હજારો રૂપિઆ વાંકડો આપીને પણ પોતાની કન્યાને પરણાવવાનો મોહ દેસાઇ નહિ હોનારાઓને લાગ્યો હતો જેને પરિણામે તેઓ હજારો રૂપિઆના ખરચમાં આવી પડતા, ને દેવાદાર બનતા. આટલું છતાં છોકરી સુખી નહિ. સ્હેજ બાબતમાં તેઓ એક બે ને ત્રણ ત્રણ લાવતા. હજારોની આવક થાય એટલે તેમ કરવા તેઓ કેમ લલચાય નહિ ? પણ આ પરિસ્થિતિ આજે રહી નથી. હવે દેસાઇ કુળને ખોળનારા ભાગ્યેજ જોવામાં આવે છે, હવે વરનાં રૂપ ગુણ અને વિદ્યા જોનારા ઘણા મળી આવશે. આથી હવે દેસાઇઓમાંના ઘણાક-નો પ્રમાદ ઘટવા માંડયો છે, અને બાકીનો સમાન્ય વર્ગ પણ ખરચના બોજામાંથી છુટવા ઉપરાંત તેમની કન્યાઓ કે જે પહેલાં મોટે ઘેર જતી ત્યાં તે સમાન્ય વર્ગમાંની હોવાથી નિંદાતી, ને હમેશ દબાયલી રહેતી; તે પણ હવે પોતાના પિતાની સમાન પંક્તિ વાળાને ત્યાં જવાથી પૂજાતિ થઇ છે. આ ઉપકાર તે સ્વામી દયાનંદનો.

પાટીદારો ઉપર ઉપકારઃ—જેનાથી જગતનું પાલન થાય એવો ઉત્તમ ધંધો કરનાર પાટીદાર કોમ કે જેમાં અજ્ઞાનતાને લીધે ઝોળીમાંથી-રે ? કેટલેક ઠેકાણે બાળક ગર્ભમાં હોય ત્યારથી-વિવાહ કરી મૂકી પરણાવવાની વાતો ચાલતી, વળી કડવા પાટીદાર જેવી કોમમાં દુનીઆની કોઇ પણ પ્રજામાં નહિ હોય એવી વિચિત્ર અજબ બુધ્ધિના નમુના રૂપ-બારબાર લગ્ન કરવાની પ્રણાલી ચાલતી અને જેને પરિણામે ગંભિર કજોડાં જથાબંધ થવા પામતાં. તે નિંદ્ય પ્રણાલીને સ્વામી દયાનંદના સુધીલર પણ સત્ય ધર્મની દાઝવાળા અનુયાયીઓએ

જમીન દોસ્ત કરી નાખી છે બારબારને બદલે પાચપાંચ વર્ષ અને પછી તદનજ છુર્ગ નગ્ન કરવાની પ્રણાલી પણ કેટલાક પ્રચારમા આણી છે આ મહાન રેવોલ્યુશન પરિવર્તનના કારણભૂત સ્વામીજી સ્થાપિત આર્ય સમાજ તરફથી પડિતો ગુજરાતના ગામેગામ માન અપમાન સહન કરીને પણ—અગન કરી કરી ખૂણે ખાચરે પણ બાળલગ્નનાં નુકસાનો વિષે ઉદ્ઘોષ કરી રહ્યા છે વિવિધ પ્રકારના વહેમો દૂર કરાવી મરણ પાછળના ઘર બાળી તીરથ કરાવનારા મોગ મોગ વરાઓના 'અવટિતપણા વિરે લોકોને બોધ આપી રહ્યા છે જેને પરિણામે પહેલાના કરતા ઘણા ઘણા વરાઓ કમી થઇ ગયા છે અમારા સુરત જીલ્લાના પાટીદારો પણ ત્રણ ચાર દિવસ વરો કરતા તે હવે એકજ દિવસ અને તેમા પણ વળી ગોળજ વાપરતા થયા છે, ખુદ સુરત શહેરમા પણ આખી કોમ જમાડાતી હોય તોજ વરો કરવો નહિ તો નહિ આવા આવા ધારાઓ ખરચ ઘટાડવાના ઉદ્દેશથી બધાના અને અમલમા મુકાયા પણ ખરા આ ...ામાં પ્રત્યક્ષ નહિ તો પરોક્ષ રીતે પણ સ્વામી દયાનંદજ કારણ ભૂત છે, ગુજરાતની એક ગતોની કોમ આખી જીંદગી સુધી જાન મહેનત કરી કરી પૈસો મળવતી અને તે એક દિવસમા અપ્રયોજન ખરચી નાખી ધોવના મુગા જેવી થઇ બેસતી રે, કેટલીક વાગતો શક્તિ નહિ છતા ઘર ભાડુ ગીરો મુકી આબરૂના દ્વાર બધ કરી દેવાદાર બનીને પણ વરાઓ કરનારા આવતા તે સ્થિતિ ફેરવાવીને તેઓને દ્રવ્યનો સચય અને સદુપયોગ કરવાનો માર્ગ ગત બતાવો એ કામ નાનુ સુનુ ગણાય નહિ

બાળ લગ્ન વિરોધ સ્વામીજીએ આખા દેશમા ઉહાપોહ કરેલો છતા તેનો ખરેખરો લાભ જો કોઇને પણ મળ્યો હોય તો તે કડવા પાટીદાર કોમનેજ છે અને તેથીજ એ જ્ઞાતિ ઉપરના ઉપકારોમા બાળલગ્નના અટકાવને મુખ્ય ગણવો છે

વળી મતિઆ પાટીદાર કે જેની વસ્તી સુરત જીલ્લામાજ બહુધા છે, અને જેના ધાર્મિક વિચારો કેટલાક સૈકાથી બ જ વિચિત્ર ચાલતા આવેલા અને જેને પરિણામે તેઓની ગણના હિંદુ સમાજમા નહિ જેવીજ હતી તેમને પોતાની ભુલ દર્શાવી તેમાના ઘણાં ઉપરને સત્યધર્મનુ દર્શન કરાવી જીવન સાર્થક કરાવવાના પુણ્યનુ કામ પણ સ્વામીજી સ્થાપિત આર્યસમાજજ કરી શકી છે

શૂદ્ર ગણાતી કોમો ઉપર ઉપકાર —

જે કોમ હજારો વર્ષથી ઉચી જ્ઞાતના પગતળે છુદાતી, કચરાતી ને અપમાન સહન કરતી આવેલી, જેને અસ્પર્શ્ય માનવામા આવતી જેને માટે વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગો સદાને માટે બધ પાડવામા આવેલા, જેનો ધર્મ વિષયમા કશો અવાજજ પહોચવા પામેલો નહિં અર્થાત જેને પશુતુલ્ય ગણી અપમાનજ આપવામા આવેલુ અને જેને પરિણામે આ પ્રગતિના કાળમા બીજા ઉદાર દ્દષ્ટિ વાળા પણ પરધર્મના લોકોના પ્રયાસથી તેઓ પરધર્મમા વળગી જતા તે મોટા વર્ગ તરફ પણ સ્વામીની દયાના કિરણો ઠેઠ સુધી પહોચ્યા હતા. नहि संहरते ज्योत्स्नां चन्द्रश्चाण्डालवेश्मन । ચદ્ર ચાડાળના ઘર ઉપરથી પણ પોતાના પ્રકાશના કિરણો ખેચી લેતો નથી

હિંદની વસ્તીનો ઘણો મોટો ભાગ ઉપરોક્ત લોકોનોજ છે, તેમના સુધાર્યા વિના દેશ કદી પણ સુધરેલો મનાવાનો નથી. જંગલીમાં જંગલી જાતોના નમુના જ્યાં સુધી હિંદમાં બહોળા પ્રમાણમાં અસ્તિત્વ ધરાવશે, અને જેના ફોટાઓ પાશ્ચાત્ય વિલક્ષણ મુસાફરો પાડી લઇ જઇને હિંદની વસ્તીના નમુના તરીકે સ્વદેશમાં બતાવશે ત્યાં સુધી આપણે ગમે તેટલા સુધરેલા હઇશું તો પણ યોગ્ય માન પામી શકવાના નથીજ. બીજા સુધરેલા દેશોમાં આપણે આપણાં માનમહત્તા વધારવાં હોય તો પ્રથમ આપણે જેને શૂદ્ર ગણીએ છીએ તેમને માનમહત્તા આપવાં જોઇશે. નહિ તો જેવા આપણે એમને ગણીએ છીએ તેવાજ આપણને પાશ્ચાત્ય પ્રદેશના લોકો ગણશે. માન આપતાં શીખશો તોજ માન મેળવવા લાયક થઇ શકશો. આપણી ઉન્નતિ એ વર્ગની ઉન્નતિમાંજ સમાયલી છે. આપણી ફરજ છે કે તેમનો હાથ પકડવો. સ્વામી દયાનંદને અનુસરો. તેમણે પોતાના હાથ તેમના તરફ લંબાવેલા અને તમે મૂળ ઉચ્ચ કુળના છો પણ દેશકાળ પરત્વે આવી અધમ સ્થિતિમાં આવી પડ્યા છો એવો ઉદ્ઘોષ કરી તેમના મૃતપ્રાય: જીવનમાં નૂતન ચૈતન્ય પ્રેર્યું અને મહત્વાકાંક્ષા ઉત્પન્ન કરી જેને પરિણામે તેઓ પોતાના ઘણા દુર્ગુણો છોડી દઇ સુધરતા ચાલ્યા છે.

સ્ત્રી વર્ગપર ઉપકાર:—જે વ્યક્તિ પગના પગરખાં જેવી ગણાતી, ' બુધે જાર બાજરી ને બુધે નાર પાધરી;' એવું જેનું માન હતું અને જેને શૂદ્રોની પેઠે વિદ્યાથી અલગ રાખવામાં આવતી; તેની તે સ્થિતિ ટળી જઇ **यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवता** એ સૂત્ર ઉચ્ચારાતું થયું એમાં પણ ઘણે અંશે સ્વામીનુંજ કારણભૂત છે.

વળી સ્ત્રી વર્ગમાં દેહલગ્નની વિધવાઓની સ્વામીને બહુ દયા આવેલી તેમનાં દુઃખો અને પાપો જોઇ સ્વામીનું અંતઃકરણ દ્રવીભુત થયલું અને તેને પરિણામે, પુનરલગ્નના પ્રતિપક્ષીઓ તરફથી પોતાની અપકીર્તિ થતી સાંભળેલી છતાં તે ખમીને પણ દેહલગ્નની વિધવાઓના ઉધ્ધાર માટે પુનરલગ્ન શાસ્ત્ર સંમત છે એ સિધ્ધ કરવા જીવન પર્યંત સતત પ્રયાસ કરી એ વર્ગની વિધવાઓ ઉપર સ્વામીજીએ ઘણો ઉપકાર કર્યો છે.

આમ ગુજરાતની પ્રત્યેક જ્ઞાતિ ઉપર અને સ્ત્રી પુરૂષ ઉપરના ઉપકારો પછી ભાષા સાહિત્ય અને શિક્ષણ સાહિત્ય પરના ઉપકારો તરફ દૃષ્ટિપાત કરીશું.

વૈદીક સાહિત્યમાં ગુજરાત પહેલાં છેક નિર્ધન હતું તે હવે સ્વામીના ઋગવેદાદિ ભાષ્ય ભૂમિકા તથા એવાંજ બીજાં પુસ્તકોનાં થયલાં ભાષાંતરથી કંઇક સમૃદ્ધ થશે.

હવે છેલ્લો પણ અતિ અગત્યનો ઉપકાર ગુરૂકુલ પ્રણાલીના પ્રચારનો છે. આજે પહેલાં કરતાં ઘણા લોકો વાંચતા લખતા થયા છે ને અંગ્રેજી જાણનારાઓ પણ હજારોને હિસાબે ગણાય છે. છતાં જનસમાજમાં ગુન્હાઓનું પ્રમાણ વધતુંજ જાય છે. કોર્ટોમાં એટલા બધા કેસો જાય છે. જેનો ફેંસલો આપતાં ૭ ૭ મહિના વીતી જાય છે. ને ઠરાવ પર ઠરાવ નાંખવા પડે છે. એ શું બતાવે છે ? હાલમાં આપણામાં આવતી ધાર્મિક તત્વ વિનાની અપૂર્ણ કેળવણીથી જન સમાજના નૈતિક બંધારણની થતી જતી શિથિલતાજ, પ્રવૃત્તિના પૂરમાં વહન કરતી અને

પોલિટીકલપણામાંજ પરિસમાપ્તિ પામતી પાશ્ચાત્ય કેળવણીની સાથે માણસમાં દૃઢ નૈતિક બળ લાવવા સંસ્કારી સંસ્કૃત ભાષાના અને ધાર્મિક તત્વના મિશ્રણવાળી ગુરૂકુળમાં અપાતી કેળવણીનો આદર થવો આવશ્યક છે.

સ્વામી વિવેકાનંદ કહે છે તેમ જે વડે ચારિત્ર્ય ઘડાય, માનસિક બળની વૃદ્ધિ થાય, અને પોતાના પગ ઉપરજ ઉભા રહેવા જેવા ટટાર થવાય તેનેજ ખરી કેળવણી કહેવી જોઇએ. હાલમાં વિદ્યાર્થી પોતાની સ્વતંત્ર રીતે ગુજરાન કરવાની શક્તિ ગુમાવી નોકરી શોધતો ભાડુતી ટટ્ટુ બને છે, સરકાર કેટલાને નોકરી આપશે ? કેળવણી એ કલાર્કશીપ મેળવવાને નહિ પણ પોતાના દેશના સ્વતંત્ર ઉદ્યોગોની ખીલવણી કરવા માટે લોકોને વાક્ચાતુર્યથી આંજી નાખી છેતરવા માટે નહિ પણ તેમને નીતિ અને ધર્મનાં તત્વો સમજાવી રાજા પ્રજાના સહાયક થવા માટે છે. આવા ઉદ્દેશોથી અપાતી ગુરૂકુળની કેળવણીની પ્રશંસા આખી દુનીઆ મુક્તકંઠથી કરે છે.

દાખલા તરીકે હરદ્વાર ગુરૂકુળની કીર્તિ આપણા ઇલાકામાં સ્થપાયલું ગુરૂકુળ કે જે હજી પોતાના જીવનનાં પહેલાંજ પગલાં માંડે છે તે પણ વર્ષે વર્ષનાં આદર્શ-ગુરૂકુળ બની સઘળી કોમનાં મન આકર્ષી શકશે અને તેને પરિણામે અન્ય સંપ્રદાયવાળા પણ આવાં ગુરૂકુળો સ્થાપશે. * જો એમ થશે તો ખરે શિષ્યપદ્ધતીનું કલેવર ફરી જવાનું અને ગુર્જર પ્રજા તેના અમૂલ્ય ફળની ભોક્તા થવાની. આ ઉપકારો ઓછા કહેવાય ?

સ્વામીના આપણાં ઉપર આટલા બધા ઉપકારો છતાં આપણામાંના ઘણા તેને હજી જોઇ શકયા નથી. જેમ જેમ જડ ચર્મચક્ષુઓ સત્ય વસ્તુનું દર્શન કરવા શક્તિમાન થતાં જશે તેમ તેમ એ ઉપકારો સ્પષ્ટ માલમ પડતા જશે. યુરોપના ધર્મ સુધારક મહાન ફ્રેડરિક ટ્રામેલના ઉપકારોની ઝાંખી પણ યુરોપ વાસીઓને ઘણા વખત પછી જ થઇ હતી.

'પાટીદાર બોર્ડીંગ હાઉસ' સુરત ૮-૧૦-૧૨. } કલ્યાણજી વિઠ્ઠલભાઈ મહેતા.

* જૈનો, શ્રેયસાધક અધિકારી વર્ગવાળાઓ અને સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયવાળાઓ પોતપોતાનાં ગુરૂકુળો સ્થાપવા વિચાર ચલાવતા જણાય છે.

ક. વિ.